Katalozi zagrebačkih knjižara u pred-preporodnom razdoblju kao izvor za povijest knjige i čitanja

Tingle, Jasna

Doctoral thesis / Disertacija

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:162:963336

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-29**

Image not found or type unknown

Repository / Repozitorij:

University of Zadar Institutional Repository

Image not found or type unknown

SVEUČILIŠTE U ZADRU

POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ

DRUŠTVO ZNANJA I PRIJENOS INFORMACIJA

Jasna Tingle

KATALOZI ZAGREBAČKIH KNJIŽARA U PRED-PREPORODNOM RAZDOBLJU KAO IZVOR ZA POVIJEST KNJIGE I ČITANJA

Doktorski rad

Zadar, 2017.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
DRUŠTVO ZNANJA I PRIJENOS INFORMACIJA

Jasna Tingle

KATALOZI ZAGREBAČKIH KNJIŽARA U PRED-PREPORODNOM RAZDOBLJU KAO IZVOR ZA POVIJEST KNJIGE I ČITANJA

Doktorski rad

Mentor

izv. prof. dr. sc. Zoran Velagić

Zadar, 2017.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

I. Autor i studij

Ime i prezime: Jasna Tingle

Naziv studijskog programa: Društvo znanja i prijenos informacija

Mentor: izv. prof. dr. sc. Zoran Velagić

Datum obrane: 20. ožujka 2017.

Znanstveno područje i polje u kojem je postignut doktorat znanosti: Društvene znanosti, polje Informacijskih i komunikacijskih znanosti

II. Doktorski rad

Naslov: Katalozi zagrebačkih knjižara u pred-preporodnom razdoblju kao izvor za povijest knjige i čitanja

UDK oznaka: 017.4:<002:028(091)>(497.5 Zagreb)“1796/1823“(043)

Broj stranica: IX+129

Broj slika/grafičkih prikaza/tablica: 45/5/14

Broj bilježaka: 283

Broj korištenih bibliografskih jedinica i izvora: 99

Broj priloga: 1

Jezik rada: hrvatski

III. Stručna povjerenstva

Stručno povjerenstvo za ocjenu doktorskog rada:

1. izv. prof. dr. sc. Nives Tomašević, predsjednica
2. izv. prof. dr. sc. Zoran Velagić, član
3. doc. dr. sc. Marijana Tomić, članica

Stručno povjerenstvo za obranu doktorskog rada:

1. izv. prof. dr. sc. Nives Tomašević, predsjednica
2. izv. prof. dr. sc. Zoran Velagić, član
3. doc. dr. sc. Marijana Tomić, članica

UNIVERSITY OF ZADAR

BASIC DOCUMENTATION CARD

I. Author and study

Name and surname: Jasna Tingle

Name of the study programme: Knowledge Society and Information Transfer

Mentor: Associate Professor Zoran Velagić, Ph. D.

Date of the defence: March 20th, 2017

Scientific area and field in which the PhD is obtained: Social Sciences, field of Information and Communication Sciences

II. Doctoral dissertation

Title: Catalogues of Zagreb book-sellers in the time prior to Croatian National Movement of 1848 as a resource for history of the book and reading

UDC mark: 017.4:<002:028(091)>(497.5 Zagreb)“1796/1823“(043)

Number of pages: IX + 129

Number of pictures/graphical representations/tables: 45/5/14

Number of notes: 283

Number of used bibliographic units and sources: 99

Number of appendices: 1

Language of the doctoral dissertation: Croatian

III. Expert committees

Expert committee for the evaluation of the doctoral dissertation:

1. Associate Professor Nives Tomašević Ph. D., chair
2. Associate Professor Zoran Velagić Ph. D., member
3. Assistant Professor Marijana Tomić Ph. D., member

Expert committee for the defence of the doctoral dissertation:

1. Associate Professor Nives Tomašević Ph. D., chair
2. Associate Professor Zoran Velagić Ph. D., member
3. Assistant Professor Marijana Tomić Ph. D., member

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Jasna Tingle,** ovime izjavljujem da je moj **doktorski** rad pod naslovom **Katalozi zagrebačkih knjižara u pred-preporodnom razdoblju kao izvor za povijest knjige i čitanja** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 5. srpnja 2017.

Dragom mentoru, poštovanom profesoru Zoranu Velagiću, iskrena zahvala za višegodišnju podršku i vodstvo.

Sadržaj

1. Predgovor iii

2. Uvod 1

2.1 Kritički osvrt na povijesti knjige 1

2.2 Sjeverozapadna Hrvatska krajem 18. i početkom 19. stoljeća 7

2.3 Knjižarstvo u Zagrebu krajem 18. i početkom 19. stoljeća 14

2.4 Knjižarstvo i knjižarski katalozi 19

3. Teorijska polazišta 26

4. Metodologija istraživanja 30

5. Materijalni opis istraženih kataloga 36

5.1 Katalozi iz knjižare Antuna Novosela 36

5.2 Katalozi iz knjižare Franje Rudolfa 40

5.3 Katalozi iz knjižare Franje Župana 43

6. Analiza rezultata 46

6.1 Broj knjiga navedenih u katalozima 47

6.2 Jezici i pisma knjiga 53

6.3 Tematika knjiga 63

6.3.1 Klasifikacija primijenjena u katalozima 63

6.3.2 Nakon re-klasifikacije 76

6.4 Mjesto tiska 86

6.5 Godina tiska 99

6.6 Cijene knjiga 105

6.7 Ostali zanimljivi podaci 113

7. Zaključak 116

8. Izvori 122

9. Literatura 123

10. Sažetak 1

11. Životopis autorice: 3

12. Prilog I: Baza istraživačkih podataka na CD ROM-u

1. Predgovor

Knjižarski katalozi su popisi knjiga koje pojedina knjižara nudi na prodaju, te obično sadržavaju podatke o naslovima i autorima knjiga, mjestu i godini izdanja, cijeni i uvjetima prodaje, formatu ili veličini stranica, a mogu sadržavati i opis uveza, opis pojedinog primjerka (ako se radi o korištenim knjigama) i druge napomene. U svojem najstarijem obliku katalozi su bili kraći popisi knjiga koje bi knjižar dao uvezati na kraju neke knjige ili bi ga istaknuo na vidnom mjestu u knjižari ili njenoj blizini, dok su kasnije postajali opširniji te su poprimali oblik brošure i knjige. Bez obzira na opseg i izgled, katalozi su i prvo sredstvo knjižarske promidžbe, a podaci sadržani u samim katalozima mogu vrlo konkretno odgovoriti na pitanja o vrsti literature koja je bila dostupna u određenom povijesnom razdoblju i u određenoj sredini, kao i o uvjetima koji su tu dostupnost pobliže određivali. Zbog tih se mogućnosti knjižarski katalozi mogu smatrati poželjnim izvorima za istraživanja ekonomske, socijalne i kulturalne povijesti. Od sredine 20. stoljeća te su grane povijesnih istraživanja imale mnogo sljedbenika i doživjele su više transformacija – tako će se većina kasnijih povjesničara složiti da (moderna) kulturalna povijest knjige počinje 1958. godine objavljivanjem monografije *L'apparition du Livre* Luciena Febvra i Henri-Jeana Martina.[1] Općenito, ekonomska i socijalna povijest temeljile su se uglavnom na sačuvanoj dokumentaciji o nekoj široj populaciji, te su uz pomoć mnoštva podataka iz popisa stanovništva, financijske, crkvene i druge dokumentacije pokušale odgovoriti na pitanja relevantna za društvene slojeve, države ili regije. U nastojanju da definira kulturalnu povijest, Peter Burke[2] tvrdi da je njen procvat nakon 1970. godine bio odgovor na nedostatke političke, ekonomske ili socijalne povijesti koje su zanemarile kulturu. Pod pojmom *kultura* Burke ne podrazumijeva samo njene elitne pojave – umjetnost i znanost, već smatra da ona obuhvaća „sve artefakte i sva djelovanja“[3], a da bi ju istražili, povjesničari kulture koriste izvore kao što su tekstovi ili slike, koji su nastali kao posljedica nekog djelovanja, a ne s namjerom da zabilježe povijest. Tako su, uz primjerice inkvizicijske zapisnike, objavljene knjige, zavjetne slike i sl. i knjižarski katalozi postali važnim povijesnim izvorom. Kako se, prema Burkeu, kulturalna povijest bavi *praksama*, onda povijest knjige postaje povijest praksi

[1] Usp. Febvre, Lucien; Martin, Henri-Jean. The Coming of the Book : The Impact of Printing 1450-1800. London; New York : Verso. 1997. (Prvi put objavljeno na francuskom 1958.)

[2] Usp. Burke, Peter. Što je kulturalna povijest? Zagreb : Antibarbarus, 2006.

[3] Burke, Peter. Navedeno djelo, str. 39.

pisanja, proizvodnje teksta/medija i čitanja[4], a tekstovi u knjigama, zbog višeslojnosti i simboličke vrijednosti, postaju njezin izvrstan izvor. No, i knjižarski katalog, čija simbolička vrijednost nije velika, može doprinijeti razumijevanju povijesti čitanja, ako se njegovo značenje pažljivo procijeni, a sigurno je dobar izvor za povijest *prakse* knjižarstva, pa i tiskarstva. Znanstvenici koji se bave poviješću knjige iskoristili su knjižarske kataloge kao povijesni izvor najprije u Francuskoj, a zatim i u drugim državama Zapadne Europe i Sjeverne Amerike, dok su u Hrvatskoj istraživanja na tom području tek na početku. Knjižarski katalozi zanimljivi su i kao „glas knjižara"[5], rijedak i vrijedan izvor o djelatnosti koja je stoljećima predstavljala dio gospodarske i kulturalne tradicije.

Tiskari, knjižari i nakladnici izdavali su kataloge od samih početaka tiskarstva pa do danas, a čini se da je ta praksa imala svoj prvi vrhunac u drugoj polovini 18. stoljeća. U to je vrijeme manufakturno tiskarstvo doseglo potencijal za tisak velikog broja primjeraka knjiga, no velike bi naklade bile besmislene ako ih ne bi bilo moguće prodati. Prema objašnjenju Grahama Pollarda i Alberta Ehrmana[6] to je bio razlog zbog kojeg se sve više knjižara sve češće odlučivalo na izradu prodajnih kataloga, kojima se pokušavalo doprijeti do što šireg kruga potencijalnih kupaca. Zbog brojnih izdanja i velikih naklada u kojima su ondašnji katalozi tiskani, najveći broj knjižarskih kataloga koji se u europskim zemljama sačuvao do danas, tiskan je upravo u drugoj polovici 18. stoljeća. Čini se da su i hrvatski knjižari slijedili europsku praksu s vremenskim odmakom od 20 ili 30 godina, te većina povijesnih knjižarskih kataloga sačuvanih u Hrvatskoj potječe s kraja 18. i iz prvih desetljeća 19. stoljeća. Kako je to ujedno bilo i vrijeme značajnih političkih i kulturnih zbivanja u hrvatskoj povijesti, vrijeme koje se u literaturi uobičajeno naziva pred-preporodnim, u kojemu je knjiga mogla imati važnu ulogu, ovo se istraživanje fokusira upravo na to razdoblje. Knjižarski katalozi su dragocjeni izvor za gospodarsku, socijalnu i kulturalnu povijest i važni su jer omogućuju istraživanje povijesti knjige kao materijalnog objekta, tj. proizvoda namijenjenog tržištu sa specifičnim procesima produkcije i distribucije, zatim povijesti knjige kao intelektualnog djela kojim se šire ideje, te naposljetku povijesti čitanja. U hrvatskoj literaturi je užoj tematici

[4] Isto, str. 79.

[5] Netchine, Eve. Booksellers' catalogues in the collection of the Bibliothèque nationale de France (Paris) : a scientific description of the collection of ephemera. // Zbornik radova ljetne škole o staroj knjizi / uredile Mirna Willer i Marijana Tomić. Zadar : Sveučilište u Zadru, 2010., str. 145-155. Citat sa str. 150.

[6] Usp. Pollard, Graham; Ehrman, Albert. The Distribution of books by catalogue from the invention of printing to AD 1800 based on material in the Broxbourne library. Cambridge : Roxburghe club, 1965.

knjižarskih kataloga posvećeno malo prostora, a sačuvani katalozi nedovoljno su iskorišteni kao povijesni izvor. Svrha je ovog istraživanja popuniti taj prostor i ponuditi pogled na praksu zagrebačkih knjižara temeljen na analizi sačuvanih kataloga.

Istraživanje odgovara na sljedeća pitanja:

1. Koji su podaci dostupni u sačuvanim knjižarskim katalozima?
2. Što se na temelju analize podataka iz kataloga može reći o ponudi knjige u Zagrebu u pred-preporodno vrijeme?
3. Kolika je važnost kataloga u poslovanju zagrebačkih knjižara u odabranom razdoblju?

Da bi se sustavno obradili svi podaci koje katalozi sadrže (autori, naslovi, mjesta i godine izdanja, cijene itd.) istraživanje je uključilo izradu baze podataka iz osam sačuvanih kataloga trojice zagrebačkih knjižara objavljenih između 1796. i 1823. godine u kojima je navedeno 9938 knjiga[7] i njihovu statističku obradu. Iako socijalna i kulturalna povijest napuštaju kvantitativni pristup i proizvodnju *serija podataka* kakvima knjižarski katalozi obiluju, za Hrvatsku je još uvijek važno prikupiti takve podatke već i zato što to do sada nije učinjeno. Iako vrijedna, istraživanja u području povijesti knjige u Hrvatskoj su rijetka i najčešće užeg opsega, a nije još kompletirana ni nacionalna retrospektivna bibliografija. Stoga, iako ovo istraživanje nije usmjereno samo prikupljanju podataka o pukoj distribuciji knjiga krajem 18. i u prvim desetljećima 19. stoljeća, takvo je istraživanje nužna okosnica analize i interpretacije knjižarske ponude na temelju egzaktnih podataka. U skladu sa suvremenim trendovima u povijesti knjige, na temelju prikupljenih podataka istraživanjem se nastoji odgovoriti na složenija pitanja, primjerice: Što se, na temelju podataka iz kataloga, može zaključiti o čitalačkim navikama i potrebama žitelja Zagreba krajem 18. i u prvim desetljećima 19. stoljeća? U kakvoj je vezi bila ponuda knjige s građanskom dvojezičnošću ili višejezičnošću u Zagrebu? Kakve su bile veze zagrebačkih knjižara s tiskarama i knjižarama u ostatku Habsburške Monarhije i s drugim europskim kulturnim centrima? Kako se ponuda knjige može dovesti u vezu s kulturnim, političkim, društvenim i ekonomskim kretanjima u tom važnom povijesnom razdoblju? Obzirom da se radi o vremenu koje izravno prethodi Hrvatskom narodnom preporodu, za

[7] Popis korištenih izvora nalazi se na kraju rada, a njihov opseg najbolje ilustrira Tablica 1 u poglavlju 4. Metodologija istraživanja.

pretpostaviti je da su izdavaštvo i knjižarstvo, kao kulturne, a ne samo ekonomske djelatnosti, u tom vremenu imale važnu ulogu.

Na temelju navedenih istraživačkih pitanja, ali također uzimajući u obzir povijesne okolnosti s kraja 18. i početka 19. stoljeća, postavljene su sljedeće hipoteze:

1. Ponuda knjiga u Zagrebu u razdoblju 1790. – 1830. godine ukazuje na intenzivnu kulturnu razmjenu s Europom i odgovara na potrebe različitih društvenih skupina.

2. Kao posljedica povijesnih političkih, socijalnih i ekonomskih uvjeta, produkcija knjige u Zagrebu je skromna.

3. Knjižarski katalozi korišteni kao izvor u ovom istraživanju imali su ograničenu ulogu u trgovini knjigom u Zagrebu.

Kvantitativni pristup nužan je dio ovog istraživanja jer se morao izgraditi korpus pouzdanih i preciznih podataka temeljem kojih će se moći donositi informirani zaključci. Buduće interpretacije iz područja povijesti knjige, povijesti knjižarstva ili povijesti čitanja, kao i iz mnogo šireg područja socio-kulturalne povijesti u Zagrebu moći će se osloniti na podatke o cijeni ili jeziku prodavanih knjiga, možda i na neka ponavljanja uočena u velikoj količini podataka ili na utvrđene obrasce, te će manje ovisiti o erudiciji ili senzibilitetu autora. No, kritike kvantitativnog pristupa jasno ukazuju na njegove zamke i nedostatke, a pogotovo na opasnost da prikupljanje podataka postane samo sebi ciljem. Tako npr. Robert Darnton nabraja nekoliko istraživanja knjižničnih kataloga, izdanih dozvola za tiskanje i objavljenih osvrta na knjige, čiji su se autori oslonili samo na korištene izvore, a zanemarili su njihovu nepouzdanost i druge okolnosti koje su na njih utjecale.[8] Burke općenito smatra da je kvantitativni pristup „…previše mehanički, previše neosjetljiv na varijacije…“.[9] Stoga, da bi se izbjeglo olako donošenje zaključaka i usvajanje neutemeljenih pretpostavki, kvantitativnu metodu treba kombinirati s interpretacijom. Fokusiranjem na Zagreb, zatim na knjižarstvo i samo na prodajne kataloge trojice knjižara, ovaj rad ima obilježja *mikro-povijesti,* kako Burke naziva povijesno

[8] Usp. Darnton, Robert. The literary underground of the old regime. Cambridge, MA; London : Harward University Press, 1982. Između ostalih, Darnton ovdje spominje francuskog povjesničara Daniela Morneta, koji je bio razočaran što je u spomenutim katalozima pronašao samo nekoliko Rousseauovih djela, a pritom je zanemario činjenicu da su i katalozi bili cenzurirani, pa u njima nisu smjela biti navedena zabranjena djela.

[9] Burke, Peter. Navedeno djelo, str. 33.

usmjerenje manje grupe autora u drugoj polovini 20. stoljeća.[10] Interes je tih povjesničara bio usmjeren odbačenim pojedincima, koji su u dotadašnjoj historiografiji bili samo dio statistike o potlačenim društvenim skupinama i koje temeljem povijesnih izvora izvlače iz anonimnosti i o njima pišu na način sličan antropolozima, pa čak i književnicima. Trojica zagrebačkih knjižara ni dosad nisu bili anonimni, niti bi se mogli smatrati potlačenima, a ni motivacija za ovaj rad nije bila prodrijeti u njihov osobni misaoni svijet, no objavljeni katalozi barem djelomično govore o njihovoj društvenoj ulozi. U nastojanju za širom interpretacijom puna je pozornost posvećena povijesnom kontekstu i tumačenju podataka prikupljenih iz kataloga unutar tog konteksta. Primjerice, značaj izračunate prosječne cijene knjige uspoređuje se s cijenom pojedinih jeftinih ili jako skupih izdanja, ali i s pojedinim onovremenim životnim troškovima, podaci o jeziku knjiga stavljeni su u korelaciju s godinom tiska i s tematikom, uzete su u obzir moguće razlike u ulozi koju su pojedini katalozi imali u vrijeme nastanka, a posebna je pozornost obraćena heterogenosti zagrebačke čitalačke publike. Iako, dakle, iz knjižarskih kataloga ne saznajemo kako su njihovi autori vidjeli svoje sireve i crve, ipak djelomično ulazimo u njihove ideje o načinu vođenja knjižare, nabavi i promidžbi, a možda i u neke druge. Ginzburgove riječi o upoznavanju protagonista nekog povijesnog događanja kroz povijesne izvore vrijede i ovdje: „Čini nam se da poznajemo Menocchia, ali nam on izmiče,…Pristup prošlosti je uvijek posredovan i, stoga, uvijek nepotpun.“[11] (Prevela Jasna Tingle).

Vremenski opseg istraživanja definiran je godinama tiska najranijeg i najkasnijeg od osam sačuvanih, identificiranih i dostupnih kataloga trojice zagrebačkih knjižara za koje se može smatrati da su relevantni za odabranu temu, odnosno obuhvaća razdoblje od 1796. do 1823. godine.

Rad se sastoji od ukupno 7 poglavlja uključujući i zaključak, a popraćen je popisom korištenih izvora i literature. U uvodnom dijelu rada prezentiran je kritički osvrt na važniju literaturu iz povijesti knjige kao interdisciplinarnog područja u kojemu istraživanje povijesnih knjižarskih kataloga pronalazi svoje teorijske postavke, a zatim je temeljem važnijih radova,

[10] Burke, Peter. Navedeno djelo, str. 54 i dalje. U najpoznatija djela mikro-povijesti Burke ubraja knjige *Montaillou*, Emmanuela Le Roy Laduriea, te *Sir i crvi* Carla Ginzburga, oba temeljena na inkvizicijskim zapisima. Iz Ginzburgovog djela primjerice saznajemo da je mlinar Menocchio, podrvgnut inkvizicijskom ispitivanju 1584. godine, nastanak svijeta zamišljao kao sir koji nastaje iz mlijeka i u kojemu se pojavljuju crvi.

[11] Ginzburg, Carlo. The Cheese and the Worms : The Cosmos of a Sixteenth Century Miller. Baltimore : The John Hopkins University Press, 2013. (Prvi put objavljeno na talijanskom 1976.) Citat iz poglavlja Preface to the 2013 edition, bez broja stranice. (Kindle izdanje)

uglavnom hrvatskih povjesničara, opisan širi i uži povijesni kontekst. Pod širim kontekstom podrazumijevaju se povijesne okolnosti u sjeverozapadnoj Hrvatskoj krajem 18. i početkom 19. stoljeća, a uži kontekst čini područje tiskarstva i knjižarstva u Hrvatskoj i u Zagrebu toga vremena. U poglavlju *4. Metodologija istraživanja* opisan je način na koji su identificirani i analizirani knjižarski katalozi koji su u Zagrebu sačuvani do danas, kao i postupak izrade baze svih podataka koje katalozi sadrže. Baza podataka obuhvaća gotovo 10000 naslova knjiga koje su bile navedene u katalozima, sa svim bibliografskim podacima koji su o njima objavljeni. Baza je priložena ovom radu na CD ROMu u obliku sedam MS Excel datoteka, tj. sedam tablica, koje je autorica sama izradila za kataloge koji su joj bili dostupni i koje obuhvaćaju 98% svih obrađenih podataka. Podatke iz osmog kataloga autorica je dobila na korištenje[12] u obliku IBM SPSS datoteke, a uz pomoć tog programa obrađeni su i svi podaci u ovom istraživanju. Nakon objave rezultata ovog istraživanja, onaj dio baze podataka u kojemu je zastupljen samo rad autorice, bit će u jednome od formata ponuđen za objavu i slobodno korištenje Sveučilištu u Zadru i projektu *Stvaranje grada* Instituta za etnologiju i folkloristiku obzirom na relevantnost prikupljenih podataka za grad Zagreb.[13] Dio rezultata istraživanja koji se odnosi na današnji izgled identificiranih kataloga i stanje u kojem su zatečeni, opisani su u poglavlju *5. Materijalni opis istraženih kataloga*. Ostali rezultati istraživanja, dobiveni statističkom obradom podataka iz kataloga, kao i njihova interpretacija, nalaze se u poglavljima o broju prodavanih knjiga, o jezicima i pismima na kojima su tiskane, o tematici knjiga, o mjestu i godini tiska, o cijenama i o još nekim zanimljivostima pronađenima u katalozima.

Istraživanje je pokazalo da je velik dio knjiga prodavanih u Zagrebu na prijelazu 18. u 19. stoljeće bio vjerske tematike, ali bila je dobro zastupljena i književnost kao i neke znanstvene discipline. Knjige su bile tiskane širom Europe tijekom nekoliko desetljeća koja su prethodila izdavanju kataloga, ali bilo je i antikviteta. Većina prodavanih knjiga bila je tiskana na njemačkom jeziku i goticom, no u prodaji se našlo knjiga tiskanih na desetak drugih jezika i na barem tri pisma. Ovo je također prvo istraživanje u kojemu se objavljuju podaci o cijenama

[12] Najiskrenija zahvala Marijani Tomić uz čiju suglasnost i pomoć su u ovom radu korišteni podaci koje je sama prikupila iz kataloga objavljenog pod naslovom *Obznanenye*, o čemu je pisala u svom radu *Knjižarski katalozi kao izvori za povijest knjige: primjer kataloga Novoselske knjižare u Zagrebu (1794-1829).* Više o tom radu u poglavlju 2.3 Knjižarstvo u Zagrebu krajem 18. i početkom 19. stoljeća.

[13] Institut za etnologiju i folkloristiku. http://www.ief.hr/DjelatnostiInstituta/Znanstveniprojekti/Teku%C4%87iprojekti/tabid/154/language/hr-HR/Default.aspx (2016-08-21)

velikog broja knjiga, što omogućuje donošenje zaključaka o njihovoj dostupnosti različitim slojevima stanovništva.

Ovim rezultatima istraživanje je potvrdilo neke ranije objavljene teze o žanru, jeziku, mjestima i godinama tiska literature koja je prodavana u Zagrebu. Za očekivati je da će baza podataka jednostavnim pristupom podacima o prodavanoj literaturi omogućiti i olakšati buduća istraživanja u područjima povijesti knjige, povijesti znanosti i književnosti tj. u kulturalnoj povijesti Hrvatske, a pogotovo ona istraživanja koja će produbiti naše poznavanje povijesti kulturalnih odnosa Hrvatske i Europe. Podaci o jezicima na kojima su tiskane knjige prodavane u Zagrebu mogu doprinijeti sociolingvističkim istraživanjima. Moguć je i doprinos ekonomskoj povijesti Zagreba i Hrvatske općenito, odnosno povijesti trgovine. Podaci o pojedinim naslovima knjiga i njihovim autorima mogu poslužiti kompletiranju retrospektivnih bibliografija, a podaci o ekskluzivnim primjercima i drugim specifičnim slučajevima mogu biti zanimljivi znanstvenicima iz različitih područja društvenih i humanističkih znanosti.

2. Uvod

2.1 Kritički osvrt na povijesti knjige

Ovo istraživanje uklapa se po svojoj tematici, metodologiji i teorijskoj osnovi u interdisciplinarno područje povijesti knjige. Kako se o definiciji, ali i sadržaju povijesti knjige već desetljećima vode rasprave među znanstvenicima raznih usmjerenja, ovaj će se odlomak osvrnuti na najvažnije autore iz tog područja, kao što su Lucien Febvre, Roger Chartier, Robert Darnton, Nicolas Barker, Douglas McKenzie, Martyn Lyons i Leslie Howsam.

U tradicionalnoj povijesnoj znanosti koja se uglavnom bavila političkim zbivanjima u prošlosti i ulogama koje su u njima odigrali značajni pojedinci, knjiga je promatrana kao intelektualno djelo, rezultat rada velikih povijesnih ličnosti. Tek je francuska strukturalna povijest u prvoj polovini 20. stoljeća, u skladu sa svojim interesom za društvene strukture, pokazala veće zanimanje za knjigu kao materijalni objekt, te za procese njezine proizvodnje i distribucije. Povjesničare tog usmjerenja često se naziva *analistima* jer su se okupljali oko časopisa *Annales d'histoire économique et sociale*, koji je počeo izlaziti u Strasbourgu 1929. godine.[14] Jedan od urednika tog časopisa i, zajedno s Marcom Blochom, pripadnik prve generacije *analista*, bio je i Lucien Febvre, idejni začetnik djela *L'apparition du Livre*, koje je postalo temeljem socijalne povijesti knjige.[15] U tom će usmjerenju povijest knjige još desetljećima podrazumijevati zanimanje za niz ljudi koji su izrađivali papir, dovozili ga u tiskare, za slovoslagare i druge tiskarske radnike, za knjižare i putujuće trgovce knjigom kao i za autore, izdavače i, na kraju, za čitatelje.

Posebno je važno istaknuti doprinos američkog povjesničara Roberta Darntona koji je više godina istraživao dokumente u arhivu Tipografskog udruženja u Neuchatelu u Švicarskoj. Iz tog je iskustva proizašlo više Darntonovih radova o povijesti knjige, a 1982. godine i njegov pokušaj da se povijest knjige definira kao znanstvena disciplina, da joj se odredi predmet i granice prema ostalim disciplinama i znanostima, te da se postave njeni teorijski temelji. U opsežnom članku pod nazivom *What is the history of books?* Darnton je mogao tek konstatirati da se jedno specifično područje istraživanja formira, ali da u njemu vlada kaos različitih interesa

[14] Usp. Gross, Mirjana. Suvremena historiografija. Zagreb : Novi Liber. 1996.

[15] Febvre, Lucien; Martin, Henri-Jean. Navedeno djelo.

pojedinih znanstvenika.[16] Predložio je, stoga, teorijski model koji bi mogao biti temeljem povijesti knjige kao nove discipline i nazvao ga *komunikacijskim krugom*.[17] Prema tom modelu procesi proizvodnje, distribucije i recepcije knjige prikazani su kao krug kojeg čine autori, izdavači, vlasnici tiskara i njihovi radnici, knjižari i drugi trgovci knjigama, te čitatelji. Zanimljivo je da su intelektualni, ekonomski, društveni, politički i zakonodavni procesi smješteni u središte *komunikacijskog kruga*, na mjesto na kojem su bili podložni utjecaju knjige i ljudi koji sudjeluju u njenom nastajanju.

Darntonov model je intenzivno kritiziran, pogotovo među britanskim znanstvenicima koji su pripadali tzv. *analitičkoj bibliografiji* i koji su smatrali da imaju isključivo pravo na povijest knjige. Bibliografija je pomoćna disciplina za koju možemo reći da postoji već tri tisućljeća, ako ju vidimo samo kao popisivanje knjiga, kao što joj naziv govori. No, analitička bibliografija, koja je tijekom 19. i 20. stoljeća postala popularna u Velikoj Britaniji, nastojala je identificirati svaki pojedini fizički primjerak neke knjige i analizirati u čemu se on razlikuje od drugog primjerka, drugačijeg uveza ili drugog izdanja. Njeni predstavnici, a posebno su se istaknuli Nicolas Barker i Thomas Adams,[18] zamjerali su Darntonu pretjerano bavljenje ljudima, te su tvrdili da njegov model odgovara povjesničarima i povijesti, ali ne konkretno povijesti knjige. Kao bolje rješenje predložili su *novi model za povijest knjige*, koji je bio upravo obrnut.[19] U središtu kruga nalazilo se 5 procesa u životu knjige: objavljivanje, izrada, distribucija, recepcija i opstanak, dok su na rubovima kruga, djelujući prema središtu, smještene četiri vrste utjecaja: intelektualni, politički-zakonodavni-vjerski, tržišni odnosi te društveni odnosi i ukusi publike. Ako bi se uz pomoć ovog modela tumačila pojava tiskarstva i njegovo brzo širenje, oni bi mogli biti percipirani samo kao posljedica intelektualnih, političkih, ekonomskih i društvenih prilika u vrijeme humanizma i renesanse, a nikako kao jedan od njihovih pokretača i promicatelja, kako to tumače pripadnici socijalne povijesti. Adams i Barker time, na pomalo kontradiktoran način, umanjuju ulogu knjige u povijesti, a posredno i ulogu bibliografije.

---

[16] Usp. Darnton, Robert. What is the history of books? // The book history reader / uredili: David Finkelstein i Alastair McCleery. New York; London : Routledge, 2006., str. 9-26. (Prvi put objavljeno 1982.)

[17] Isto, str. 12.

[18] Usp. Adams, Thomas; Barker, Nicolas. A New Model for the Study of the Book. // A potencie of life : Books in society / uredio Nicolas Barker. London : The British Library, 1993., str. 5-43.

[19] Isto, str. 14.

Polemika je potrajala još desetljećima, do konsenzusa nije došlo, ali su s vremenom obje struje ublažile stavove. Analitička i druge vrste bibliografija dale su neporecivi doprinos povijesti knjige, pa su se i neki od njihovih predstavnika počeli zalagati za šire shvaćanje predmeta te discipline. Tako je Douglas McKenzie smatrao da se bibliografija ne treba baviti samo fizičkim osobinama knjige, već i njenim tekstom.[20] To bi, prema McKenziejevom tumačenju, bilo primjerenije vremenu u kojemu tiskana knjiga više nije jedini format u kojemu se tekst pojavljuje, dalo bi bibliografiji veće značenje, približilo bi ju društvenim znanostima i mogla bi biti shvaćena kao *sociologija teksta*.[21]

U odgovorima svojim neistomišljenicima Darnton nije inzistirao na još novijem modelu, ali nije se odrekao teze da je povijest knjige povijest ljudi, što je ponovo ilustrirao primjerima.[22] Priznao je Adamsu i Barkeru da su dobro uočili važnost opstanka knjige koju sam nije uočio, ali je otklonio ili odbacio većinu njihovih prigovora. I sam se Darnton tijekom vremena približavao i odmicao od pojedinih struja u socijalnoj povijesti: od istraživanja tema koje su bile uglavnom ekonomske prirode, preko etnografskih i antropoloških interpretacija povijesti do zanimanja za budućnost knjige i njene moguće formate.[23] Isto se događalo i s drugim *analistima* - kako su se izmjenjivale generacije povjesničara, tako se mijenjao i fokus njihovih istraživanja, te je s ekonomskih pitanja izrade i prodaje knjige, često praćenih kvantitativnim metodama, prelazio na geografiju knjige, zatim na antropološka istraživanja društvenih zajednica koje su se bavile knjigom i, na kraju, na njenu recepciju.[24]

Jedan od najpoznatijih povjesničara knjige, Roger Chartier, pripadnik je četvrte generacije *analista*. On je manje zainteresiran za proizvodnju i distribuciju knjige, a više se bavi autorima i njihovim naporima u nastajanju knjige, kao i čitateljima i načinima prihvaćanja knjige i razumijevanja tekstova ili, Chartierovom terminologijom, *aproprijacijom* tekstova.[25]

---

[20] Usp. McKenzie, Douglas F. The Book as an Expressive Form. // The book history reader / uredili: David Finkelstein i Alastair McCleery. New York; London : Routledge, 2006., str. 27-38. (Prvi put objavljeno 1985.)

[21] Isto, str. 37.

[22] Usp. Darnton, Robert. What is the history of books? Revisited. // Modern Intellectual History 4, 3(2007.), str. 495-508.

[23] Usp. Darnton, Robert. The case for books. New York : Public Affairs. 2009.

[24] Usp. Gross, Mirjana. Dekonstrukcija historije ili svijet bez prošlosti. // Historijski zbornik LXII, 1(2009.), str. 165-195.

[25] Usp. Chartier, Roger. General introduction : Print Culture. // The Culture of print : Power and the Uses of Print in Early Modern Europe / uredio Roger Chartier. Cambridge; Oxford : Polity Press, 1987., str. 1-9.

Već se u osamdesetim godinama 20. stoljeća Chartier rado koristio izrazom *kultura tiska* naglašavajući utjecaj koji su izum tiska i uporaba tiskanih tekstova imali na različite aspekte ljudskog života, privatne i javne.[26] U kasnijem djelu, *The order of books,* Chartier preciznije razvija svoju tezu da mu je knjiga kao materijalni objekt zanimljiva samo u ulozi posrednika pomoću kojeg tekst dolazi do čitatelja.[27] Pri tom se zalaže za povijest čitanja, a time ne misli da je dovoljno istraživati što je pročitano, kao što je to radila socijalna povijest, već da treba istražiti kako određene zajednice čitaju, ovisno o vještini čitanja, prethodnim znanjima i dr. Kad spominje zajednice, Chartier se izričito protivi tumačenju da zajednicu određuje samo njezin društveno-ekonomski položaj, te navodi više kriterija kojima je zajednica određena, kao što su spol, vjerska pripadnost, obrazovanje i dr. Takvim se razmišljanjima Chartier prilično udaljio od originalne ideje socijalne povijesti knjige, njezino je tumačenje s jedne strane približio američkim i drugim povjesničarima koji u posljednjih nekoliko desetljeća predstavljaju *novu kulturalnu povijest*, a s druge strane teoriji i povijesti književnosti.[28] Samu ideju zajednica Chartier, a kasnije i drugi istraživači poput Martyna Lyonsa, preuzimaju od Pierra Bourdieua koji je razvio koncept *interpretativnih zajednica* koje tekstovima pristupaju s akumuliranim *kulturnim kapitalom* koji se stječe u određenim socijalnim grupama – tj. zajednicama koje dijele određene vrijednosti.[29]

Na samom kraju 20. stoljeća Chartier je u suradnji s Guglielmom Cavallom pripremio zbornik radova o povijesti knjige pod nazivom *A history of reading in the West* u čijem uvodu objašnjavaju da povijest knjige vide kao povijest čitanja.[30] I naslovi uvrštenih radova ukazuju na značaj kojeg čitanju daju sami urednici i odabrani autori, te se čitanje, a ne knjiga, time afirmira kao predmet kulturalne povijesti. Činjenica da autori dolaze iz više europskih zemalja potvrđuje da se kulturalna povijest u njima etablirala kao suvremeno opredjeljenje u povijesnoj znanosti. Za ovo istraživanje iz tog je zbornika posebno značajan članak Reinharda Wittmanna

[26] Isto.

[27] Usp. Chartier, Roger. The Order of Books : Readers, Authors and Libraries in Europe between the Fourteenth and Eighteenth Centuries. Stanford : Stanford University Press, 1994. (Prvi put objavljeno 1992.)

[28] Usp. Hunt, Lynn. Uvod. // Nova kulturna historija. / uredila Lynn Hunt. Zagreb : Naklada Ljevak, 1989., str. 25-51.

[29] Lyons, Martin. A History of Reading and Writing in the Western World. Basingstoke; New York : Palgrave Macmillan, 2010., str. 4-5.

[30] Usp. Cavallo, Guglielmo; Chartier, Roger. Introduction. // A History of Reading in the West / uredili Guglielmo Cavallo i Roger Chartier. Cambridge; Oxford : Polity Press. 1999., str. 1-36. (Prvi put objavljeno 1995.)

o *revoluciji čitanja* za koju kaže da se u Srednjoj Europi (Wittmann pod tim pojmom podrazumijeva ponajprije zemlje njemačkoga govornog područja) dogodila krajem 18. stoljeća, a koju su omogućile i popratile i druge promjene u kulturi knjige.[31] Osim promjene tematike s vjerske prema svjetovnoj i promjene jezika s latinskoga na narodne jezike, veća potražnja za knjigom uzrokovala je profesionalizaciju nakladništva i knjižarstva, promjenu formata i uveza knjiga. U istraživanju zagrebačkih knjižarskih kataloga može se naći potvrda da su se iste promjene odrazile i na zagrebačko knjižarstvo, s desetljećem ili dva zakašnjenja u odnosu na Njemačku i Austriju.

Dok je spomenuti zbornik Cavalla i Chartiera okupio samo istomišljenike, drugi zbornik, izdan desetak godina kasnije nastao je s drugom namjerom. Urednici David Finkelstein i Alistair McCleery u uvodu u zbornik *The book history reader* definiraju povijest knjige kao disciplinu koja je bila stara tek 20-ak godina u vrijeme njegovog pripremanja.[32] Opseg discipline pokušavaju dočarati raznovrsnošću tema i brojem autora koje su smatrali ključnima za povijest knjige, a koji se njome bave iz perspektive disciplina kojima izvorno pripadaju, kao što su povijest, sociologija, bibliografija, etnologija, povijest književnosti i druge.[33] Urednici ovog zbornika interpretiraju pojedine članke, ne pokušavajući pomiriti ponekad oprečne stavove njihovih autora. Naprotiv, konstatiraju da su u suvremenom kontekstu neke od tema, o kojima se u povijesti knjige vodila rasprava, postale bespredmetne jer su pojava novih tehnologija i završetak razdoblja od pet stoljeća u kojima su dominirali tiskarstvo, format kodeksa i način diseminacije ideja koju su oni podržavali – omogućili potreban odmak i dali legitimitet toj disciplini da se bavi njihovom prošlošću. Zbornici ovakve vrste od ključne su vrijednosti za svako istraživanje jer daju pregled teorijskih dostignuća neke discipline, a dajući osvrt na do tad napisane radove, pomažu novim autorima da izgrade i formuliraju vlastita istraživačka opredjeljenja.

---

[31] Usp. Wittmann, Reinhard. Was there a reading revolution at the end of the eighteenth century? // A history of reading in the West / uredili Guglielmo Cavallo i Roger Chartier. Amherst; Boston : University of Massachusetts Press. 1999., str. 284-312. (Prvi put objavljeno 1995.)

[32] Usp. Finkelstein, David and McCleery, Alastair. Introduction. // The book history reader / uredili: David Finkelstein i Alastair McCleery. New York; London : Routledge, 2006., str. 1-4. (Prvi put objavljeno 2002.)

[33] U zbornik su uvršteni članci autora koji su već spomenuti u ovom radu, kao što su Darnton, McKenzie, Chartier, Adams i Barker, kao i drugih autora.

Povijest knjige i dalje zaokuplja autore kao što je Martyn Lyons, koji je svojom knjigom *A History of Reading and Writing in the Western World* proširio povijest čitanja poviješću pisanja, kako bi na početku 21. stoljeća mogao sumirati povijest komunikacije pomoću tekstova.[34] Stavljajući vještine čitanja i pisanja u fokus svojeg pregleda, kao i mnogi povjesničari kulture, Lyons tvrdi da piše iz perspektive čitatelja. Nije sklon apstraktnim interpretacijama, već ističe potrebu za dobrim poznavanjem povijesnog konteksta u kojem se istraživano čitanje ili pisanje odvijalo i pokušava uzeti u obzir što više povijesnih činjenica. Poziva na oprez u generalizacijama, te skreće pozornost na razliku između ciljane i stvarne čitalačke populacije, na različite razine u vještini čitanja i pisanja koje su pojedinci mogli razviti na pojedinom jeziku, kao i na različite razine vještina koje su ovisile o spolu, dobi ili konkretnoj društveno-ekonomskoj situaciji. Lyons se poziva na mnoge autore koji su pisali o ovim temama, a kritičan je prema onima koji su povijest knjige obilježili atraktivnim, ali po Lyonsu neutemeljenim frazama, pa ono što su nazivali revolucijama tumači kao polagane promjene u trendu popularizacije tiska ili čitanja.[35]

U svojoj knjizi *Old books and new history* Leslie Howsam pragmatično i racionalno promatra povijest knjige kao interdisciplinarno područje, za koje su zainteresirane različite discipline, od povijesti, preko povijesti književnosti, do sociologije, znanosti o komunikacijama ili o kulturi.[36] Howsam smatra da su 3 ključne discipline, čiji je interes za povijest knjige neupitan: povijest, povijest književnosti i bibliografija, a svakoj od njih su bliže pojedine teme povezane s knjigom. Za Howsam je takva situacija prihvatljiva i ne čini joj se da bi povijest knjige u okvirima akademske zajednice mogla zauzeti neko drugo mjesto. Uspoređujući praksu na američkim sveučilištima s onom u europskim zemljama, ne nalazi rješenje koje bi osiguravalo stabilno mjesto samoj disciplini ili znanstvenicima koji bi se njome bavili. Revidirajući teorijske modele o povijesti knjige, niti u njima ne nalazi dovoljno argumenata za utemeljenje povijesti knjige kao samostalne znanosti. Iako interdisciplinarnost povijesti knjige otežava rad onima koji se njome bave, Howsam smatra npr. McKenziejev pokušaj nazivanja

[34] Usp. Lyons, Martin. Navedeno djelo.

[35] Lyons pri tom misli na pojam *revolucija tiskarstva* koji je uvela Elisabeth Eisenstein krajem 1970-ih, a komentirali su ga Darnton, Chartier i drugi, kao i pojam *revolucija čitanja* Reinhardta Wittmana, koji je već spomenut u ovom radu.

[36] Usp. Howsam, Leslie (2006). Old Books and New Histories : An Orientation to Studies in Book and Print Culture. Toronto : University of Toronto Press Incorporated, 2006. (Kindle izdanje)

bibliografije *sociologijom teksta* nepotrebnim i neuspjelim kompromisom, kakvi ne bi trebali nastajati u budućnosti.

2.2 Sjeverozapadna Hrvatska krajem 18. i početkom 19. stoljeća

Druga polovina 18. stoljeća vrijeme je prosvjetiteljstva, baroka i rokokoa u kulturnom životu Europe, a u političkom smislu, vrijeme apsolutizma nekolicine monarha koji su vladali europskim carstvima. Politička povijest Hrvatske toga doba uglavnom je poznata, a u ovom pregledu povijesnih okolnosti korišteni su ponajprije radovi hrvatskih povjesničara Mirjane Gross, Josipa Adamčeka, Igora Karamana, Nikše Stančića i Iskre Iveljić, kao i nekolicine ekonomista, demografa i drugih autora.

Hrvatska je od 11. stoljeća bila dio Kraljevine Ugarske, a od 1527. i dio Habsburške Monarhije. Hrvatski ban i sabor i u 18. stoljeću predstavljaju samostalnost Hrvatske, no ovlasti su im ograničene, dijelom apsolutističkom vladavinom Habsburgovaca, a dijelom i zbog teritorijalne rascjepkanosti jer je tada Dalmacija bila pod vlašću Venecije, Vojna Krajina je izdvojena iz Hrvatske i izravno podređena caru, a Slavonija, koja je 1699. godine oslobođena od turske vlasti, uglavnom je bila u rukama veleposjednika. U vrijeme kad je građanstvo u zemljama Zapadne Europe bilo dovoljno brojno i snažno da priprema i provodi revolucije, u Hrvatskoj, prema Adamčeku, vlada razdoblje *konsolidiranog feudalizma*.[37] Radne obaveze seljaka kmetova čak su porasle i još ih jače vezale za zemlju, a položaj krupnog plemstva je ojačao. Većina stanovništva živi na selu u vrlo lošim uvjetima, sa slabim pristupom obrazovanju, slabe su mogućnosti za razvoj građanske klase, a tek se iz redova sitnog domaćeg plemstva regrutira dio činovništva. Habsburški vladari širom Monarhije provode germanizaciju i centralizaciju.

Stančić povlači paralelu između Francuske i Ugarske, u kojima su iste, 1789. godine, sazvani državni staleži, a nezadovoljno plemstvo tražilo je od kralja da provede reforme.[38] No, dok su u Francuskoj jake građanske snage taj povod iskoristile za početak revolucije protiv plemstva, u Ugarskoj takve razvijene građanske klase tada još nije bilo. Slično Stančiću,

[37] Usp. Adamček, Josip. Ekonomsko-društveni razvoj u Hrvatskoj i Slavoniji u 18. st. // Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća / uredila Mirjana Gross. Zagreb : Sveučilišna naklada Liber, 1981., str. 59-82.

[38] Usp. Stančić, Nikša. Hrvatska i Europa 1789.-1848. // Historijski zbornik 56/57 (2004), str. 137-150.

mađarski povjesničari Ivan Tibor Berend i Gyorgy Ranki[39] nazivaju posljednja desetljeća 18. stoljeća vremenom dviju revolucija, misleći pri tom na englesku industrijsku revoluciju i francusku socijalnu revoluciju, koje su za posljedicu imale promjene u cijeloj Europi, pa i svijetu. No, dok su zemlje Zapadne Europe svojim gospodarskim razvojem već početkom 19. stoljeća uspješno parirale Engleskoj, to se nije moglo dogoditi u zemljama europske periferije, kamo spadaju i Ugarska i Hrvatska. Prema riječima Berenda i Rankija na periferiji nema domaće snage koja bi vodila takvu dvojnu revoluciju.[40] Ilustriraju to podacima o bruto nacionalnom proizvodu, koji je u Zapadnoj Europi u razdoblju 1800. – 1860. godine imao dvostruki porast, a u Habsburškoj Monarhiji porast od samo 40%.[41] I taj mali porast nastao je zbog potencijala zemalja Istočne Europe da proizvedu hranu i sirovine, tako potrebne na zapadu, pa je npr. Mađarska iskoristila trgovinu žitom kao pokretač vlastite industrijalizacije. No, Berend i Ranki ocjenjuju da je u drugim zemljama Habsburške Monarhije taj porast iznosio samo 10% jer one nisu iskoristile mogućnost razvoja zbog feudalnih odnosa koji su u njima tada još uvijek bili čvrsti i koji su otežavali međunarodnu trgovinu. Barem je dvoje hrvatskih povjesničara, Mirjana Gross[42] i Igor Karaman,[43] kritiziralo teoriju o jezgri i periferiji, no činjenica je da su se hrvatski suvremenici tih događanja, Ivan Šipuš i Nikola Škrlec Lomnički, zalagali upravo za razvoj trgovine žitom, u čemu su vidjeli mogućnost izlaska Hrvatske iz zaostalih feudalnih odnosa.[44] Prema Karamanu situacija je bila tako teška da habsburški vladari donose tzv. *urbarijalne regulacije*, kojima štite seljaka od pretjerane eksploatacije, želeći osigurati barem minimalnu sposobnost tog najmasovnijeg dijela stanovništva da uplaćuje porez u državnu blagajnu.[45] Etatističke mjere habsburških vladara iz druge polovine 18. stoljeća iniciraju preobrazbu feudalnog u kapitalističko društvo, što će se, prema Karamanovoj kasnijoj

[39] Usp. Berend, Ivan Tibor; Ranki, Gyorgy. Underdevelopment in Europe in the context of East-West relations in the 19th century. Budapest : Akadémiai kiadó, 1980.

[40] Usp. Berend, Ivan Tibor; Ranki, Gyorgy. Europska periferija i industrijalizacija 1780.-1914. Zagreb : Naprijed, 1996.

[41] Berend, Ivan Tibor; Ranki, Gyorgy. Navedeno djelo, 1980., str. 6.

[42] Usp. Gross, Mirjana. Jezgra i periferija. // Radovi instituta za hrvatsku povijest 16(1983), str. 247-252.

[43] Usp. Karaman, Igor. Predgovor : Pisci i njihova djela. // Europska periferija i industrijalizacija 1780.-1914. / autori Berend, Ivan Tibor i Gyorgy Ranki. Zagreb : Naprijed, 1996., str. 5-12.

[44] Usp. Stipetić, Vladimir. Povijest hrvatske ekonomske misli. Zagreb : Golden marketing, 2001.

[45] Usp. Karaman, Igor. Privredni život banske Hrvatske od 1700. do 1850. Zagreb : SNL, 1989.

knjizi *Hrvatska na pragu modernizacije*, u istočnoeuropskim zemljama događati tijekom prvih desetljeća 19. stoljeća.[46]

Hrvati su tada jedan od naroda čija nacionalna integracija tek počinje i čija će se težnja za identifikacijom naroda i države od 1835. godine očitovati kroz narodni preporod. Krajem 18. i početkom 19. stoljeća u Hrvatskoj tek počinju ozbiljnija zalaganja za narodni jezik. Prema riječima Josipa Bratulića, s jedne je strane bilo potrebno u visokim političkim krugovima izboriti se za samostalnost hrvatskog jezika u odnosu na mađarski, a s druge je strane u krugu kulturnih djelatnika trebalo raditi na uspostavljanju jezika kojeg bi stanovništvo svih Hrvatskih pokrajina moglo smatrati svojim.[47] Tako je, prema mišljenju sudionika tadašnjih kulturnih previranja, moralo doći do odabira jednoga od tri narječja, kojeg bi se dalje njegovalo kao hrvatski jezik. Bratulić navodi i ranije napore na uspostavljanju jedinstvenog jezika, no tek su događanja u prvim desetljećima 19. stoljeća dovela do odabira štokavskog narječja. Svijest o narodnom jeziku dio je nacionalnog osvještavanja koje se u Hrvatskoj odvija 1830. – 1835. godine, da bi kulminiralo Hrvatskim narodnim preporodom 1835. – 1848. godine.[48] Stančić, i Karaman u svojim djelima govore o neobičnoj socijalnoj situaciji u Hrvatskoj – krupnog je plemstva malo, a interesi mu se podudaraju s interesima malog broja najbogatijih trgovaca, dok ostatak plemstva zapravo preživljava od činovničkih plaća te je po društvenom statusu sličniji siromašnijim građanima, obrtnicima i sitnim trgovcima. Ni u pogledu nacionalnog pitanja ove dvije skupine nemaju svaka svoj formulirani niti jedinstveni stav. Nema dakle jedinstvene građanske klase koja bi revolucijom pokušala riješiti i socijalno i nacionalno pitanje, a pogotovo je nema u pred-preporodno vrijeme. Čak je i dvadesetak godina kasnije narodni preporod vodila skupina intelektualaca iz sjeverozapadne Hrvatske, među kojima je bilo pripadnika raznih društvenih slojeva, te raznih kulturnih i vjerskih krugova, zbog čega se Drago Roksandić zalaže za dublje i preciznije istraživanje kompleksnosti preporodnih ideja.[49] Pogotovo je u takvoj situaciji neobična uloga njemačkog jezika koji je bio toliko dominantan u Hrvatskoj u prvoj

[46] Usp. Karaman, Igor. Hrvatska na pragu modernizacije. Zagreb : Naklada Ljevak, 2000.

[47] Usp. Bratulić, Josip. Pravopisno-jezična problematika u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda: Od borbe za jezik do pobjede jezikom (1790.-1847.). // Hrvatski narodni preporod 1790-1848. : Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta / uredio Nikša Stančić. Zagreb : Muzej za umjetnost i obrt, 1985., str. 31-41.

[48] Usp. Stančić, Nikša. Hrvatski narodni preporod 1790-1949. // Hrvatski narodni preporod 1790-1848. : Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta / uredio Nikša Stančić. Zagreb : Muzej za umjetnost i obrt, 1985., str. 31-41.

[49] Usp. Roksandić, Drago. Kontroverze o njemačkoj kulturnoj orijentaciji u hrvatskom narodnom preporodu: njemački jezik u hrvatskoj svakodnevici, 1835-1848. Historijski zbornik 60(2007), str. 65-82.

polovini 19. stoljeća da su na njemu napisani i programski tekstovi Hrvatskog narodnog preporoda. Napoleonski ratovi, bankrot Austrije, Bečki kongres i druga previranja u Europi širi su politički kontekst tih procesa.

Nepovoljnu gospodarsku situaciju u Hrvatskoj krajem 18. stoljeća opisuje i Iskra Iveljić u svojoj knjizi *Banska Hrvatska i Vojna Krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine*.[50] Kako je knjiga napisana u stilu totalne povijesti, u njoj nalazimo i prikaz ostalih aspekata života u Hrvatskoj u navedenom razdoblju. Iveljić definira pred-preporodno razdoblje kao vrijeme od 1790. do 1830. i tvrdi da ga moderna historiografija ipak ne smatra razdobljem potpune stagnacije, već više pažnje posvećuje razvoju, koji je u tom dobu Hrvatsku konzervativnu društvenu sredinu doveo do naprednih ideja nacionalnog preporoda i njegovog početka 1835. godine.[51] Tako su u tom razdoblju državnim novcem sagrađene ceste koje su povezale unutrašnjost Hrvatske i Primorje, osim tvorničkih postrojenja na plemićkim imanjima ipak i neki trgovci i građani stječu dovoljno kapitala za otvaranje manufaktura, a ekonomske mjere iz doba prosvijećenog apsolutizma potaknule su razvoj suvremenijeg stočarstva, svilarstva, prerade drveta i sličnih djelatnosti. U političkoj situaciji, Hrvatska se u cijelom razdoblju apsolutizma u otporu germanizaciji oslanjala na Ugarsku, no nakon 1790. godine Hrvatskoj prijeti i mađarizacija: Ugarska ukida dio hrvatskih županija, uvodi mađarski kao službeni jezik, te postaje jasno da je u Ugarskoj već počeo nacionalni pokret. U pred-preporodnom razdoblju u Hrvatskoj djeluje više istaknutih pojedinaca. Osim već spomenutih Škrleca i Šipuša, ekonomsku misao promiče i zagrebački nadbiskup Maksimilijan Vrhovac. On je, pomaganjem izdavaštva na hrvatskom jeziku i poticanjem svećenika da skupljaju narodno blago, bio možda gorljiviji promicatelj narodnog jezika od iliraca koji su ga slijedili.[52] Na kulturnom planu, piše Iveljić, ovo je razdoblje obilježeno djelovanjem poznatih pisaca, kao što su Adam Baltazar Krčelić, Tituš Brezovački, Matija Antun Katančić, Matija Antun Relković, Andrija Kačić Miošić i drugi, koji su pišući na različitim narječjima stvarali temelj za kasniji razvoj hrvatskog književnog jezika, ali i drugih pisaca i znanstvenika koji su stvarali na latinskom i njemačkom jeziku. Neki od spomenutih pisaca u svojim su djelima opisali događaje iz svakodnevnog života u Zagrebu, pa od njih saznajemo detalje o kazališnim predstavama,

[50] Usp. Iveljić, Iskra. Banska Hrvatska i Vojna krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine. Zagreb : Leykam international d.o.o., 2010.

[51] Isto, str. 38.

[52] Isto, str. 35.

bogatim večerama i plesnim zabavama koje se organiziraju u krugu plemstva i bogatijih građana, dok istovremeno sitni trgovci i obrtnici teško preživljavaju, nemaju priliku za obrazovanje, a izloženi su i drugim društvenim nejednakostima, kao što su još uvijek česti progoni vještica od kojih stradavaju uglavnom žene iz siromašnijeg sloja.[53]

O školstvu toga vremena detaljno piše Žarko Dadić tumačeći utjecaj školstva na razvoj znanosti u Hrvatskoj.[54] Dadić naglašava značaj zakonske uredbe *Ratio educationis,* donesene 1777. godine za Ugarsku i Hrvatsku, koja je uređivala osnovno školstvo i u njemu dozvoljavala uporabu narodnih jezika, zatim srednje školstvo, u kojem je predviđala njemački, latinski i mađarski jezik, a više školstvo u Hrvatskoj ograničila je na rad Kraljevske akademije u Zagrebu, osnovane 1776. godine. Sveučilišna razina obrazovanja tom je uredbom rezervirana samo za Sveučilište u Budimu. Glavni značaj ove uredbe je u zakonskoj osnovi za osnivanje državnih, svjetovnih škola, kakvih u Hrvatskoj do tada nije bilo, te u zahtjevu državne vlasti da se u školama radi na suvremeni način. Svjetovno školstvo i poticaj za pisanje i izdavanje novih udžbenika temeljenih na dostignućima suvremene znanosti time su i u Hrvatskoj omogućili oslobađanje znanosti od vjerskih dogmi.

Pitanjem obrazovanja bavi se i Iveljić, pa tako navodi podatak da je 1785. godine u Hrvatskoj djelovalo samo 6 srednjih škola[55] koje je pohađalo ukupno 409 učenika, od čega je njih 132 bilo plemenitog roda, 172 su bila djeca iz građanskog sloja, a 105 seoska djeca.[56] Tek 1837. godine u Hrvatskoj je djelovalo oko 100 škola svih vrsta. Po završetku srednje škole plemićka djeca često su odlazila na studij širom Habsburške Monarhije, a i dalje u inozemstvo. Za građansku djecu prilika za daljnje obrazovanje bila je Kraljevska akademija u Zagrebu, na kojoj je, prema istoj autorici, studij filozofije 1830. godine pohađalo 48% studenata iz redova građanstva, a taj se postotak svake godine povećavao.

Mali broj građanske djece u školama dijelom je rezultat i same činjenice da je u Hrvatskoj toga doba bilo malo gradova. Iveljić tvrdi da su 1787. godine samo Bakar i Rijeka

---

[53] Usp. Buntak, Franjo. Povijest Zagreba. Zagreb : Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1996. Str. 482 i dalje.

[54] Usp. Dadić, Žarko. Egzaktne znanosti u Hrvata u doba prosvjetiteljstva. Zagreb : Matica Hrvatska, 2004.

[55] Iveljić, Iskra. Navedeno djelo, str 80.

[56] Iako to izričito ne navodi, Iveljić u 6 škola vjerojatno ubraja samo svjetovne škole jer su vjerske škole uglavnom zatvorene, najprije s ukidanjem isusovačkog reda 1773. godine, a kasnije i zatvaranjem škola drugih redova, o čemu su pisali mnogi autori, npr. Buntak (Navedeno djelo, str. 502).

imali više od 5000 stanovnika, Zagreb u užem smislu je imao 2800 stanovnika, a tek s predgrađima je brojio oko 7000 stanovnika (Gradec i okolne župe su tek od 1850 godine postali administrativno jedinstveni).[57] Demografi Vladimir Stipetić i Nenad Vekarić[58] postavljaju i pitanje u kojem trenutku neko naselje postaje grad, a Zagreb toga doba, iako ima povelju o statusu grada još iz 13. stoljeća, sa svojih je nekoliko tisuća stanovnika jako mali grad u usporedbi s gradovima u Njemačkoj i Italiji, a pogotovo u usporedbi s Londonom ili Parizom koji su još početkom 18. stoljeća imali preko 400 000 stanovnika. Stipetić i Vekarić se pozivaju na druge autore koji su istraživali popise stanovništva u Habsburškoj Monarhiji i smatraju da je najprecizniji podatak koji kaže da je 1782. godine u Hrvatskim županijama, bez plemstva, živjelo 1,1 milijun ljudi, a 1805. godine 1,24 milijuna.[59] Podatak koji najbolje ilustrira teške uvjete života u tadašnjoj Hrvatskoj je onaj koji govori o prirodnom prirastu od samo 0,576 promila, odnosno od samo 6 stanovnika godišnje.[60]

Pišući o povijesnoj demografiji Hrvatske više je autora spomenulo pojam demografske tranzicije. Alica Werthaimer Baletić tumači tu demografsku pojavu kao značajni porast broja stanovništva na nekom području, koji nastaje kao posljedica značajnog pada mortaliteta, kojeg slijedi i pad nataliteta, ali i ustaljivanje obiju stopa.[61] Ova se pojava u zemljama Zapadne Europe odvijala oko 1750. godine i dovodi se u vezu s modernizacijom, porastom broja stanovnika u gradovima, razvojem tehnologije, poboljšanjem higijenskih prilika i drugim mogućim uzrocima. Jakov Gelo svojim demografskim istraživanjima potvrđuje da je, u razdoblju koje je predmetom ovog istraživanja, Hrvatska bila tek u pred-tranzicijskoj fazi, u kojoj je počeo opadati mortalitet, a da je demografska tranzicija nastupila tek oko 1880. godine.[62] Povjesničari Božena Vranješ Šoljan i Nikola Anušić ovako zakašnjelu demografsku tranziciju, do koje je

[57] Iveljić. Iskra. Navedeno djelo, str. 101.

[58] Usp. Stipetić, Vladimir; Vekarić, Nenad. Povijesna demografija Hrvatske. Zagreb; Dubrovnik : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Zavod za povijesne znanosti Dubrovnik, 2004.

[59] Isto, str. 115.

[60] Usp. Stipetić, Vladimir. Predgovor. // Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971. / Korenčić, Mirko. Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1979.

[61] Usp. Wertheimer-Baletić, Alica. Stanovništvo i razvoj. Zagreb : Mate, 1999.

[62] Usp. Gelo, Jakov. Razvoj stanovništva na tlu SR Hrvatske. Ljubljana : Globus, 1987.

došlo čak i prije stvarne modernizacije, nazivaju asimetričnom modernizacijom, koja je bila popraćena velikom emigracijom.[63]

Stjepan Krivošić najdalje je otišao u istraživanju demografske slike Zagreba, te prema podacima iz kanonskih vizitacija procjenjuje da je na tom području 1750. godine živjelo oko 5000 stanovnika, za godinu 1818. postoji precizan podatak o 8768 stanovnika, dok je godine 1830. broj porastao na 10400.[64] Krivošić tvrdi da zabilježeni porast broja stanovnika u Zagrebu ne može biti rezultatom prirodnog prirasta, koji je samo u rijetkim godinama bio pozitivan, već da je bio posljedica stalnog dolaska stanovništva u Zagreb. Za ovaj je rad ta tvrdnja vrlo važna, pogotovo u svjetlu Krivošićevih podataka o tome da su većina došljaka bili stranci – Nijemci, Mađari, Česi, Štajerci i drugi.[65]

Iz pregleda radova spomenutih povjesničara, može se zaključiti da se u Hrvatskoj na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće još nisu dogodile promjene koje su do tada već zahvatile Zapadnu, a zatim i Srednju Europu i koje su imale velikog utjecaja na tamošnji razvoj izdavaštva i knjižarstva. Modernizacija i urbanizacija dogodit će se u Hrvatskoj tek kasnije i u skromnijim razmjerima. Zbog nepovoljne gospodarske situacije samo plemstvo i najbogatiji trgovci čine tanak sloj društva koji je slobodan od svakodnevnog teškog rada, koji je financijski sposoban za kupnju knjiga i kojemu je čitanje postalo „imperativom i kulturnom normom“.[66] Potpuno formiranje nacionalne svijesti dogodilo se tek krajem prve polovine 19. stoljeća, a do tada nije postojao zajednički narodni jezik koji bi okupljao veći broj govornika. Mali je bio broj obrazovanih stanovnika koji su znali čitati, a do narodnog preporoda još je bio manji broj onih koji su bili zainteresirani pri tom se služiti hrvatskim jezikom. Nije, stoga, bilo preduvjeta u kojima bi se razvila „čitalačka groznica“ kakvu spominje Lyons[67] misleći na Francusku i

[63] Usp. Vranješ-Šoljan Božena; Anušić, Nikola. Društvenopovijesna uvjetovanost razdoblja početne demografske tranzicije u Hrvatskoj i Slavoniji. // Historijski zbornik 60(2007), str. 83-101.

[64] Usp. Krivošić Stjepan. Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do sredine XIX stoljeća. Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1981.

[65] Isto, str. 120-122.

[66] Velagić, Zoran. Pisac i autoritet: bit autorstva i sustav autorizacije vjerskih knjiga u 18. stoljeću. Zagreb : Naklada Ljevak, 2010., str. 19.

[67] Lyons, Martyn. Navedeno djelo, str. 119.

Englesku, niti je bilo potrebe za produkcijom i distribucijskom mrežom kakvu, primjerice, spominje Otto Lankhorst[68] pišući o Nizozemskoj i Belgiji.[69]

2.3 Knjižarstvo u Zagrebu krajem 18. i početkom 19. stoljeća

U razdoblju manufakturnog tiskarstva većina poslova vezanih uz knjigu bila je međusobno tijesno povezana i često u vlasništvu jedne osobe, obrtnika, koji je bio izdavač i tiskar i knjižar, a ponekad je na sebe preuzimao i izradu tiskarskih slova, uvez knjige, međunarodnu distribuciju i druge poslove. Zoran Velagić piše o takvoj praksi koja se može pratiti od Gutenbergova vremena, pa do razdoblja industrijskog tiska, koji je u Europi prevladao oko 1830. godine, a slično je bilo i u Hrvatskoj.[70] U ovom će radu, za uvid u knjižarstvo u Zagrebu, korisni biti općeniti pregledi gospodarstva i trgovine iz pera Rudolfa Bićanića i Zlatka Herkova, a zatim radovi Vjekoslava Klaića, Velimira Deželića, Alojza Jembriha i Tatjane Puškadije Ribkin o zagrebačkim tiskarima i knjižarima. Bit će spomenuti i radovi uže tematike Olge Maruševski i Marijane Tomić jer ukazuju na pojedine aspekte poslovanja zagrebačkih knjižara. No, posebno mjesto u svakom radu o povijesti knjige u Hrvatskoj zauzima djelo Aleksandra Stipčevića *Socijalna povijest knjige u Hrvata*,[71] koje bogatstvom informacija i pregledom povijesnih zbivanja vezanih uz knjigu može poslužiti kao polazna točka i referenca svakom istraživanju. U navedenoj literaturi često se spominju tri knjižara čiji su katalozi obrađeni ovim istraživanjem: Antun Novosel, Franjo Rudolf i Franjo Župan. Njih su trojica vodili svoje trgovine uglavnom pod svojim obiteljskim imenom, iako se to ponekad i mijenjalo. Zanimljivo je da su djelovali istovremeno, ali ne u cijelom opisanom razdoblju. Tako tiskara Antuna Novosela posluje od 1794. do 1825. godine, ali se knjižara ne spominje u dokumentima nakon 1810. godine,[72] obrt Franje Rudolfa posluje od 1803. do 1832. godine, a obrt Franje Župana od 1808. do 1847. godine.[73]

---

[68] Usp. Lankhorst, Otto S. Dutch Book Auctions in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. // Under the Hammer: Book Auctions since the Seventeenth Century. / Robin Myers; Michael Harris; Giles Mandelbrote. New Castle, DE ; London : Oak Knoll Press; The British Library, 2001., str. 65-87.

[69] Više o tome u poglavlju 2.4 Knjižarstvo i knjižarski katalozi.

[70] Usp. Velagić, Zoran. Uvod u nakladništvo. Osijek : Filozofski fakultet u Osijeku, 2013.

[71] Usp. Stipčević, Aleksandar. Socijalna povijest knjige u Hrvata. Knjiga II. Od glagoljskog prvotiska (1483) do hrvatskoga narodnog preporoda (1835). Zagreb : Školska knjiga, 2005.

[72] Puškadija Ribkin, Tatjana. Knjigoveže i knjižari u Zagrebu u drugoj polovici XVIII stoljeća (II). Kaj: časopis za književnost, umjetnost i kulturu 40, 1-2(2007), str. 141-164. Podatak sa str 163.

[73] Stipčević, Aleksandar. Navedeno djelo, str. 110.

Opisujući doba manufakture u Hrvatskoj Rudolf Bićanić tvrdi da je ono u Hrvatskoj trajalo od 1720. pa čak do 1860. godine.[74] Bićanić opisuje život i rad obrtnika i njihovih radnika, čiji je položaj u gospodarski slabo razvijenoj Hrvatskoj bio posebno težak. Spominje i dva tiskara i dva knjižara registrirana u Zagrebu početkom 19. stoljeća,[75] odnosno tiskarstvo i knjižarstvo kao dvije tipične obrtničke djelatnosti, dok je proizvodnja papira već bila industrijalizirana. U Rijeci je bilo otvoreno prvo industrijsko postrojenje takve vrste u Hrvatskoj, a prema opisu iz 1835. godine, koji je Bićaniću bio na raspolaganju, imalo je najsuvremenije parne strojeve za rezanje krpa od kojih se papir proizvodio, zatim mlinska kola, vodene sisaljke, stupe i hidraulične preše, te aparate za sušenje, rezanje i bijeljenje papira.

U *Povijesti zagrebačke trgovine* Zlatko Herkov analizira popise trgovaca u Zagrebu, te spominje knjižare i knjigoveže koji se na njima redovito pojavljuju, ponekad kao *bibliopega, bibliopegus, compactor librorum, glutinator,* a najčešće u obliku *bibliopola*.[76] Herkov prilaže i prijepis navedenih popisa trgovaca, a 1809. godine od 14 trgovaca na Gornjem gradu na prvom je mjestu naveden knjižar Franjo Župan, dok je na popisu 43 trgovca u Donjem gradu naveden i knjižar Franjo Rudolf, obojica izdavači kataloga obrađenih u ovom istraživanju.[77] Koliko je dugo Franjo Župan bio aktivan u kulturnom životu Zagreba dokazuje i podatak da su on i knjižar Leopold Hartmann 1851. godine darovali knjige za knjižnicu tek osnovane *Trgovačke sborne učione*.[78] Zanimljiv je i popis trgovaca koji su postali zagrebački građani, iz kojeg se vidi da su 1805. godine taj status stekli Franjo Rudolf, knjižar, Hrvat, te Jakob Prettner, knjižar, Kranjac.[79] Ime plemenitog Antuna Novosela spominje se u drugom kontekstu jer je on 1782. i 1783. godine bio naveden kao gradski bilježnik,[80] a tek kasnije je postao vlasnikom knjižare. U diskusiji o poreznim opterećenjima obrtnika i trgovaca Herkov objašnjava da su knjižari bili u prvom od tri porezna razreda, onome u kojem se očekuju najviši prihodi i razrezuje se najviši

[74] Usp. Bićanić, Rudolf. Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750-1860. Zagreb : Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1951.

[75] Bićanić, Rudolf. Navedeno djelo, tabela 2 uz str. 44.

[76] Herkov, Zlatko. Povijest zagrebačke trgovine. Zagreb; Samobor : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti i RZJO Zagreb, 1987., str. 8 i bilješke 22 i 23.

[77] Herkov, Zlatko. Navedeno djelo, str. 284 i Prilog 18.

[78] Isto, bilješka 119 na str. 164.

[79] Isto, str. 257 i Prilog 19.

[80] Isto, str. 281, Prilog 20 i bilješka 37.

porez.[81] Navodeći ukupan broj osoba zaposlenih u zagrebačkim obrtima, Herkov ilustrira koliko je Zagreb bio mali grad. Tako su 1773. godine svi obrti u Zagrebu zapošljavali 422 osobe, a 1831. godine 982 osobe, uključujući pri tom i majstore i pomoćnike i naučnike.

Zanimanje za povijest knjižarstva u Hrvata pokrenuo je još Vjekoslav Klaić 1922. godine, koji je kao tipični predstavnik tradicionalne historiografije u svojoj knjizi objavio mnoge podatke iz života i djelovanja nekolicine knjižara.[82] Tako iz Klaićevog pera saznajemo kako su tiskare i knjižare mijenjale vlasnike jer u tom poslu nije bilo lako opstati. Pri tom spominje istaknute pojedince iz 18. i 19. stoljeća: knjigovežu i knjižara Franju Zerauschega, tiskara Antuna Janderu, zatim Johanna Thomasa Trattnera, poznatog bečkog tiskara i knjižara koji je imao poslovnice u Varaždinu, Zagrebu i drugim većim gradovima Habsburške Monarhije, knjižare Franju Rudolfa, Franju Župana i druge. Posebnu pažnju Klaić posvećuje biskupu Maksimilijanu Vrhovcu, koji je otkupio jednu od zagrebačkih tiskara i knjižara od ranijih vlasnika, ali ih zbog svojeg položaja nije smio zadržati, već ih je, barem formalno, prepustio mužu svoje sestre, plemiću Antunu Novoselu. Klaić je detaljno opisao Novoselove knjižarske kataloge iz 1796. i iz 1801. godine, kao i široku ponudu knjiga u njima, a spomenuo je i kataloge Franje Rudolfa i Franje Župana, dakle upravo kataloge koji su predmet ovog istraživanja.

Nekoliko godina kasnije Velimir Deželić dopunjuje povijest Novoselove knjižare novim detaljima, a i kroz njegov rad se provlači pohvala knjižarima koji su uspijevali zagrebačku čitalačku publiku opskrbljivati dobrim knjigama.[83] Pohvalu, kao i Klaić, temelji na vlastitom uvidu u knjižarske kataloge, čak i u rukopisni, neobjavljeni katalog iz 1804. godine.[84] Upravo je Deželić u sačuvanoj korespondenciji između biskupa Vrhovca i njegovog budućeg upravitelja tiskare i knjižare, Franje Hörnera, uočio rečenicu u kojoj Hörner kaže kako se pokušao baviti knjižarstvom, ali nije uspio jer je za taj posao potreban veliki kapital kojeg nije imao.[85]

---

[81] Isto, str. 47.

[82] Usp. Klaić, Vjekoslav. Knjižarstvo u Hrvata. Zagreb : St. Kugli, 1922.

[83] Usp. Deželić, Velimir. Biskupska a zatim Novoselska tiskara u Zagrebu (1794.-1825.). // Narodna starina 4, 10 (1925), str. 96-126.

[84] Isto, str. 109.

[85] Isto, str. 103-104.

Tatjana Puškadija Ribkin više je svojih radova posvetila sudskom epilogu obiteljske priče biskupa Vrhovca, njegovog rođaka Novosela i udovice tiskara Antuna Jandere,[86] [87] ali i drugim aspektima svakodnevne prakse knjižara, kao što je bila opasnost od požara.[88] Zanimljive su i njene ocjene o interesima stranih knjižara, posebice Johanna Thomasa Trattnera, kao i o uvozu knjige u Hrvatsku.[89] Tim je radovima kao i analizom brojnih arhivskih dokumenata ova autorica uvelike doprinijela poznavanju odnosa među tiskarima i knjižarima i njihove velike konkurencije. Njeni zaključci o razvojnim mogućnostima proizvodnje i trgovine knjigom u Zagrebu predstavljaju temelje poznavanja tiskarstva i knjižarstva u Hrvatskoj upravo u razdoblju kojima se bavi ovo istraživanje.[90] [91] Prema njima, u Zagrebu su otprilike od sredine 18. pa do sredine 19 stoljeća istovremeno poslovale po 2 tiskare i po 3 knjižare, što je zapravo bilo previše za tadašnje potrebe, zbog čega su povremeno propadali i stvarali se novi obrti i trgovine vezane uz poslovanje knjigom.[92]

Bečki tiskar, izdavač i knjižar Johann Thomas Trattner nezaobilazni je lik europskog tiskarstva i knjižarstva u 18. stoljeću, a u Hrvatskoj je bio prisutan na više načina. U kratkom je razdoblju bio vlasnikom tiskare u Varaždinu (1773. – 1776.), a zatim i tiskare i knjižare u Zagrebu, dok ih od njega nije otkupio biskup Vrhovac 1794. godine. Iako je u Trattnerovim tiskarama u Zagrebu i Varaždinu tiskano više djela na hrvatskom jeziku, Puškadija Ribkin smatra da je Trattnera tiskara zanimala puno manje od knjižare, putem koje je mogao prodavati knjige tiskane u njegovim tiskarama u Austriji, kao i knjige koje je dobivao razmjenom s ostalim tiskarima i knjižarima širom Europe.[93] O Trattneru su u Hrvatskoj najdetaljnije pisali

[86] Usp. Puškadija Ribkin, Tatjana. Još neke pojedinosti o Biskupskoj, kasnije Novoselovoj tiskari u Zagrebu. // Kaj: časopis za književnost, umjetnost i kulturu. 26, 5-6(1993), str. 83-96.

[87] Usp. Puškadija Ribkin, Tatjana. Kaptolska tiskara u Zagrebu. // Kaj: časopis za književnost, umjetnost i kulturu, 27, 6(1994), str. 83-96.

[88] Usp. Puškadija Ribkin, Tatjana. Požar u Zagrebu. // Kaj: Časopis za književnost, umjetnost i kulturu. 25, 5-6(1992), str. 77-82.

[89] Usp. Puškadija Ribkin, Tatjana. Trattnerova tiskara i knjižara u Varaždinu, a zatim u Zagrebu. Kaj: časopis za književnost, umjetnost i kulturu 33, 1-2(2000), str. 27-49.

[90] Usp. Puškadija Ribkin, Tatjana. Knjigoveže i knjižari u Zagrebu u drugoj polovici XVIII stoljeća (I). // Kaj: časopis za književnost, umjetnost i kulturu 38, 3(2005), str. 59-74.

[91] Usp. Puškadija Ribkin, Tatjana. Navedeno djelo, 2007.

[92] Puškadija Ribkin, Tatjana. Navedeno djelo, 2005., str. 65 i 72.

[93] Usp. Puškadija Ribkin, Tatjana. Navedeno djelo, 2000.

Alojz Jembrih i Ivan Kosić,[94] posebno naglašavajući važnost Trattnerovog izdavačkog plana iz 1784. godine.[95] Osim što je tiskanje izdavačkog plana dokaz organiziranog, uspješnog poslovanja jednog poduzetnika, dokaz je i značaja nakladništva u kulturi neke zemlje. Trattner je, naime, tim planom dokazao da njegova tvrtka prati što je novo u znanosti, književnosti, politici i drugim područjima, da se razumije u pojam organizacije znanja, da poznaje postojeće sustave klasifikacije znanstvene i druge literature, te da ima ambiciju i sposobnost promicati ih.

Jedan rad povjesničarke Olge Maruševski skreće nam pozornost na razdoblje 1809. – 1813. godine kad je Karlovac bio jedno od administrativnih središta Napoleonovih Ilirskih provincija.[96] Zagrebački trgovci, pa i knjižari i tiskari, uvidjeli su mogućnost trgovanja s novom upravom, pa se zna da je tiskara Antuna Novosela opskrbljivala francusku upravu Karlovca tiskanicama, a knjižar Franjo Župan knjigama na francuskom jeziku. Iako skromnog opsega, ovaj rad pruža zanimljiv pogled na knjižarstvo kao komercijalnu djelatnost, podložnu promjenama političkih prilika u državi, regiji, pa i šire.

Od svih radova domaćih autora koji su važni za ovo istraživanje, posebno treba istaknuti članak Marijane Tomić u kojem je detaljno analiziran jedan manji Novoselov katalog, pronađen u Nacionalnoj knjižnici Szecheny u Budimpešti, privezan uz jednu knjigu iz Novoselove naklade.[97] Ovaj katalog nije bio poznat drugim autorima koji su pisali o toj temi, a za njega se ne može sa sigurnošću reći kad je izdan. Većina u njemu popisanih knjiga tiskana je zaključno s 1800. godinom, no Tomić ističe da su navedena i dva naslova koja su tiskana 1801. godine.[98] Kako se radi o knjigama iz Novoselove naklade, katalog je mogao biti tiskan dok su ta dva izdanja još bila u pripremi. Rad Marijane Tomić donosi i detaljnu analizu po žanru i jezicima popisanih knjiga, što je poslužilo kao primjer za ovaj rad i poticaj za slično istraživanje ostalih kataloga iz tog razdoblja.

---

[94] Usp. Jembrih, Alojz; Kosić, Ivan. Tiskovine u riznici Nacionalne i sveučilišne knjižnice: Johann Thomas von Trattner, Joseph Anton von Trattner, Matthias Trattner, Johann Thomas Trattner, Istvan Trattner-Karolyi. Zagreb : NSK, 1999.

[95] Pretisak Trattnerovog izdavačkog plana je objavljen uz članak Jembriha i Kosića.

[96] Usp. Maruševski, Olga. Kako je zagrebački knjižar Franjo Župan namjeravao osnovati tiskaru u Karlovcu. // Vjesnik bibliotekara Hrvatske 21, 1-4(1975), str. 27-35.

[97] Usp. Tomić, Marijana (2008.) Knjižarski katalozi kao izvori za povijest knjige: primjer kataloga Novoselske knjižare u Zagrebu (1794-1829). Libellarium, I-2(2008), str. 161-179.

[98] Tomić, Marijana. Navedeno djelo, str. 164-165.

Spomenuti Stipčevićev pregled povijesti knjige u Hrvata posvećuje jedno poglavlje knjižarstvu.[99] Pri tom je posebno naglašena uloga Zagreba kao jedinog značajnog knjižarskog središta u kontinentalnoj Hrvatskoj u 18. i 19. stoljeću. Stipčević iz radova ranijih autora prenosi dio povijesti Novoselove, Rudolfove i Županove knjižare, navodi i prilično detaljno opisuje knjižarske kataloge obuhvaćene ovim istraživanjem, no bez preciznije analize nije mogao navesti točan broj popisanih knjiga ili podatke o knjigama na pojedinim jezicima. Ocjenjuje da je veliki broj knjiga u prodaji tiskan na njemačkom jeziku i da su uvezene iz Austrije i Njemačke, te smatra da je to znatno umanjilo ulogu koju su do tada imale latinske knjige. Stipčević vidi zagrebačke knjižare kao dio europske mreže trgovine knjigom te smatra da su samu praksu izdavanja kataloga preuzeli od svojih partnera iz Europe, od kojih su nabavljali i literaturu na raznim jezicima te ju prodavali u Zagrebu. Za Franju Rudolfa kaže kako je sam bio uvjeren da mu poslovanje dobro ide, uz ostalo zahvaljujući i prodajnim katalozima. U drugim poglavljima svojeg djela Stipčević je spomenuo i mnoge ranije knjižarske kataloge u kojima su bile navedene hrvatske knjige, još od popisa naslova na zadnjim stranicama knjiga tiskanih kod Alda Manuzija u Veneciji krajem 16. stoljeća.

2.4 Knjižarstvo i knjižarski katalozi

Knjižarstvo, odnosno trgovina knjigom već se desetljećima širom Europe smatra zanimljivim predmetom istraživanja pa su o toj temi objavljeni mnogi radovi koje je ovdje potrebno spomenuti. Neki su se autori pri tom osvrnuli na razvoj trgovine knjigom u cijeloj Europi, primjerice Febvre i Martin, te Pollard i Ehrman. Drugi su detaljno opisali trgovinu knjigom na svojem nacionalnom području, a među njima će ovdje biti spomenuti David Pearson, David Stoker i drugi. No, za ovo istraživanje posebno su zanimljivi radovi onih autora koji su svoju pažnju usmjerili na pojedine oblike prodaje knjige, pa su se tako aukcijama bavili već spomenuti Otto Lankhorst, zatim Pearson, ali i drugi, dok su knjižarske kataloge kao zanimljive istraživačke teme istaknuli Peter Isaac, Claire Lesage, Eve Netchine, Veronique Sarrazin i Anja Dular.

[99] Stipčević, Aleksandar. Navedeno djelo, str. 87-130.

Knjiga *A history of booksellers* koju je 1874. godine napisao engleski novinar Henry Curwen dokaz je da je trgovina knjigom još u 19. stoljeću smatrana zanimljivom temom.[100] Prema riječima samog autora, bio je to prvi pokušaj da se okupe biografije engleskih, uglavnom londonskih knjižara,[101] začetnika izdavačkih kuća od kojih su neke i danas među najvećima u svijetu, kao što su npr. Longmans ili W. H. Smith. Iako se zbog svog anegdotalnog karaktera ova knjiga možda ne može smatrati znanstveno relevantnom, ona sadrži mnoštvo detaljnih opisa koji nam pomažu doživjeti svijet knjižarstva u ranijim razdobljima. Tako je primjerice Curwen citirao knjižara Jamesa Lackingtona (1746. – 1816.) koji je u svojoj knjizi *Memoirs and Confessions* opisao kako je izgledala njegova knjižara, otvorena na prestižnoj adresi u Londonu nakon mukotrpnih početaka Lackingtonove karijere i teškog uspona od postolarskog pomoćnika do uspješnog knjižara.[102] Prema tom opisu, na donjim katovima knjižare prodavala su se skuplja izdanja, na gornjima jeftinija, a knjige su bile složene po formatu. Lackington je sam pripremio svoj prvi katalog koji je sadržavao 12000 naslova, a na samom kraju 18. stoljeća otišao je u mirovinu kao bogataš.

Suvremena istraživanja o trgovini knjigom potaknuli su Febvre i Martin svojim već spomenutim djelom o *nastajanju* knjige, koje se ujedno smatra prvim djelom iz područja socijalne povijesti knjige.[103] Oni su o trgovini knjigom pisali kratko i pregledno, obuhvaćajući metode prodaje, probleme financiranja knjižarskog poslovanja, broj i veličinu pojedinih izdavačkih pothvata, ali i cenzuru, autorsko pravo i druga pitanja koja imaju utjecaj na trgovinu knjigom. Taj su trend nastavili povjesničari knjige u više zemalja Zapadne Europe.

U temeljnu literaturu o trgovini knjigom svakako spada već spomenuto djelo Pollarda i Ehrmana,[104] koje se bavi i distribucijom knjiga putem kataloga na temelju analize rijetkih primjeraka sačuvanih kataloga iz bogate Ehrmanove privatne kolekcije.[105] Djelo pruža pregled

---

[100] Usp. Curwen, Henry. A history of booksellers : The old and the new. New York : Cambridge University Press, 2010. (Prvi put objavljeno 1874.)

[101] Curwen, Henry. Navedeno djelo, str. vi.

[102] Lackington, James. Memoirs and Confessions. Citirano prema Curwen, Henry. A history of booksellers: The old and the new. New York : Cambridge University Press, 2010. (Prvi put objavljeno 1873.), str. 70 i dalje.

[103] Usp. Febvre, Lucien; Martin, Henri-Jean. Navedeno djelo.

[104] Usp. Pollard, Graham; Ehrman, Albert. Navedeno djelo.

[105] Kolekcija je 1978. godine donirana Bodleiani, knjižnici Sveučilišta u Oxfordu (Pearson, 1998., str. 146).

povijesti distribucije knjiga u Europi od 15. do kraja 18. stoljeća, uključujući veleprodaju i maloprodaju, sajmove knjiga, aukcije, uvoz, izvoz, te mnogobrojna praktična i legislativna pitanja vezana za te procese. Autori su ponudili i sasvim praktično objašnjenje razloga zbog kojih su knjižari počeli s izdavanjem kataloga, temeljeno na izračunu troškova proizvodnje knjige. Prema tom izračunu izdavač može povećanjem naklade sniziti trošak izrade pojedinog primjerka jer neki troškovi, npr. plaća slovoslagara, ostaju isti. Prodajom većeg broja primjeraka omogućava se stjecanje većeg profita, no samo pod uvjetom da je cijela naklada prodana, što zahtijeva prodaju u području puno širem od susjedstva knjižare.[106] Tu nastaje potreba za katalogom koji se može poslati udaljenim kupcima, npr. načitanim pojedincima i kolekcionarima, ali i drugim izdavačima, tiskarima i knjižarima s kojima se obično razmjenjuje dio naklade, a katalozi se mogu ponijeti i na popularne sajmove knjiga. Pollard i Ehrman spominju i postojanje različitih kataloga za različite namjene: veleprodaju i maloprodaju, a isti popisi su ponekad bili korišteni i za izradu inventara knjižare.

U zemljama zapadne Europe aukcije knjiga bile su jedan od dominantnijih načina distribucije, a u Nizozemskoj i današnjoj Belgiji spominju se još u 16. stoljeću. Otto Lankhorst spominje najstariji sačuvani aukcijski katalog iz 1599. godine, te navodi da su podaci o mnogobrojnim aukcijama sačuvani jer se održavanje aukcije knjiga moralo prijaviti gradskim vlastima, a postojala je i obaveza tiskanja kataloga, te deponiranja po osam primjeraka kataloga za svaku aukciju.[107] Poznato je da su katalozi za značajnije aukcije dostavljani i u vrlo udaljene centre kao što su bili London, Pariz, Frankfurt, Leipzig, Beč, Venecija, Torino, Ženeva i drugi,[108] a aukcije su se mjesecima unaprijed oglašavale i u odabranim inozemnim novinama. Između ostalih, te je aukcije obilazio knjižničar Petra Velikog radi nabave knjiga za carsku knjižnicu u Petrogradu. Prodajni katalozi nekih značajnijih holandskih aukcija i do danas su sačuvani u više desetaka ili stotina primjeraka u javnim knjižnicama u Wolfenbüttelu, Parizu, Petrogradu i drugdje. Prema Lankhorstu okolnosti koje su dovele do tako razgranate trgovine knjigama putem aukcija su sljedeće: visoka razina pismenosti u Belgiji i Nizozemskoj i velika potražnja za knjigom, posebno u gradovima; ograničeni broj javnih knjižnica; činjenica da je tamošnje stanovništvo uglavnom pripadalo građanskoj srednjoj klasi, u kojoj prenošenje

[106] Pollard, Graham; Ehrman, Albert. Navedeno djelo, str. 62-63.

[107] Usp. Lankhorst, Otto S. Navedeno djelo.

[108] Lankhorst, Otto S. Navedeno djelo, str. 67.

obiteljskog nasljeđa, pogotovo biblioteke, nema tradiciju kao među aristokracijom u okolnim zemljama; te bogata knjižna produkcija i trud uložen u distribuciju.[109]

O aukcijama knjiga u Velikoj Britaniji kao popularnom načinu prodaje knjiga, naročito nakon smrti bivših vlasnika, pisali su mnogi autori. Tako npr. Pearson daje pregled sačuvanih aukcijskih kataloga, uključujući i onaj najstariji iz Londona iz 1676. godine,[110] dok se Giles Mandelbrote osvrće na uspješnost i učestalost aukcija kao vrlo učinkovitog načina distribucije knjiga, koji se, na kolekcionarskom tržištu, održao do danas.[111]

Michael Powell i Terry Wyke opisuju aukcije knjiga u Manchesteru u 18. i 19. stoljeću.[112] Analizirajući statističke podatke ovi su autori utvrdili da je u Manchesteru 1815. godine moglo opstati oko 25 aukcijskih kuća, a 1850. godine čak i njih 50. No, broj uspješnih kuća nije rastao linearno već je u svakom petogodišnjem razdoblju iz gradskog registra nestajala oko polovina onih koje su u međuvremenu financijski propadale, dok bi desetak ili više novih poduzetnika ulazilo u posao.

U Velikoj Britaniji bila je uobičajena i kontinuirana prodaja knjiga putem kataloga, a Pearson spominje i prvi britanski katalog koji se ne odnosi na aukciju, a dao ga je tiskati knjižar Maunsell još 1595. godine.[113]

Istražujući trgovinu knjigom u manjim engleskim gradovima, David Stoker je utvrdio da je oko 1785. godine u Londonu istovremeno djelovalo 135 tiskara, u Bristolu 9, a u manjim gradovima kao što su bili Norwich ili Exeter po 4 tiskare i po 2 knjižare,[114] a tih su godina u

---

[109] Lankhorst, Otto S. Navedeno djelo, str. 69-70.

[110] Usp. Pearson, David. Provenance Research in Book History. London; New Castle, DE : The British Library; Oak Knoll Press, 1998.

[111] Usp. Mandelbrote, Giles. The Organizatio of Book Auctions in Late Sventeenth-Century London. // Under the Hammer: Book Auctions since the Seventeenth Century. / Robin Myers; Michael Harris; Giles Mandelbrote. New Castle, DE ; London : Oak Knoll Press; The British Library, 2001., str. 65-87.

[112] Usp. Powell, Michael; Wyke, Terry. At the Fall of the Hammer : Auctioning Books in Manchester 1700-1850. // The Human Face of the Book Trade : Print Culture and its Creators. / Peter Isaac; Barry McKay. Winchester; DE : St Paul's Bibliographies; Oak Knooll Press, 1999., str. 171-189.

[113] Pearson, David. Navedeno djelo, str. 134.

[114] Usp. Stoker, David. The English Country Book Trades in 1784-5. // The Human Face of the Book Trade: Print Culture and its Creators. / Peter Isaac; Barry McKay. Winchester, DE : St Paul's Bibliographies; Oak Knooll Press, 1999., str. 13-27.

manjim gradovima izlazile po 2 novine, te je godišnje tiskano oko 30 novih publikacija.[115] Zanimljivo je da je Norwich tada imao četverostruko veću populaciju od Zagreba, a iz podataka koje Stoker spominje poznato je da četvorica tiskara nisu tamo mogla preživjeti pa su dvojica nakon kratkog vremena odselila.[116] Gledano iz te perspektive, ne bi trebalo čuditi da je u Zagrebu jedva bilo posla za 2 tiskare, no Stoker svoju analizu zaključuje tvrdnjom da nije utvrdio izravnu povezanost između broja stanovnika pojedinog grada i broja tiskara koje u njemu mogu opstati, dok za broj knjižara, novih izdanja ili novina nije ni potvrdio ni porekao sličan općeniti zaključak.[117]

U britanskom kontekstu zanimljiv opis prodaje knjiga putem kataloga daje Peter Isaac, pišući o izdavaču i knjižaru Charlesu Elliotu, koji je djelovao u Manchesteru u drugoj polovini 18. stoljeća.[118] Temeljem bogate sačuvane korespondencije, može se zaključiti da je Elliot, osim redovitih, tiskao i prigodne kataloge namijenjene samo jednoj prodajnoj akciji,[119] posebno organiziranoj i s ograničenim trajanjem. Tom je prigodom prodavao kolekcije otkupljene od više bivših vlasnika, ali je ujedno po sniženoj cijeni nudio i vlastita izdanja i druge knjige iz vlastite zalihe.[120] Iz sačuvane je dokumentacije vidljivo da je Elliot, kao vješt knjižar, čuvao popise osoba kojima je poslao ili namjeravao poslati pojedini katalog, a primjerak kataloga se i prodavao za sitan iznos (kasnijim kupcima knjiga cijena kataloga je odbijena od cijene kupljenoga). Zabilježeno je i da je slao primjerak kataloga ne samo poznatim kupcima ili knjižarima, s kojima je ranije surađivao, već i onima za koje se domislio da bi im se neke kolekcije mogle dopasti zbog njihove provenijencije.

Impresivnu kolekciju knjižarskih kataloga, onih sačuvanih u Bibliotheque Nationale de France, opisuju Claire Lesage, Eve Netchine i Veronique Sarrazin u svojoj knjizi *Catalogues*

---

[115] Stoker očigledno smatra podatke o broju tiskara, knjižara, te broju novina i drugih publikacija koje izlaze u nekom gradu, pokazateljem kulturnih potreba njegovih stanovnika.

[116] Stoker, David. Navedeno djelo, str. 14.

[117] Stoker, David. Navedeno djelo, str. 19.

[118] Usp. Isaac, Peter. Charles Elliot and the English Provincial Book Trade. // The Human Face of the Book Trade : Print Culture and its Creators. / Peter Isaac; Barry McKay. Winchester, DE : St Paul's Bibliographies; Oak Knooll Press, 1999., str. 97-116.

[119] Isaac ove prodajne akcije naziva *sales*, a ne *auctions*, no ne navodi je li ta terminološka razlika namjerna i čime je motivirana.

[120] Iz kataloga zagrebačkog knjižara Franje Rudolfa, obrađenih u ovom istraživanju, moglo bi se zaključiti da je njegova praksa bila slična. Više o tome u poglavlju 6.3.1 Klasifikacija primijenjena u katalozima.

de libraires 1473-1810.[121] Stjecajem okolnosti mnoštvo knjižarskih kataloga bilo je tiskano u Francuskoj tijekom druge polovine 18. stoljeća, te su se njihovi mnogobrojni primjerci nalazili u privatnim knjižnicama aristokratskih obitelji neposredno prije Francuske revolucije. U vrijeme revolucije te su knjižnice konfiscirane i tako sačuvane u današnjoj Bibliotheque National de France. Kolekcija od više tisuća knjižarskih kataloga potaknula je autorski tim Lesage, Netchine i Sarrazin da objavi njihov popis i analizira njihove oblike i namjene. Osim veleprodaje, maloprodaje i inventara ovdje se spominje i činjenica da su katalozi često korišteni kao bibliografije, tj. kao pomoć znanstvenicima i piscima u njihovoj potrazi za već objavljenim djelima, a u tu su svrhu neki od njih dali uvezati više malih kataloga zajedno.

U Nizozemskoj se, osim spomenutog Lankhorsta, ranim knjižarskim katalozima bavio Christian Coppens koji je, izrađujući popis sačuvanih kataloga, posvetio posebnu pažnju metodološkim pitanjima vezanima uz takva istraživanja.[122] Pri tom spominje činjenicu da su katalozi često bili vrlo skromna izdanja, ponekad se sastojeći od samo jedne stranice ili su tiskani u obliku brošura od nekoliko stranica i s mekim uvezom. Zbog toga su u knjižnicama tretirani kao efemerna građa te često sami nisu katalogizirani ili su u knjižničnim katalozima spomenuti tako da ih nije lako identificirati.[123] Još je teže pronaći kataloge u privatnim zbirkama ili arhivima, a moguće je da su mnogi sačuvani npr. uz dokumentaciju vezanu za cenzuru ili uz osobnu arhivu pojedinog knjižara ili pojedinog bogatijeg kupca knjiga.

U hrvatskom susjedstvu knjižarskim katalozima bavila se Anja Dular u svojoj knjizi *Živeti od knig*.[124] Dular daje pregled povijesti trgovine knjigom u Sloveniji, a osim drugih oblika promidžbe, kao što su plakati i oglasi, posebnu pažnju posvećuje knjižarskim katalozima. Pri tom prezentira unutarnju strukturu svakoga od deset slovenskih kataloga sačuvanih iz razdoblja 1664. – 1797. godine. Time je Dular ukazala na važnost poznavanja nacionalne tradicije u

[121] Usp. Lesage, Claire; Netchine, Eve; Sarrazin, Veronique. Catalogues de libraires 1473-1810. Paris : Bibliotheque Nationale de France, 2006.

[122] Usp. Coppens, Christian. A Census of printers and booksellers' catalogues up to 1600. // Papers of the Bibliographical Society of America 89, 4(1995), str. 447-455.

[123] Iste poteškoće spominje i većina drugih autora koji su se bavili knjižnim katalozima, npr. Pearson (1998., str. 144).

[124] Usp. Dular, Anja. Živeti od knjig : zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2002.

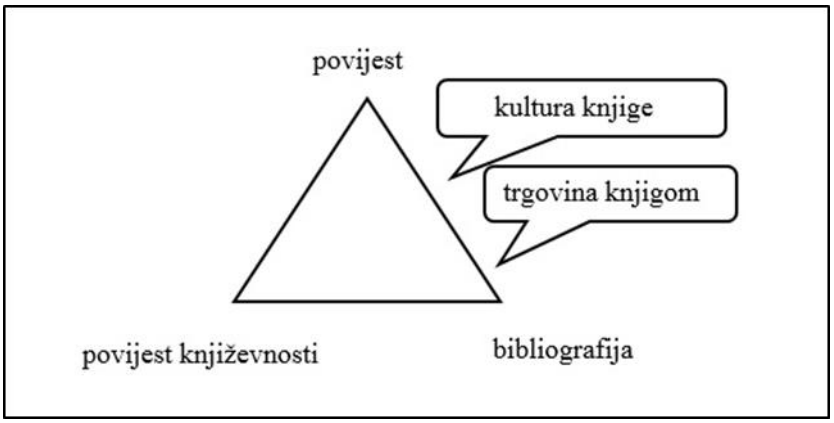
knjižarstvu, odnosno poznavanja različitih načina organizacije znanja koji su se u nekoj kulturi primjenjivali u određenim povijesnim razdobljima.

Na početku ovoga poglavlja navedeno je mišljenje Martyna Lyonsa o potrebi dobroga poznavanja povijesnog konteksta u kojem se istraživane prakse odvijaju, kako bi ih se pravilno razumjelo i uspješno interpretiralo. Stoga je, nakon osvrta na važniju literaturu iz područja povijesti knjige, dat kratak uvid u širi i uži povijesni kontekst, da se stekne dojam o mogućnostima trgovanja knjigom, o potencijalnoj čitateljskoj publici u Zagrebu i njegovoj okolici krajem 18. i početkom 19. stoljeća i da se kroz postojeća saznanja o lokalnom tiskarstvu i knjižarstvu rekonstruira mogući opseg poslovanja u tom segmentu.

U nastavku radnje su, slijedom analize literature predstavljene u ovom poglavlju, navedena teorijska polazišta provedenog istraživanja (poglavlje 3. Teorijska polazišta), a potom je predstavljena i sama metodologija istraživanja (poglavlje 4. Metodologija istraživanja).

3. Teorijska polazišta

U nedostatku aktualnog i općeprihvaćenog modela za povijest knjige i obzirom na njezin nejasan status među akademskim disciplinama, korisno je imati pri ruci pregled teorija koji je Howsam ponudila u svojoj knjizi *Old books, new histories*.[125] Smještajući povijest knjige unutar imaginarnog trokuta kojeg čine povijest, povijest književnosti i bibliografija, Howsam navodi vrste istraživanja tj. primjere iz ranije literature i smješta ih bliže pojedinim stranicama svojeg trokuta, kako je prikazano na Slici 1. Ako prihvatimo takvu kategorizaciju, ovdje prezentirano istraživanje može se smjestiti uz liniju koja povezuje povijest i bibliografiju, gdje Howsam smješta radove o kulturi knjige u određenom povijesnom razdoblju, te radove o trgovini knjigom i o povijesti pojedinih izdavača i knjižara.[126]

Slika 1: Povijest knjige kao interdisciplinarno područje, prilagođeno prema Leslie Howsam

Tijekom istraživanja prezentiranog u ovom radu nastao je popis od gotovo 10000 knjiga prodavanih u Zagrebu krajem 18. i u prvim desetljećima 19. stoljeća. Sam popis nije bio cilj istraživanja, već sredstvo koje će omogućiti analizu podataka sadržanih u obrađenim katalozima – o cijeni knjiga, mjestima gdje su bile tiskane i iz kojih su morale biti dopremljene u Zagreb, načinima na koje je njihova prodaja oglašena i učinkom koji je mogla imati. Može se reći da je ovo istraživanje o trgovini knjigom, ukoliko povijest trgovine ne bi bila smatrana samo dijelom gospodarske, već šire, kulturalne povijesti. Prema Pearsonu u povijesti knjige nije važno samo koje su knjige, kada i gdje bile tiskane, već koje su knjige bile tražene, od koga i

[125] Usp. Howsam, Leslie. Navedeno djelo.

[126] Howsam, Leslie. Navedeno djelo, str. 9.

zašto.[127] Po njemu, upravo podaci o trgovini knjigom najbolje svjedoče o širenju ideja, zbog čega treba cijeniti povijesne izvore kao što su prodajni katalozi. Oni pružaju barem mali uvid u mnoštvo kupo-prodajnih transakcija, kojih je najviše realizirano bez ikakvoga pisanog traga.

Kako je istraživanje uključivalo prikupljanje i obradu bibliografskih podataka, važno je odrediti se i prema bibliografiji. U svojoj analizi bibliografije kao discipline Terence Howard-Hill navodi više vrsta bibliografija, od kojih su neke klasifikacijske (enumerativna, analitička i deskriptivna), dok druge nisu.[128] U te ne-klasifikacijske vrste, po njemu spada i historijska bibliografija, koja se bavi procesom proizvodnje i distribucije knjige. Kao rezultat historijske bibliografije u mnogim zemljama su nastali popisi tiskara, ljevaonica slova i knjižara, popisi majstora i trgovaca knjigama i druga slična sredstva. Ovo istraživanje moglo bi se smatrati sličnim nastojanjem u dijelu u kojem se identificiraju i opisuju sačuvani katalozi.

U Predgovoru je već spomenuto da je u istraživanju uzeta u obzir kritika kvantitativnog pristupa iz pera različitih autora, kao i poticaj za usmjeravanje pažnje na zajednice čitatelja i na druge suvremene pristupe kulturalne povijesti koji su spomenuti u Uvodu. No, iako su čitatelji u ovom istraživanju uzeti u obzir, to je bilo moguće samo posredno – promatrano kroz dostupnost knjige određenim zajednicama čitatelja i temeljem analize jezika prodavanih knjiga i njihovih cijena, dok je analiza tematike knjiga navedena samo kao mogućnost. Kako se nije dublje upuštalo u pitanja analize ili recepcije teksta, prema Slici 1 istraživanje ostaje udaljeno od povijesti književnosti.

O teorijskim polazištima u povijesti knjige teško se može govoriti bez pozivanja na Darntonov *komunikacijski krug,* koji je već opisan u ovom radu.[129] Model za koji je Darnton smatrao da može biti temeljem povijesti knjige prikazan je na Slici 2. Ako bi istraživanje prezentirano u ovom radu trebalo smjestiti u Darntonov model, moglo bi se reći da ono osvjetljuje dio *komunikacijskog kruga* na kojem je smješten knjižar i da je zanimljivo istražiti što knjižarski katalozi mogu reći o mogućem utjecaju knjižara na čitatelje ili mogućem utjecaju intelektualnih, ekonomskih, društvenih i političkih prilika, kao i zakonodavstva, na rad knjižara.

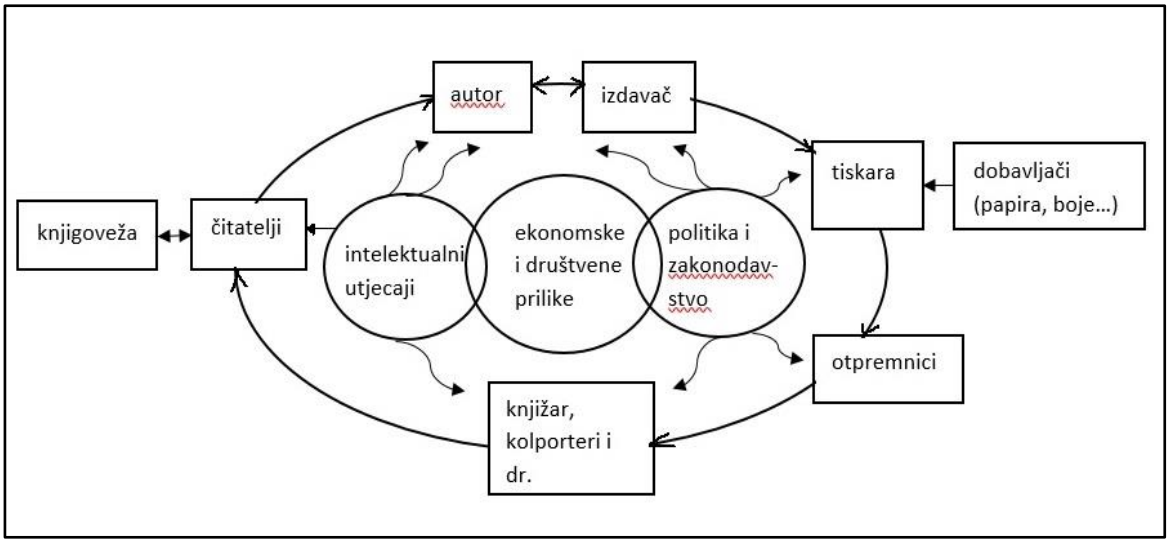
---

[127] Pearson, David. Navedeno djelo, str. 2.

[128] Usp. Howard-Hill, Terrence H. Why bibliography matters? // A companion to the history of book. / Simon Elliot; Johathan Rose. Malden; Oxford; Chichester : Willey-Blackwell, 2009., str. 9-20.

[129] Darton, Robert. Navedeno djelo, 2006., str. 12. U ovom radu Dartnonov model se spominje u poglavlju 2.1 Kritički osvrt na povijesti knjige.

Ponovo treba naglasiti da Darnton ovakvom koncepcijom *komunikacijskog kruga* daje knjižaru i ostalim ljudima koji sudjeluju u proizvodnji i distribuciji knjige veoma važnu ulogu u društvu, oni se čine nekom vrstom kolovođa. Kako teorijske modele uvijek treba promatrati s dozom fleksibilnosti, razumljivo je da dio Darntonovog *komunikacijskog kruga* na zagrebačke knjižare zapravo nije primjenjiv jer oni na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće još uvijek obavljaju i uloge izdavača i tiskara. No, ono što još više nedostaje Darntonovom modelu da bi se mogao primijeniti na zagrebačko knjižarstvo je prikaz veza s drugim knjižarima, o čemu će biti više riječi u rezultatima istraživanja. Također pomalo nedostaje povratna veza između čitatelja i knjižara te čudi da ju je sam Darnton označio kao jednosmjernu (samo utjecaj knjižara na čitatelje, a ne i obratno), iako se u svojim tekstovima bavio potrebama čitatelja.

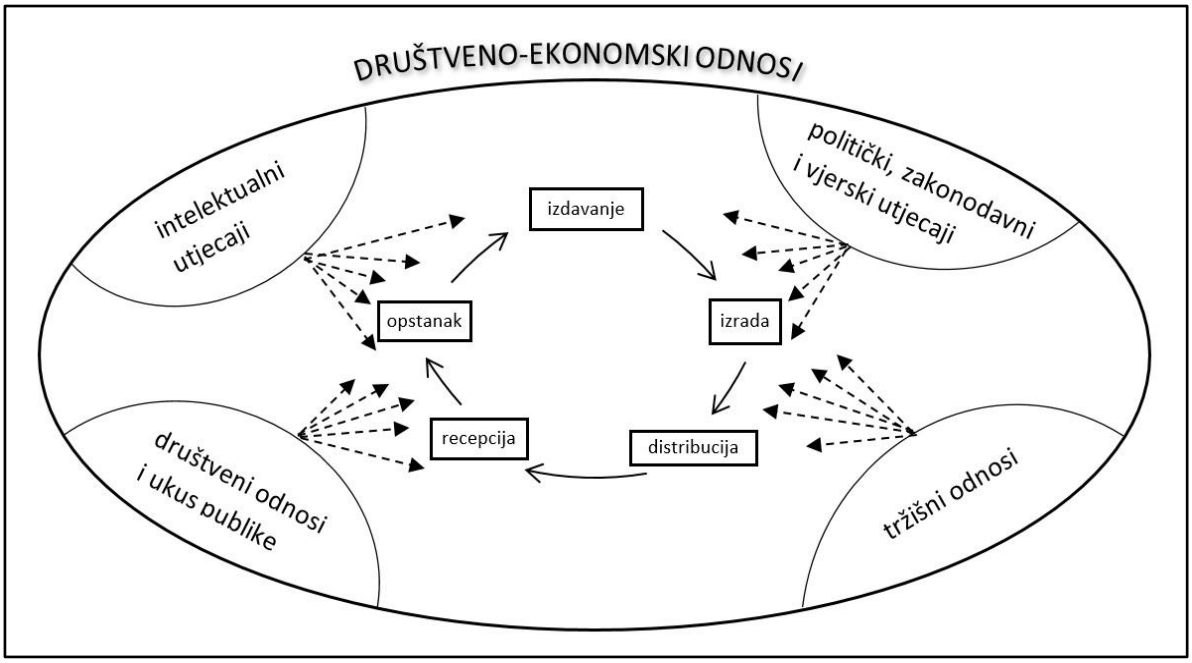

Slika 2: *Komunikacijski krug* Roberta Darntona (prevela Jasna Tingle)

Istovremeno, ovo bi istraživanje na *novom modelu za povijest knjige* Adamsa i Barkera doprinosilo poznavanju područja koje su oni nazvali *distribucijom* (Slika 3).[130] I prema tom modelu distribucija knjige je pod utjecajem sveukupnih društveno-ekonomskih odnosa, no za njih se ovdje čini da su prilično moćni, prikazani na obodu cirkularnog modela, uz pretpostavku da djeluju centripetalno. Primijenjeno na zagrebačko knjižarstvo i u ovom modelu nedostaje povratna veza između distribucije i recepcije, a kako model djeluje prilično zatvoreno, kao da

[130] Adams, Thomas; Barker, Nicolas. Navedeno djelo, str. 14.

prikazuje društvenu zajednicu u određenom trenutku, još je teže nego kod Darntona zamisliti kako bi se i gdje u njega uklopile veze između zagrebačkih i inozemnih knjižara.

Slika 3: ***Novi model za povijest knjige*** **Thomasa Adamsa i Nicolasa Barkera (prevela Jasna Tingle)**

Moglo bi se zaključiti da ni jedan od ova dva modela nije sasvim zadovoljavajuća podloga za tumačenje specifičnih zagrebačkih prilika u knjižarstvu na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće. No, rezultati ovog istraživanja govore u prilog perspetive Adamsa i Barkera. Rezultati govore o visokim cijenama knjige, o slaboj domaćoj produkciji, o dominaciji strane knjige. Temeljem rezultata istraživanja i poznavanjem drugih povijesnih činjenica, čini se da u Zagrebu u pred-preporodnom razdoblju ima relativno malo ljudi koji sudjeluju u proizvodnji, distribuciji knjige, pa čak i relativno malo čitatelja i čini se da njihova snaga nije dovoljna da bi mogli značajnije utjecati na intelektualne, ekonomske, političke i društvene procese, kako je to Darnton podrazumijevao. Istovremeno, bi li se Adams i Barker složili s tezom da knjižarstvo u Hrvatskoj jest bilo pod utjecajem političkih i društvenih procesa, ali da ga domaće vodeće snage nisu vidjele kao svoju moguću produženu ruku, te su ga u pred-preporodnom razdoblju relativno malo koristile u promicanju svojih ekonomskih i rodoljubnih ideja ili popularizacije jezika u nastajanju?

4. Metodologija istraživanja

Kako je spomenuto u Uvodu, više je autora pisalo o knjižarskim katalozima u Zagrebu, no oni nisu uvijek ostavili trag o lokaciji izvornih dokumenata. Stoga je ovo istraživanja započelo potragom za knjižarskim katalozima u nekoliko bogatih, javno dostupnih zbirki starih knjiga u Zagrebu, a rezultati su objavljeni u radu *Trgovina knjigama na francuskom jeziku u Zagrebu od 1796. do 1823. godine*.[131] Ovdje može ukratko biti ponovljeno da knjižarski katalozi nisu tipična knjižna građa, da nije uvijek sigurno kako su ih knjižnice i zbirke tretirale pri katalogizaciji, zbog čega je moguće da se oni nalaze u fondu, ali ih je teško naći putem kataloga.[132] Primjerice, utvrđeno je da u Zbirci starih i rijetkih knjiga Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, ni u katalogu na listićima, niti u mrežnom katalogu, nije moguće pronaći djelo koje bi u naslovu ili kao predmetnu odrednicu imalo riječ *katalog*.[133] To je pomalo nevjerojatno jer zbirka sadrži gotovo 5000 jedinica, između ostalog u njoj su i privatne kolekcije upravo iz vremena koje je obuhvaćeno ovim istraživanjem, pa postoji mogućnost da će se u njoj jednog dana ipak otkriti neki knjižarski katalog, trenutno skriven zbirnim opisom sitnog tiska ili na drugi način. Istim je negativnim rezultatom završila potraga u Metropolitani, knjižnici Zagrebačke nadbiskupije. Potraga za katalozima u Zbirci rukopisa i starih knjiga u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu (u daljnjem tekstu: NSK) urodila je pronalaženjem ukupno 7 kataloga izdanih od strane 3 zagrebačka knjižara u razdoblju od 1796. do 1823. godine. Tih 7 kataloga identificirano je pregledavanjem nekoliko tisuća jedinica građe u katalogu koji je dostupan online: kako se radi o digitaliziranom, ali ne i konvertiranom katalogu, bilo je moguće samo pregledavanje, ali ne i pretraživanje po naslovu ili predmetnoj odrednici. To može značiti da u istoj zbirci ima još kataloga koji nisu uočeni, kao što vjerojatno ima onih koji nisu katalogizirani. Poznato je da se knjižarski katalozi ponekad pojavljuju kao *privez* uz drugo izdanje istog izdavača ili su jednostavno uvezani zajedno s nekim drugim djelom. Podatak o takvom *privezu* u knjižničnom katalogu bi se pojavio samo u napomeni na kraju bibliografskog opisa, odnosno među podacima koji ni u stvarnim digitalnim katalozima

[131] Usp. Tingle, Jasna. Trade in French books in Zagreb : 1796-1823. // Libellarium III, 2(2010), str. 135-152.

[132] Ove i slične metodološke probleme vezane uz istraživanje kataloga spominje Coppens, a spomenuti su i u ovom radu u poglavlju 2.4 Knjižarstvo i knjižarski katalozi.

[133] U svim zbirkama spomenutima u ovom radu pretraživanje je obavljeno po riječi *katalog* na hrvatskom jeziku, ali i po riječima *catalogus* (lat.), *verzeichniss* (njem.) i *obznanenje* i *oznanenje* (izrazi koji su korišteni u naslovu na hrvatskom jeziku jednoga od pronađenih kataloga).

nisu pretraživi. Tu je činjenicu spomenula Tinka Katić kao jedan od mnogih problema s područja obrade i katalogizacije starih knjiga,[134] a i u ovom istraživanju se pokazala ograničavajućim čimbenikom jer je moguće da njime nisu obuhvaćeni svi sačuvani potencijalni izvori.

U istraživanje je uključeno svih 7 pronađenih kataloga, što ujedno predstavlja i sve poznate opsežnije kataloge koji su tiskani kao samostalne publikacije u navedenom razdoblju u Zagrebu, a može se pretpostaviti da su tako bili i distribuirani. Iako nije isključeno da su neki među odabranim katalozima možda ponekad bili uvezani zajedno s kojom drugom knjigom i tako distribuirani, ovim istraživanjem ipak neće biti obuhvaćeni svi načini oglašavanja koje su isti knjižari prakticirali, kao što su kraći popisi knjiga koji se mogu naći u nekim njihovim izdanjima ili oglasi. U istraživanje nisu uključeni ni popisi knjiga koji su relativno često objavljivani u publikaciji *Calendarium Zagrabiense*, izdavanoj svake godine 1746. – 1847. jer se tu uglavnom radilo o kraćim popisima s manjim brojem knjiga. Od sačuvanih primjeraka *Calendariuma* jedino onaj za 1762. godinu ima popis značajnije dužine, sa 144 naslova, no on nije uključen zbog značajnog vremenskog odmaka od razdoblja pokrivenog istraživanjem. S druge strane, u istraživanje je uključen katalog koji se ne nalazi u Hrvatskoj, već je jedan njegov primjerak pronađen u Nacionalnoj knjižnici Szechenyi u Budimpešti, a pretisak tog kataloga objavljen je uz već spomenuti rad Marijane Tomić.[135] Time je broj kataloga odabranih za istraživanje zaključen na njih 8, za koje se zna ili se može pretpostaviti da su tiskani u Zagrebu između 1796. i 1823. godine.[136] Popis kataloga koji su kao izvori korišteni u ovom istraživanju nalazi se na kraju ovog rada, oni sami su detaljnije opisani u poglavlju 5. Materijalni opis, a u Tablici 1 prikazan je njihov opseg, odnosno broj stranica kataloga i broj knjiga koje su u njima popisane.

[134] Usp. Katić, Tinka. Stara knjiga: bibliografska organizacija informacija. Zagreb : Hrvatsko knjižničarsko društvo, 2007.

[135] Rad Marijane Tomić opisan je u poglavlju 2. Knjižarstvo u Zagrebu krajem 18. i početkom 19. stoljeća.

[136] Osim kataloga pronađenog u Budimpešti, Stipčević spominje sve ovdje navedene kataloge, kao i još neke koji nisu bili locirani (2005., str. 110 i bilješka 66). Klaić (1922., str. 84) također spominje ove kataloge, no navodi da je Županov katalog iz 1814. izgubljen. Kako je jedan primjerak Županovog kataloga iz 1814. godine korišten u ovom istraživanju, a pronađen je uvezan zajedno s ostalima koje je Klaić opisao, vjerojatno se radilo o zabuni. Deželić spominje Novoselov rukopisni katalog iz 1804. godine za koji se ne zna je li ikad objavljen.

Tablica 1: Popis kataloga uvrštenih u istraživanje i podaci o njihovom opsegu

* Četiri kataloga označena zvjezdicom pronađena su uvezana zajedno.

Knjižar	Godina izdanja kataloga	Broj stranica kataloga	Broj popisanih knjiga
Novosel, Antun*	1796.	135	2401
Novosel, Antun	1800.?	32	298
Novosel, Antun*	1801.	196	2703
Rudolf, Franjo	1812.	84	674
Rudolf, Franjo	1822.?	112	2982
Župan, Franjo*	1814.	32	319
Župan, Franjo*	1817.?	16	149
Župan, Franjo	1823.	32	412
UKUPNO			**9938**

U daljnjem tekstu ovog rada svi katalozi će se nazivati prezimenom izdavača i godinom izdanja, npr. *Novosel 1796*. Za katalog Antuna Novosela za kojeg nije sigurno je li tiskan 1800. ili 1801. godine ipak će se ovdje koristiti naziv *Novosel 1800*, da bi ga se razlikovalo od kataloga istog izdavača iz 1801. godine. Iako se iz povijesnih izvora pouzdano zna da su baš tiskara i knjižara Antuna Novosela mijenjale naziv tijekom godina, te da je sam Antun umro 1800. ili 1801. godine, njegovi katalozi će ovdje, radi lakšeg snalaženja, nositi njegovo prezime. Poznato je da su širom Europe tiskarski i knjižarski obrti, možda češće od drugih obrta, po smrti vlasnika ostajali u rukama udovice i mogli su i desetljećima nastaviti poslovanje pod istim prezimenom.

Analiza pronađenih kataloga pretpostavljala je pregledavanje fizičkih primjeraka sedam dostupnih kataloga i pregled jednog pretiska, te izradu njihovih opisa, nakon čega je slijedio unos podataka o svim knjigama navedenim u katalozima u bazu podataka. Riječ je o prepisivanju tj. unosu gotovo 10000 naslova i ostalih podataka u MS Excel datoteku. Kopiranje teksta iz kataloga ili očitavanje pomoću nekog softvera nije bilo moguće zbog restrikcija pri korištenju građe u NSK, a zatim i zbog nedostupnosti softvera, zbog različitih pisama korištenih u katalozima, lošeg tiska, oštećenih primjeraka i drugih razloga. Informacijska tehnologija je ipak bila od velike pomoći u ovom dijelu istraživanja jer je skeniranje izvornika, te zatim prepisivanje s ekrana računala i, po potrebi povećavanje teksta, omogućilo da se pročita i ono što ne bi bilo moguće pročitati s originalnog primjerka. Podaci su zatim obrađeni uz pomoć softvera IBM SPSS, te su u nastavku ovog rada uglavnom korišteni rezultati deskriptivne statistike koju taj softver omogućava. Da bi obrada uz pomoć statističkog softvera bila moguća, bio je važan pravilan i konzistentan unos podataka pri čemu su definirana sljedeća pravila:

- Svaka knjiga navedena u katalozima unesena je u zasebni redak u MS Excel datoteci, odnosno kao zasebna jedinica istraživanja u softveru IBM SPSS.

- Pri unosu se nije istraživalo je li ista knjiga u istom ili drugom katalogu unesena jednom ili više puta, iako je odmah bilo jasno da takvih slučajeva ima. Kako preciznije utvrđivanje jedinstvenih naslova ili autora nije bilo predmetom ovog istraživanja, nisu niti identificirani duplikati. To ujedno znači da je broj različitih knjiga ponuđenih u svim katalozima nešto manji od broja 9938 jedinica u bazi.

- Za svaku knjigu bilo je potrebno odrediti broj varijabli kojima je opisana ili broj stupaca u koje će se unositi podaci o njoj, a tih je varijabli tj. stupaca na kraju istraživanja bilo 28. Podaci koji su gotovo doslovno prepisani iz kataloga navedeni su u Tablici 2, a možemo ih smatrati *stvarnim* varijablama.[137] Varijable *jezik* i *pismo* su vrlo važne, no već ovdje je potrebno naglasiti da se radi o jeziku i pismu naslova jer nije bilo moguće dokučiti je li jezik naslova zaista i jezik knjige.[138] Tako je npr. njemačko-francuski rječnik, čiji je naslov naveden samo na njemačkom jeziku i tiskan samo goticom u bazu unesen upravo tako (jezik=njemački, pismo=gotica) jer se ne može nagađati je li se u knjizi radilo o oba jezika i oba pisma i u kojim omjerima. Neke druge knjige otvarale su još dublja pitanja, npr. kako postupiti kad je naveden hebrejsko-kaldejski rječnik, čiji je naslov također tiskan samo na njemačkom jeziku i goticom? U nedostatku uvida u samu knjigu i u nastojanju da se izbjegnu spekulacije, činilo se jedino ispravnim uzeti u obzir onaj jezik koji je dominantan u naslovu. Dvojezičnima su smatrani samo neki rječnici i neke knjige čiji su naslovi bili navedeni u podjednakim omjerima na dva jezika, ponekad i na dva pisma.

- Zbog računalne obrade podataka svakoj jedinici istraživanja bilo je potrebno dodijeliti još nekoliko podataka, kojih nije bilo u katalogu, a koje su pod naslovom *dodijeljene* varijable popisane i objašnjene u Tablici 3.

[137] Pri unosu su ipak bile neophodne minimalne modifikacije, npr. nisu korišteni znakovi njemačke, francuske i drugih abeceda kojih nema na uobičajenim hrvatskim tipkovnicama jer bi to jako usporilo unos, zatim nisu prepisivani raznovrsni načini obilježavanja formata knjige, već je oznaka za format u bazi standardizirana.

[138] Primjerice u *Novoselu 1801* navodi se latinski naslov uz koji je napomena na njemačkom jeziku, prema kojoj je knjiga tiskana na poljskom: *Constitutio criminalis Theresiana. In pohlnischer Sprache* (*Novosel 1801*, ID=374).

Tablica 2: Popis stvarnih varijabli, tj. podataka prepisanih iz kataloga

R. br.	Naziv *stvarne* varijable	Objašnjenje
1.	Stranica kataloga na kojoj je otisnut naslov knjige	navodi se u bazi podataka kako bi se u slučaju potrebe moglo lakše provjeriti fizički primjerak
2.	Redni broj knjige u katalogu	u izvorima se nalazi samo u *Rudolfu 1812* (s puno grešaka)
3.	Poglavlje kataloga	svi istraženi katalozi bili su podijeljeni u poglavlja
4.	Pod-poglavlje kataloga	u nekima od kataloga pojavljuju se naslovi poglavlja u dvije razine
5.	Autor knjige	doslovno prepisan iz kataloga u obliku i na jeziku kojim je naveden
6.	Naslov knjige	doslovno prepisan iz kataloga u obliku i na jeziku kojim je naveden
7.	Mjesto tiska	doslovno prepisano iz kataloga u obliku i na jeziku kojim je navedeno
8.	Godina tiska	doslovno prepisana iz kataloga u obliku u kojem je navedena
9.	Jezik	odnosi se na jezik koji je dominantan u naslovu
10.	Pismo	odnosi se na pismo koje je dominantno u naslovu
11.	Format knjige	nije doslovno prepisan u obliku kratica ili na raznim jezicima, već se unose nazivi nekoliko uobičajenih formata
12.	Cijena (samo forinte)	podatak o cijeni razdvojen je u dvije varijable (forinte i krajcari) da bi bio moguć izračun u decimalnom sustavu
13.	Cijena (samo krajcari)	podatak o cijeni razdvojen je u dvije varijable (forinte i krajcari) da bi bio moguć izračun u decimalnom sustavu
14.	Oznaka za popust na cijenu	simboli zvjezdice i križića nalaze se samo u *Novoselu 1796* i *Županu 1814*[139]
15.	Broj svezaka	doslovno prepisan iz kataloga u obliku i na jeziku kojim je naveden
16.	Opis uveza	doslovno prepisan iz kataloga u obliku i na jeziku kojim je naveden
17.	Broj i opis slika	doslovno prepisan iz kataloga u obliku i na jeziku kojim je naveden
18.	Napomena autora kataloga	doslovno prepisana iz kataloga u obliku i na jeziku kojim je navedena

[139] Više detalja o značenju ovih simbola nalazi se u poglavlju 5.1 Katalozi iz knjižare Antuna Novosela.

Tablica 3: Popis *dodijeljenih* varijabli

R. br.	Dodijeljena varijabla	Objašnjenje
1.	Oznaka kataloga	ime izdavača i godina tiska, dodijeljeni da bi se podaci iz svih kataloga mogli spojiti u jednu bazu, ali i povezati s izvornikom
2.	Identifikacijski broj knjige	*ID*, redni broj unutar pojedinog kataloga, dodijeljen da bi se i nakon obrade jedinice mogle svrstati po izvornom redoslijedu
3.	Oznaka stručne skupine	broj stručne skupine prema *Novoselu 1796*, dodijeljen da bi knjige iz svih kataloga mogle biti klasificirane temeljem istog sustava[140]
4.	Jedinstveni naziv mjesta tiska	dodijeljen jer su u katalozima korišteni latinski i drugi stariji oblici imena gradova[141]
5.	Država	naziv države na čijem se teritoriju danas nalazi mjesto tiska
6.	Jedinstveni oblik godine tiska	dodijeljen jer je u nekim katalozima godina tiska navedena bez brojke za tisućicu, npr. 796 kad se misli na 1796. godinu
7.	Jedinstveni oblik broja svezaka	dodijeljen jer su za broj svezaka u katalozima korištene arapske i rimske brojke, kao i tekst na različitim jezicima
8.	Krajcari – decimalni oblik	dio cijene u krajcarima preračunat je iz heksagezimalnog sustava u decimalni
9.	Ukupna cijena – decimalni oblik	dobivena zbrajanjem stvarne cijene u forintama i preračunate cijene u krajcarima
10.	Napomena istraživača	dodatna zapažanja o očiglednim greškama u tisku ili o nečemu na što treba obratiti pozornost

U završnoj fazi istraživanja podaci dobiveni analizom su interpretirani, odnosno svakoj pojedinoj varijabli je smještanjem u povijesni kontekst zagrebačke kulturne sredine na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće dano određeno značenje.

[140] Temeljitije objašnjenje brojčane oznake skupine nalazi se u poglavlju 6.3.2 Nakon re-klasifikacije.

[141] Radi lakše obrade podataka, ovdje je osim unosa jedinstvenog naziva mjesta tiska, odabrano samo prvo od navedenih mjesta tiska, ako je u katalogu navedeno više od jednog mjesta. Također je korišten današnji naziv grada i to u hrvatskoj inačici, ako ona postoji, primjerice Beč, Pariz.

5. Materijalni opis istraženih kataloga

5.1 Katalozi iz knjižare Antuna Novosela

Iz literature[142] je poznato da je knjižar Antun Novosel izdavao prodajne kataloge različitih opsega, od kojih su u NSK sačuvana dva opsežnija kataloga. Oni su danas uvezani zajedno s još dva Županova i s još dva kataloga knjižara iz Budimpešte i Bratislave, te po jednim sa sajma knjiga u Leipzigu i s aukcije knjiga u Beču (Slika 4), a NSK nema podatak iz kojeg vremena uvez potječe. Zajednički uvez je formata oktavo (102x165 mm), vrlo tvrdih korica, izrađenih vjerojatno od drveta, a presvučenih glatkim papirom mramornog uzorka. Knjižni blok je istih dimenzija kao i korice, pri čemu je jedan od zajedno uvezanih kataloga nešto manjeg formata, dok su drugi više ili manje obrezani.

Slika 4: Zajednički uvezani katalozi, NSK, signatura R II F-8-1477.[143]

Prednje korice tj. njihova podstava je zašivena za naslovnicu prvog sveščića prvog kataloga, ali drugi šavovi nisu izdržali i ostatak te debele knjige se odvojio. Knjižni blok ipak

[142] O knjižari i katalozima Antuna Novosela pisali su Klaić (1922), Deželić (1925), Stipčević (2005) i drugi. Više informacija o tome navedeno je u poglavlju 2.3 Knjižarstvo u Zagrebu krajem 18. i početkom 19. stoljeća.

[143] Ova i druge fotografije korištene u ovom radu, kao i kopije skeniranih stranica iz izvornog materijala, vlasništvo su NSK i koriste se uz dozvolu, isključivo u svrhu ovog rada.

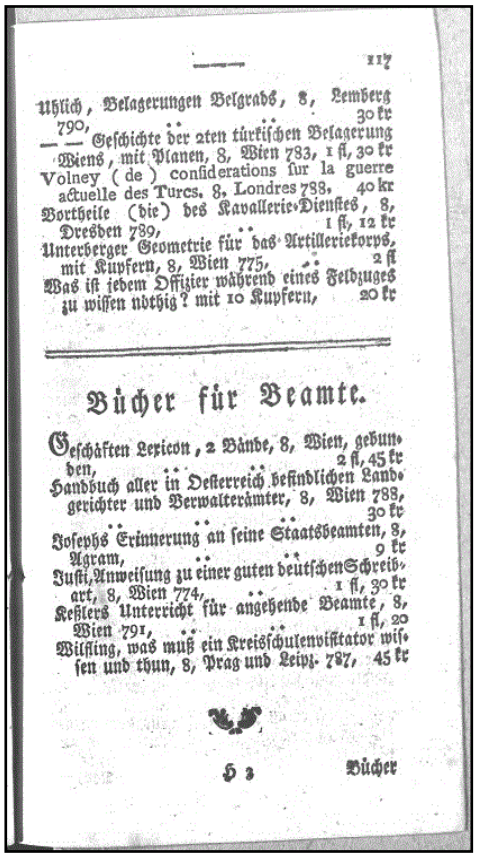
još uvijek izgleda relativno uredno, s tragovima ukrasnih crvenih točkica na sva tri obreza. Svi knjižarski katalozi koji se nalaze u ovom uvezu, a to bi se moglo reći i za druge kataloge iz ovog razdoblja, potpuno su vizualno neprivlačni: gusto su tiskani na papiru loše kvalitete, sadrže isključivo tekst, bez ikakvih slika ili drugog načina privlačenja pažnje čitatelja na koji smo danas navikli. Knjižarski katalog 18. i 19. stoljeća pragmatično je štivo, ono služi pažljivom čitanju i strpljivoj potrazi za (možda) željenim knjigama.

Verzeichniß
der Bücher,
welche
in der Kais. Königl. privilegirten
von Novoselschen Buchhandlung
in Agram
um beygesetzte Preise
zu haben sind.

Agram,
gedruckt mit von Novoselschen Schriften.
1796.

Slika 5: ***Novosel 1796,*** **naslovnica**

117

Uhlich, Belagerungen Belgrads, 8, Lemberg 790, ... 30 kr
— — Geschichte der 2ten türkischen Belagerung Wiens, mit Planen, 8, Wien 783, 1 fl, 30 kr
Volney (de) considerations sur la guerre actuelle des Turcs. 8, Londres 788, 40 kr
Vortheile (die) des Kavallerie-Dienstes, 8, Dresden 789, ... 1 fl, 12 kr
Unterberger Geometrie für das Artilleriekorps, mit Kupfern, 8, Wien 775, ... 2 fl
Was ist jedem Offizier während eines Feldzuges zu wissen nöthig? mit 10 Kupfern, 20 kr

Bücher für Beamte.

Geschäften Lexicon, 2 Bände, 8, Wien, gebunden, ... 2 fl, 45 kr
Handbuch aller in Oesterreich befindlichen Landgerichter und Verwalterämter, 8, Wien 788, ... 30 kr
Josephs Erinnerung an seine Staatsbeamten, 8, Agram, ... 9 kr
Justi, Anweisung zu einer guten deutschen Schreibart, 8, Wien 774, ... 1 fl, 30 kr
Keßlers Unterricht für angehende Beamte, 8, Wien 791, ... 1 fl, 20
Wilfling, was muß ein Kreisschulenvisitator wissen und thun, 8, Prag und Leipz. 787, 45 kr

H 3 Bücher

Slika 6: ***Novosel 1796,*** **stranica 117**

Od dva Novoselova kataloga, tu se nalazi onaj tiskan 1796. godine na 135 stranica i s 2401 popisanim naslovom knjiga i onaj tiskan 1801. godine na 196 stranica i s 2703 popisana naslova. Uz popis knjiga *Novosel 1796* navodi i nekoliko tekstualnih napomena,[144] dok u *Novoselu 1801* takvih napomena nema. Za većinu knjiga navedeni su autor, naslov, mjesto i

[144] Jedna se napomena odnosi na cijene, druga na muzikalije, a Stipčević je detaljno komentirao treću napomenu o mogućnostima naručivanja knjiga koje nisu navedene u katalogu (2005., str. 130).

godina tiska, format, broj svezaka i cijena, a često su navedene i napomene o slikama koje se nalaze u knjizi. U oba se kataloga, ovisno o jeziku naslova knjige, naizmjenično koristi više jezika i više pisama, uglavnom latinica i gotica.

Verzeichniß

der

Bücher,

welche in der Kais. Kön. privileg.

v. Novoßelschen Buchhandlung in Agram

um beygesetzte billige Preise zu

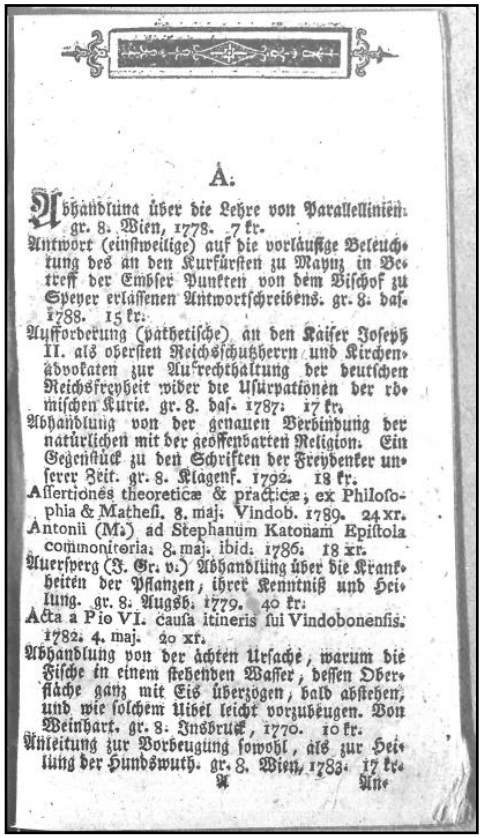
haben sind.

Agram:

Gedruckt mit von Novoßelschen Schriften.

1801.

Slika 7: ***Novosel 1891*****, naslovnica**

A.

Abhandlung über die Lehre von Parallellinien. gr. 8. Wien, 1778. 7 kr.

Antwort (einstweilige) auf die vorläufige Beleuchtung des an den Kurfürsten zu Maynz in Betreff der Embser Punkten von dem Bischof zu Speyer erlassenen Antwortschreibens. gr. 8. das. 1788. 15 kr.

Aufforderung (pathetische) an den Kaiser Joseph II. als obersten Reichsschutzherrn und Kirchenadvokaten zur Aufrechthaltung der deutschen Reichsfreyheit wider die Usurpationen der römischen Kurie. gr. 8. das. 1787. 17 kr.

Abhandlung von der genauen Verbindung der natürlichen mit der geoffenbarten Religion. Ein Gegenstück zu den Schriften der Freydenker unserer Zeit. gr. 8. Klagenf. 1792. 18 kr.

Assertiones theoreticæ & practicæ, ex Philosophia & Matheſi. 8. maj. Vindob. 1789. 24 xr.

Antonii (M.) ad Stephanum Katonam Epistola commonitoria. 8. maj. ibid. 1786. 18 xr.

Auersperg (J. Gr. v.) Abhandlung über die Krankheiten der Pflanzen, ihrer Kenntniß und Heilung. gr. 8. Augsb. 1779. 40 kr.

Acta a Pio VI. causa itineris sui Vindobonensis. 1782. 4. maj. 20 xr.

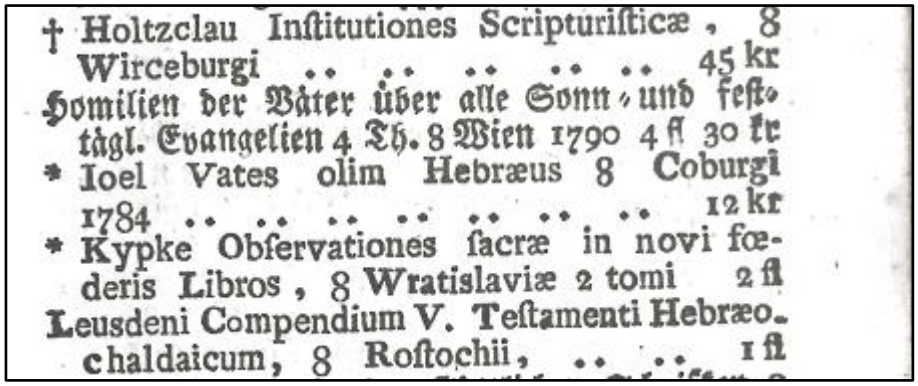
Abhandlung von der ächten Ursache, warum die Fische in einem stehenden Wasser, dessen Oberfläche ganz mit Eis überzogen, bald abstehen, und wie solchem Uibel leicht vorzubeugen. Von Weinhart. gr. 8. Insbruck, 1770. 10 kr.

Anleitung zur Vorbeugung sowohl, als zur Heilung der Hundswuth. gr. 8. Wien, 1783. 17 kr.

A An-

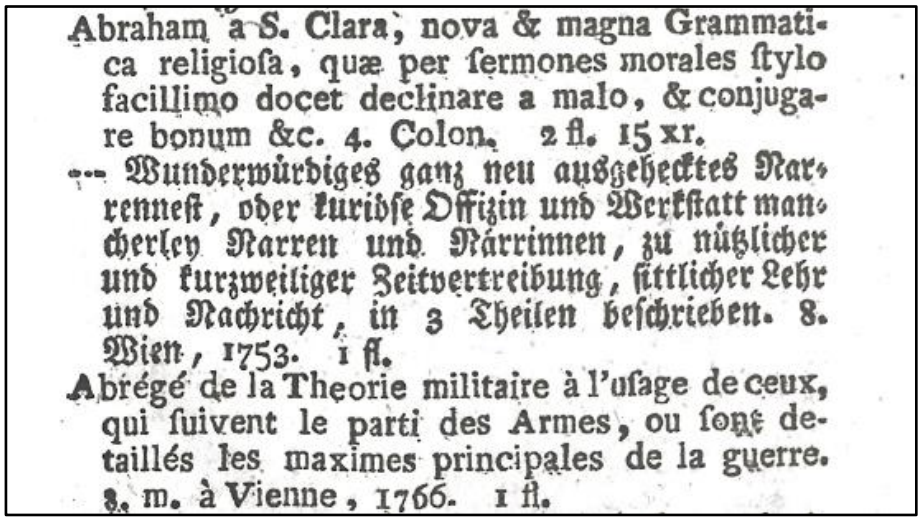
Slika 8: ***Novosel 1801*****, stranica 1**

U katalogu iz 1796. godine cijene su uvijek svrstane uz desni rub stranice, pa niz točkica ili crtica vodi od ostalih podataka o knjizi do njezine cijene (Slika 6), dok u katalogu iz 1801. godine to nije slučaj, već su svi podaci tiskani jedni do drugih, a ostatak reda ostaje prazan (Slika 8). Sve to doprinosi urednom izgledu i boljoj čitljivosti.

† Holtzclau Inſtitutiones Scripturiſticæ, 8
Wirceburgi .. .. 45 kr
Homilien der Väter über alle Sonn- und feſt-
tägl. Evangelien 4 Th. 8 Wien 1790 4 fl 30 kr
* Ioel Vates olim Hebræus 8 Coburgi
1784 .. .. 12 kr
* Kypke Obſervationes ſacræ in novi fœ-
deris Libros, 8 Wratislaviæ 2 tomi 2 fl
Leusdeni Compendium V. Teſtamenti Hebræo-
chaldaicum, 8 Roſtochii, ... 1 fl

Slika 9: Novosel 1796, isječak stranice 3

Kako je objašnjeno u uvodnoj napomeni u katalogu iz 1796. godine, knjige koje su označene simbolom zvjezdice mogu se kupiti po cijeni umanjenoj za trećinu od navedene, a one označene simbolom križića po cijeni umanjenoj za četvrtinu (Slika 9). Kad se više knjiga istog autora navode jedna iza druge, u oba se kataloga izbjegava ponovno tiskanje autorovog imena, te se ono zamjenjuje dvjema ili trima crticama (Slika 10). U oba se kataloga u desnom donjem uglu stranice nalaze oznake araka, kao i prva tri slova teksta sa sljedeće stranice, što je olakšavalo prelamanje araka i uvezivanje.

Abraham à S. Clara, nova & magna Grammati-
ca religioſa, quæ per ſermones morales ſtylo
facillimo docet declinare a malo, & conjuga-
re bonum &c. 4. Colon. 2 fl. 15 xr.
--- Wunderwürdiges ganz neu ausgehecktes Nar-
renneſt, oder kuriöſe Offizin und Werkſtatt man-
cherley Narren und Närrinnen, zu nützlicher
und kurzweiliger Zeitvertreibung, ſittlicher Lehr
und Nachricht, in 3 Theilen beſchrieben. 8.
Wien, 1753. 1 fl.
Abrégé de la Theorie militaire à l'uſage de ceux,
qui ſuivent le parti des Armes, ou ſont de-
taillés les maximes principales de la guerre.
8. m. à Vienne, 1766. 1 fl.

Slika 10: *Novosel 1801*, isječak stranice 5

Ne može se sa sigurnošću reći jesu li ova dva kataloga bili jedini iz Novoselove knjižare s tako velikim brojem ponuđenih knjiga, no on je očigledno izdavao i manje kataloge, kao što

je bio onaj iz 1800. ili 1801. godine, pronađen u Nacionalnoj knjižnici Szechenyi u Budimpešti.[145] U tom je katalogu na 32 stranice popisano 298 naslova knjiga i 30ak karata, a popisu prethodi opširan tekst na hrvatskom jeziku, na gotovo 5 stranica, o dva novija izdanja iz Novoselove vlastite naklade. Općenito je, različito od većih Novoselovih kataloga, autor ovoga dao veći značaj vlastitoj nakladi jer je i na sljedećih 6 stranica popisano 78 naslova Novoselovih vlastitih izdanja, a početak popisa ostalih knjiga u ponudi jasno je označen debljom vodoravnom linijom i kratkim tekstom na njemačkom jeziku. Izgled stranica je sličan kao i u većem Novoselovom katalogu iz 1801. godine, odnosno svi podaci o pojedinoj knjizi su navedeni u jednom kompaktnom paragrafu, bez odvajanja cijene na desni rub stranice. U ovom katalogu jedino izostaje numeracija stranica, ali su prisutne oznake araka i početak teksta sa sljedeće stranice. Osim nekoliko vodoravnih linija, nema drugih grafičkih elemenata.

5.2 Katalozi iz knjižare Franje Rudolfa

Katalog knjižara Franje Rudolfa objavljen 1812. godine tanka je knjižica oktavo formata (100x170 mm), koja je nekad imala korice od debljeg hrapavog papira plave boje, od čega je do danas očuvan samo hrbat (Slika 11). Sašiveni knjižni sveščići izgledaju relativno uredno, a dobili su noviju kartonsku zaštitu. Knjižni blok i same stranice su potpuno neukrašeni, a naslovnicu, koja se vidi na Slici 11, krasi manji broj ornamenata, ali velika raznolikost u veličini i vrsti slova na latinici i gotici. Tanak i omekšali papir danas jako otežava čitanje na njemu tiskanog teksta.

U naslovu ovog kataloga autor naglašava da je riječ o katalogu broj 3, što je poznata knjižarska praksa da se katalozi objavljuju u redovitim razmacima. Takvo redovito obavještavanje kupaca može se smatrati vrstom marketinga kojom knjižara dobiva na važnosti i kojom se u očima kupaca njeguje predodžba o njenom kontinuitetu i razvoju. Ovaj naizgled nevažan detalj iz naslova Rudolfovog kataloga nam potvrđuje da je takva praksa bila prisutna i u starom Zagrebu, no nažalost prva dva kataloga iz tog Rudolfovog niza, a možda i sljedeći ako ih je bilo, nisu nam poznati pa je to još jedan izazov za buduća istraživanja. U ovom je katalogu na 84 nenumerirane stranice popisano 674 naslova. To je jedini od pronađenih kataloga u kojemu su naslovi numerirani, no nizanje brojeva nije sasvim uredno. Tako je na jednom mjestu preskočeno pedesetak brojeva, na nekim mjestima nedostaje po koji broj, a neki brojevi se

[145] Usp. Tomić, Marijana. Navedeno djelo. U spomenutom radu Marijane Tomić (2008) ovaj je katalog detaljno opisan, a uz rad je objavljen i pretisak kataloga, zbog čega ovdje nema fotografija ni isječaka.

ponavljaju. Možemo pretpostaviti da se radilo o greškama, ali i da je skupina od pedesetak knjiga čiji brojevi nedostaju možda povučena iz prodaje neposredno prije tiskanja kataloga, no nije bilo vremena ili mogućnosti za popravljanje brojevnog niza.

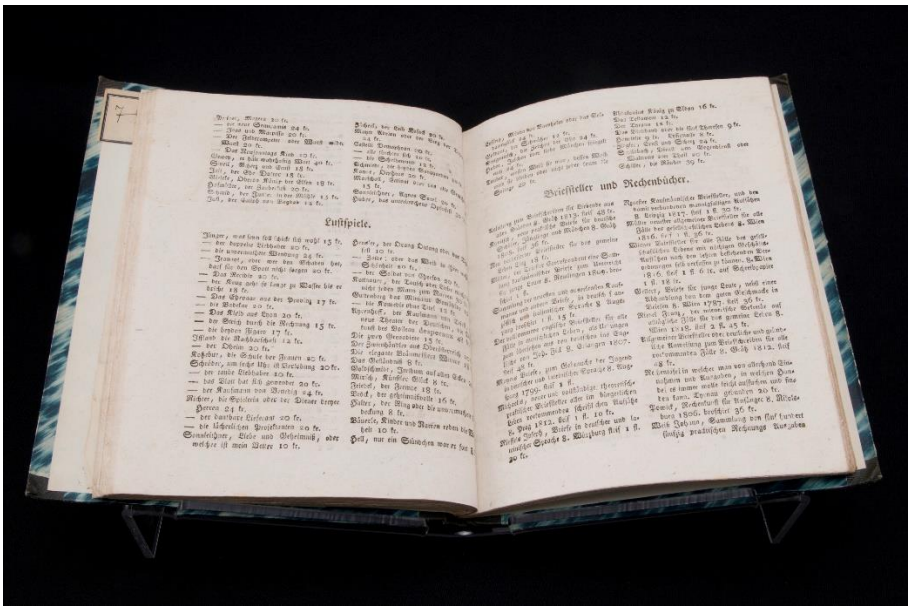
Slika 11: Katalog knjižare Franje Rudolfa, Zagreb, 1812., NSK, signatura R II F-8-1155

Rudolfov kasniji katalog, popisuje 2982 naslova na 112 stranica većeg formata tj. 185x230 mm, iako je u NSK označen kao oktavo (Slika 12). Tu tanju knjigu nalazimo u tvrdim kartonskim koricama presvučenima glatkim papirom koje možda nisu izvorne jer se naziru ostaci starijeg hrpta, a izgleda da se nije sačuvala ni naslovnica.

Stranice ovog kataloga nisu numerirane, a izgledaju vrlo uredno s knjigama popisanima u dva stupca i sa širokom marginom. To je jedini od kataloga obuhvaćenih ovim istraživanjem koji u tom većem formatu ima tekst tiskan u dva stupca, a takva je praksa bila poznata u Europi puno ranije, tj. u katalozima Alda Manuzija u kvarto formatu u 16. stoljeću.[146] Uobičajena praksa označavanja araka vidljiva je i u ovim katalozima. Rudolf već u naslovu kataloga navodi adresu svoje knjižare, tj. spominje njenu blizinom Krvavom mostu u Zagrebu (Slika 13), ali katalog ne nosi ni godinu ni mjesto tiska. Stipčević pretpostavlja da je ovaj katalog izdan 1822.

[146] Pollard, Graham; Ehrman, Albert. Navedeno djelo, str. 58.

godine,[147] vjerojatno temeljeći pretpostavku na činjenici da se kao zadnja godina tiska spominje upravo 1822. godina i to kod samo dvije knjige.

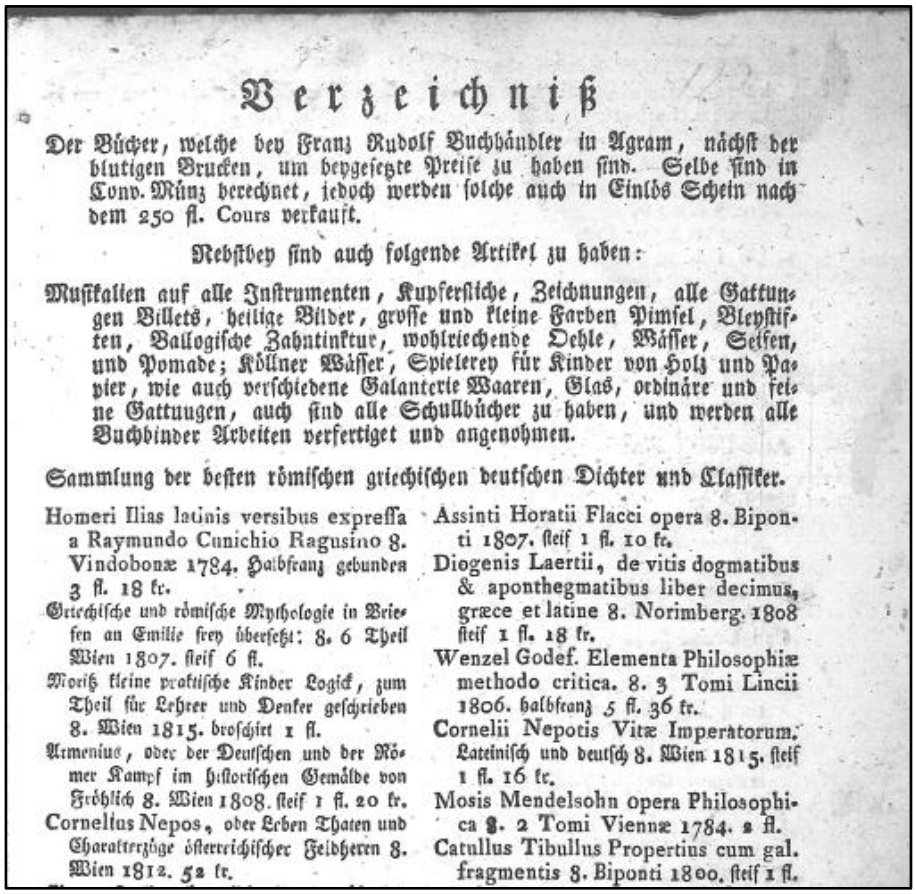
Slika 12: Katalog knjižare Franje Rudolfa, možda izdan 1822. godine, NSK, signatura R II F-8-876

Odmah nakon naslova knjižar navodi i drugu robu koja se u knjižari može kupiti, kao što su igračke, karte, kozmetika i drugo. U Rudolfovim katalozima uopće nema ornamenata, a i druge tipografske oznake minimalno su zastupljene. Jedan od rijetkih primjera je korištenje crtica umjesto ponavljanja imena autora kad se jedno iza drugoga navodi više djela istog autora, što je također vidljivo na Slici 13.

I u Rudolfovim katalozima izmjenjuju se jezici i pisma, čak i u opisu jedne knjige. Tako je na Slici 13 vidljivo da se ime autora Corneliusa Neposa pojavljuje u genitivu, tiskano latinicom uz knjigu latinskog naslova *Vitae Imperatorum*, a ime istog autora tiskano je također latinicom, ali u nominativu, uz knjigu njemačkog naslova *Leben Thaten und Charakterzuge osterreichische Feldherren,* koji je tiskan goticom.[148] Ta je praksa primijenjena i u ostalim katalozima, manje ili više dosljedno. Uredan izgled i lakše snalaženje i u ovom su katalogu postignuti paragrafima s visećom uvlakom.

[147] Stipčević, Aleksandar. Navedeno djelo, str. 110.

[148] *Rudolf 1822,* ID=8 i ID=5.

Verzeichniß

Der Bücher, welche bey Franz Rudolf Buchhändler in Agram, nächst der blutigen Brucken, um beygesetzte Preise zu haben sind. Selbe sind in Conv. Münz berechnet, jedoch werden solche auch in Einlös Schein nach dem 250 fl. Cours verkauft.

Nebstbey sind auch folgende Artikel zu haben:

Musikalien auf alle Instrumenten, Kupferstiche, Zeichnungen, alle Gattungen Billets, heilige Bilder, grosse und kleine Farben Pimsel, Bleystifften, Ballogische Zahntinktur, wohlriechende Oehle, Wässer, Seifen, und Pomade; Köllner Wässer, Spielerey für Kinder von Holz und Papier, wie auch verschiedene Galanterie Waaren, Glas, ordinäre und feine Gattungen, auch sind alle Schulbücher zu haben, und werden alle Buchbinder Arbeiten verfertiget und angenohmen.

Sammlung der besten römischen griechischen deutschen Dichter und Classiker.

Homeri Ilias latinis versibus expressa a Raymundo Cunichio Ragusino 8. Vindobonæ 1784. Halbfranz gebunden 3 fl. 18 kr.

Griechische und römische Mythologie in Briefen an Emilie frey übersetzt: 8. 6 Theil Wien 1807. steif 6 fl.

Moritz kleine praktische Kinder Logick, zum Theil für Lehrer und Denker geschrieben 8. Wien 1815. broschirt 1 fl.

Armenius, oder der Deutschen und der Römer Kampf im historischen Gemälde von Fröhlich 8. Wien 1808. steif 1 fl. 20 kr.

Cornelius Nepos, oder Leben Thaten und Charakterzüge österreichischer Feldherren 8. Wien 1812. 52 kr.

Assinti Horatii Flacci opera 8. Biponti 1807. steif 1 fl. 10 kr.

Diogenis Laertii, de vitis dogmatibus & aponthegmatibus liber decimus, græce et latine 8. Norimberg. 1808 steif 1 fl. 18 kr.

Wenzel Godef. Elementa Philosophiæ methodo critica. 8. 3 Tomi Lincii 1806. halbfranz 5 fl. 36 kr.

Cornelii Nepotis Vitæ Imperatorum. Lateinisch und deutsch 8. Wien 1815. steif 1 fl. 16 kr.

Mosis Mendelsohn opera Philosophica 8. 2 Tomi Viennæ 1784. 2 fl.

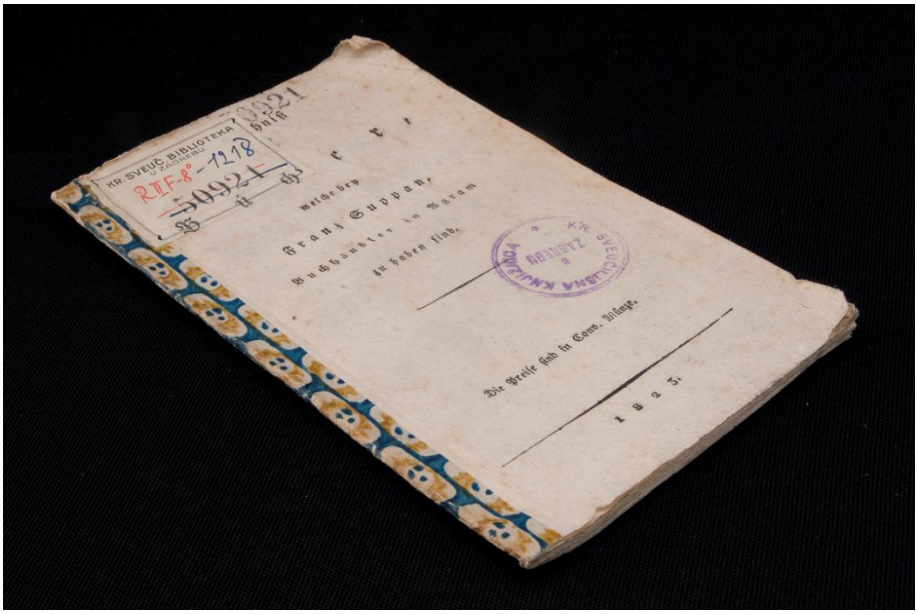
Catullus Tibullus Propertius cum gal. fragmentis 8. Biponti 1800. steif 1 fl.

Slika 13: *Rudolf 1822*, isječak prve stranice

5.3 Katalozi iz knjižare Franje Župana

Tri Županova kataloga su izgledom i opsegom prilično skromne brošure. Katalog tiskan 1814. godine, koji ima 32 stranice nudi 319 naslova, te onaj vjerojatno tiskan 1817. godine, koji na 16 stranica nudi samo 149 naslova, spomenuti su ranije u ovom radu jer su uvezani u zajednički uvez s još nekoliko kataloga.[149] Treći Županov katalog, tiskan 1823. godine, pronađen je bez korica, s novijom kartonskom zaštitom i s manjim oštećenjima. On je oktavo formata, nešto većih dimenzija (115x188 mm), ima 32 stranice i u njemu je popisano 412 naslova (Slika 14).

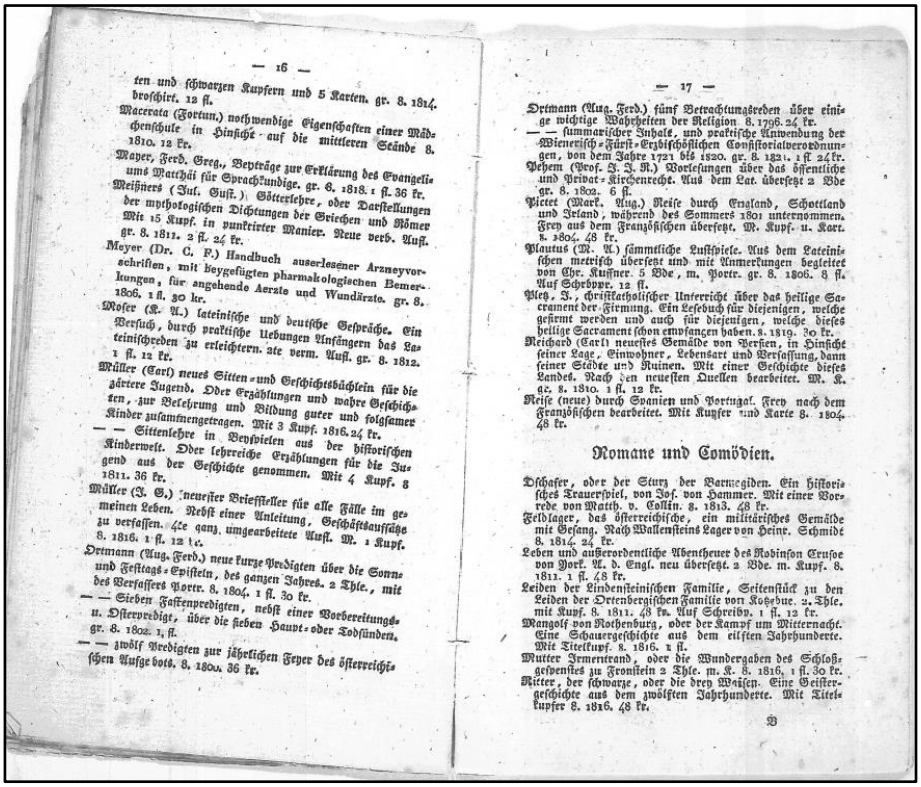
[149] Zajednički uvez opisan je u poglavlju o 5.1 Katalozi iz knjižare Antuna Novosela, a prikazan je i na Slici 4 u istom poglavlju.

Slika 14: Katalog knjižare Franje Župana, 1823. NSK, signatura NSK R II F-8-1218

Zanimljivo je da je prvih 16 stranica tiskano s malo većim razmakom između slova nego na sljedećih 16 stranica, što je posebno izraženo kod gotice, a čini drugi arak, tj. drugih 16 stranica, teže čitljivima (Slika 15). Može se samo nagađati jesu li u ova dva arka slova različito slagana zbog nečega što se dogodilo u vrijeme tiskanja, što bi se dalo zaključiti po abecedi koja teče neprekinuto iz jednoga arka u drugi ili su naknadno uvezana dva sačuvana arka različitih izdanja. U sva tri Županova kataloga stranice su numerirane i potpuno neukrašene. Župan je konzistentno dao tiskati vrlo dugačke naslove, ali mu katalozi izgledaju uredno jer prvi red opisa uvijek ima viseću uvlaku, što se također vidi na Slici 15.

Slično kao i u ostalim istraženim katalozima i u Županovima se izmjenjuju jezici i pisma, no češće se pojavljuju i naslovi na njemačkom jeziku, ali tiskani latinicom (Slika 16), što je kod druga dva knjižara bio rijedak slučaj. Ova su tri kataloga dovoljno mala da uvez nije bio kompliciran, pa samo kod dva koja su tiskana na dva arka nalazimo slovo B kao oznaku drugog arka, bez početnog teksta sa sljedeće stranice. Ono što otežava čitanje je papir prošaran vlaknima, koji je toliko tanak i omekšao da tisak probija na drugu stranu istog lista.

— 16 —

ten und schwarzen Kupfern und 5 Karten. gr. 8. 1814. broschirt. 12 fl.

Macerata (Fortun.) nothwendige Eigenschaften einer Mädchenschule in Hinsicht auf die mittleren Stände 8. 1810. 12 kr.

Mayer, Ferd. Greg., Beyträge zur Erklärung des Evangeliums Matthäi für Sprachkundige. gr. 6. 1818. 1 fl. 36 kr.

Meißners (Jul. Guft.) Götterlehre, oder Darstellungen der mythologischen Dichtungen der Griechen und Römer Mit 15 Kupf. in punktirter Manier. Neue verb. Aufl. gr. 8. 1812. 2 fl. 24 kr.

Meyer (Dr. C. F.) Handbuch auserlesener Arzneyvorschriften, mit beygefügten pharmakologischen Bemerkungen, für angehende Aerzte und Wundärzte. gr. 8. 1808. 1 fl. 30 kr.

Moser (K. A.) lateinische und deutsche Gespräche. Ein Versuch, durch praktische Uebungen Anfängern das Lateinischreden zu erleichtern. 2te verm. Aufl. gr. 8. 1812. 1 fl. 12 kr.

Müller (Carl) neues Sitten- und Geschichtsbüchlein für die zärtere Jugend. Oder Erzählungen und wahre Geschichten, zur Belehrung und Bildung guter und folgsamer Kinder zusammengetragen. Mit 3 Kupf. 1816. 24 kr.

— — Sittenlehre in Beyspielen aus der historischen Kinderwelt. Oder lehrreiche Erzählungen für die Jugend aus der Geschichte genommen. Mit 4 Kupf. 8 1811. 36 kr.

Müller (J. G.) neuester Briefsteller für alle Fälle im gemeinen Leben. Nebst einer Anleitung, Geschäftsaufsätze zu verfassen. 4te ganz umgearbeitete Aufl. M. 1 Kupf. 8. 1816. 1 fl. 12 kr.

Ortmann (Aug. Ferd.) neue kurze Predigten über die Sonn- und Festtags-Episteln, des ganzen Jahres. 2 Thle., mit des Verfassers Portr. 8. 1804. 1 fl. 30 kr.

— — Sieben Fastenpredigten, nebst einer Vorbereitungs- u. Osterpredigt, über die sieben Haupt- oder Todsünden. gr. 8. 1802. 1 fl.

— — zwölf Predigten zur jährlichen Feyer des österreichischen Aufgebots. 8. 1800. 36 kr.

— 17 —

Ortmann (Aug. Ferd.) fünf Betrachtungsreden über einige wichtige Wahrheiten der Religion 8. 1796. 24 kr.

— — summarischer Inhalt, und praktische Anwendung der Wienerisch-Fürst-Erzbischöflichen Consistorialverordnungen, von dem Jahre 1721 bis 1820. gr. 8. 1821. 1 fl 24 kr.

Pehem (Prof. J. J. M.) Vorlesungen über das öffentliche und Privat-Kirchenrecht. Aus dem Lat. übersetzt 2 Bde gr. 8. 1802. 6 fl.

Pictet (Mark. Aug.) Reise durch England, Schottland und Irland, während des Sommers 1801 unternommen. Frey aus dem Französischen übersetzt. M. Kupf. u. Kart. 8. 1804. 48 kr.

Plautus (M. A.) sämmtliche Lustspiele. Aus dem Lateinischen metrisch übersetzt und mit Anmerkungen begleitet von Chr. Kuffner. 5 Bde, m. Porte. gr. 8. 1806. 8 fl. Auf Schreibpr. 12 fl.

Pleyt, J., christkatholischer Unterricht über das heilige Sacrament der Firmung. Ein Lesebuch für diejenigen, welche gefirmt werden und auch für diejenigen, welche dieses heilige Sacrament schon empfangen haben. 8. 1819. 30 kr.

Reichard (Carl) neueste Gemälde von Persien, in Hinsicht seiner Lage, Einwohner, Lebensart und Verfassung, dann seiner Städte und Ruinen. Mit einer Geschichte dieses Landes. Nach den neuesten Quellen bearbeitet. M. K. gr. 8. 1810. 1 fl. 12 kr.

Reise (neue) durch Spanien und Portugal. Frey nach dem Französischen bearbeitet. Mit Kupfer und Karte 8. 1804. 48 kr.

Romane und Comödien.

Dschafer, oder der Sturz der Barmegiden. Ein historisches Trauerspiel, von Jos. von Hammer. Mit einer Vorrede von Matth. v. Collin. 8. 1813. 48 kr.

Feldlager, das österreichische, ein militärisches Gemälde mit Gesang. Nach Wallensteins Lager von Heinr. Schmidt 8. 1814. 24 kr.

Leben und außerordentliche Abentheuer des Robinson Crusoe von York. A. d. Engl. neu übersetzt. 2 Bde. m. Kupf. 8. 1811. 1 fl. 48 kr.

Leiden der Lindensteinischen Familie, Seitenstück zu den Leiden der Ortenbergischen Familie von Kotzebue. 2 Thle. mit Kupf. 8. 1811. 48 kr. Auf Schreibp. 1 fl. 12 kr.

Mangolf von Rothenburg, oder der Kampf um Mitternacht. Eine Schauergeschichte aus dem eilften Jahrhunderte. Mit Titelkupf. 8. 1816. 1 fl.

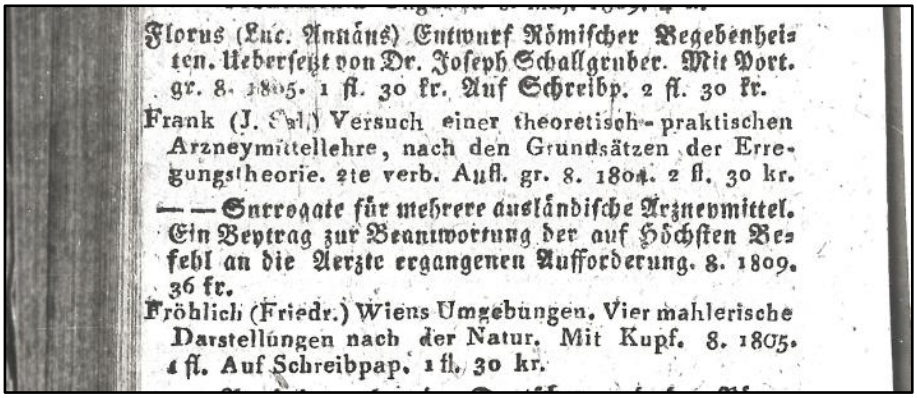
Mutter Irmenreich, oder die Wundergaben des Schloßgespenstes zu Frenstein 2 Thle. m. K. 8. 1816. 1 fl. 30 kr.

Ritter, der schwarze, oder die drey Wasen. Eine Geistergeschichte aus dem zwölften Jahrhunderte. Mit Titelkupfer 8. 1816. 48 kr.

B

Slika 15: *Župan 1823*, stranice 16 i 17

Od zanimljivih podataka, moglo bi se izdvojiti pojavljivanje simbola zvjezdice u *Županu 1814*, za koji se može pretpostaviti da označava neku vrstu popusta jer se pojavljuje kod mnogih knjiga čija je cijena veća od 3 forinte. Kako u katalogu nema teksta koji bi to potvrđivao, nije sasvim jasno kako su kupci bili obaviješteni radi li se stvarno i o kolikom popustu.

Florus (Luc. Annäus) Entwurf Römischer Begebenheiten. Uebersetzt von Dr. Joseph Schallgruber. Mit Port. gr. 8. 1805. 1 fl. 30 kr. Auf Schreibp. 2 fl. 30 kr.

Frank (J. Carl) Versuch einer theoretisch-praktischen Arzneymittellehre, nach den Grundsätzen der Erregungstheorie. 2te verb. Aufl. gr. 8. 1804. 2 fl. 30 kr.

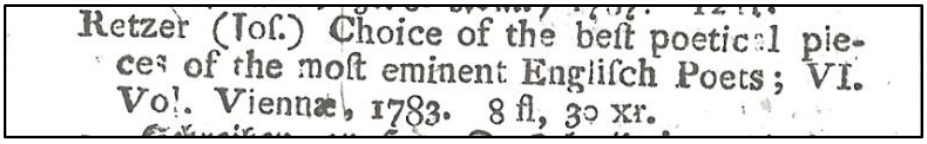
— — Surrogate für mehrere ausländische Arzneymittel. Ein Beytrag zur Beantwortung der auf Höchsten Befehl an die Aerzte ergangenen Aufforderung. 8. 1809. 36 kr.

Fröhlich (Friedr.) Wiens Umgebungen. Vier mahlerische Darstellungen nach der Natur. Mit Kupf. 8. 1805. 1 fl. Auf Schreibpap. 1 fl. 30 kr.

Slika 16: *Župan 1814*, isječak stranice 6

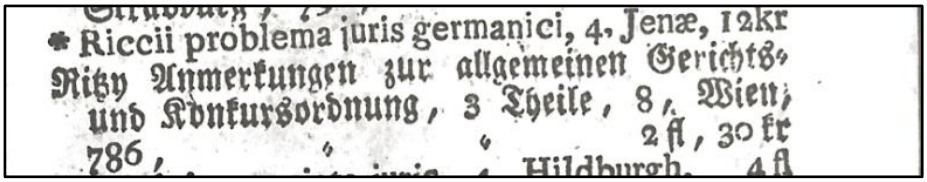
6. Analiza rezultata

Tijekom istraživanja, kako je već spomenuto, izrađena je baza koja sadržava sve podatke koji su u katalozima navedeni o ponuđenim knjigama. Ta baza omogućuje analizu i interpretaciju koja će se temeljiti na preciznim podacima, koji nisu bili dostupni prijašnjim autorima koji su se bavili ovom tematikom. Baza također omogućuje sortiranje podataka po raznim kriterijima, kao i pretraživanje, npr. po riječi iz naslova ili imenu autora.[150] Pri pretraživanju treba uzeti u obzir da za autore i naslove u bazi nije utvrđen jedinstveni oblik, a podaci su upisivani točno onako kako su bili tiskani u katalozima. To uključuje različitu grafiju, moguće greške nastale u popisivanju naslova ili kod slovoslagara, kao i druge razloge zbog kojih se vlastita imena i druge riječi pojavljuju u raznim oblicima. Na slici 17 je primjer otisnutog naslova knjige gdje npr. pretraživanje po riječi *english* ne bi bilo uspješno.[151]

Retzer (Joſ.) Choice of the beſt poetical pie-
ces of the moſt eminent Engliſch Poets; VI.
Vol. Viennæ, 1783. 8 fl, 30 xr.

Slika 17: *Novosel 1801*, isječak stranice 122.

Na Slikama 18 i 19 vidljivi su primjeri različite grafije, zbog čega je autor Johann Sigmund Rizy u dva Novoselova kataloga upisan na tri različita načina.[152]

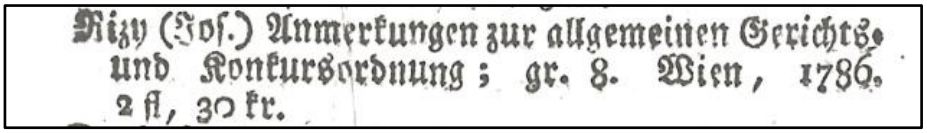

* Riccii problema juris germanici, 4. Jenæ, 12kr
Rizy Anmerkungen zur allgemeinen Gerichts-
und Konkursordnung, 3 Theile, 8, Wien,
786, 2 fl, 30 kr
Hildburgh. 4 fl

Slika 18: *Novosel 1796*, isječak stranice 45.

[150] Baza je već odgovorila na pitanje sa Sveučilišta Erlangen-Nuremberg jesu li se u Zagrebu mogle kupiti knjige o Melusini (ženskom mitskom liku popularnom u vrijeme romantizma u Njemačkoj). U *Rudolfu 1822* pronađena je jedna takva knjiga (ID=296).

[151] *Novosel 1801*, ID=1709.

[152] *Novosel 1796*, ID=797 i ID=798, *Novosel 1801*, ID=1740.

Rizy (Jos.) Anmerkungen zur allgemeinen Gerichts- und Konkursordnung; gr. 8. Wien, 1786. 2 fl, 30 kr.

Slika 19: Novosel 1801, isječak stranice 124.

6.1 Broj knjiga navedenih u katalozima

Pri pregledavanju kataloga pozornost najprije privlači vrlo veliki broj ponuđenih knjiga. Prema podacima prezentiranima u Tablici 1 Novoselova je knjižara na samom početku 19. stoljeća nudila na prodaju oko 2500 knjiga, a iz literature znamo da to tada nije bila jedina knjižara u Zagrebu.[153] Rudolfova knjižara dvadesetak godina kasnije nudi čak 3000 naslova, u vrijeme kad sigurno i Franjo Župan ima knjižaru i tiska kataloge, pa makar i s puno manje naslova. Ta se ponuda čini neobično velikom u usporedbi s demografskim podacima iz starog Zagreba, kao i s podacima o pismenosti i o posjedovanju knjiga.

Vlasti u Habsburškoj Monarhiji počele su provoditi popise stanovništva tek 1857. godine, a tada je u Zagrebu živjelo 16 657 stanovnika.[154] Tim popisom nije registrirana pismenost, no Krivošić povezuje pismenost s obavljanjem pojedinih zanimanja i tvrdi da su pismeni morali biti svećenici, činovnici, učitelji, pravnici i medicinsko osoblje, zatim tvorničari, obrtnici i trgovci. Tako procjenjuje da je u Zagrebu 1857. godine živjelo nešto manje od 2000 stanovnika koji su morali biti pismeni da bi mogli obavljati svoje djelatnosti. Iako je bez podataka nezahvalno procjenjivati postotak pismenosti, moglo bi se reći da je ona tada u Zagrebu bila prisutna u više od 10% gradskog stanovništva. Podaci iz popisa iz 1857. godine kao i podaci koje je Krivošić prikupio iz crkvenih popisa za razdoblje oko 1800. godine podupiru njegove procjene o pismenosti za razdoblje kojim se bavi ovo istraživanje.[155] Prema tim je podacima i procjenama početkom 19. stoljeća u Zagrebu živjelo 8000 – 9000 stanovnika, od kojih je oko 93% vjerojatno bilo nepismeno. U svojim je procjenama Krivošić uzeo u obzir i tadašnje loše stanje školstva, a kako se u članku iz 1978. godine bavio upravo produkcijom i prodajom knjiga, taj je veliki udio nepismene populacije smatrao „apsolutnim nepotrošačima

[153] Usp. Bićanić, Rudolf. Navedeno djelo. Herkov, Zlatko. Navedeno djelo.

[154] Usp. Krivošić, Stjepan. Navedeno djelo.

[155] Usp. Krivošić, Stjepan. Pokušaj kvantificiranja književnog stvaralaštva u sjeverno Hrvatskoj u 18. st. // Forum, časopis Razreda za suvremenu književnost JAZU, 36, 10-11(1978), str. 895-900.

knjiga“.[156] Kad se Krivošićeve procjene i podaci kojima je raspolagao usporede s podacima iz knjižarskih kataloga, kao u Tablici 4, postaje jasno vidljivo da su zagrebačke knjižare imale bogatu ponudu za tako mali broj potencijalnih kupaca.

Tablica 4: Usporedba broja stanovnika i broja pismenih (prema Krivošiću) s brojem knjiga u ponudi

Godina	Broj stanovnika u Zagrebu	Broj pismenih	Katalog	Broj popisanih knjiga
oko 1800.	8000-9000	560-630	*Novosel 1796*	2401
			Novosel 1800	298
			Novosel 1801	2703
oko 1818.	9000	630-720	*Rudolf 1812*	674
			Rudolf 1822	2982
			Župan 1814	319
			Župan 1817	149
			Župan 1823	412
1857.	16657	2000		

S Krivošićevim povezivanjem pismenosti i školstva vjerojatno se ne bi složio Harvey Graff, jedan od mnogih znanstvenika koji su oko 1980. godine istraživali pismenost diljem svijeta.[157] Graff kritizira pretpostavku da je pismenost obavezno vezana uz sustav školstva, kao i da pismenost pozitivno utječe na dobrobit pojedinca i društva. Pri tom navodi primjer Švedske u kojoj je uz pomoć crkvenih struktura, a ne državnih škola, opismenjena gotovo cijela populacija, ali ni opća pismenost nije pomogla Švedskoj u 18. stoljeću da postane bogato društvo. No, radovi drugih autora uglavnom su u skladu s Krivošićevim pretpostavkama o povezanosti pismenosti i zanimanja. Tako Michael T. Clanchy, prateći razvoj pismenosti u Engleskoj od srednjeg vijeka, tvrdi da se s minimalnim iznimkama može reći da su svi pripadnici svećenstva pismeni.[158] Francois Furet i Jacques Ozouf, pišući o Francuskoj, kažu da se gradovi tradicionalno smatraju središtem pismenosti zato što u gradu ima više škola i zato

[156] Isto, str. 897.

[157] Usp. Graff, Harvey. Introduction. // Literacy and social development in the west : a reader / uredio Harvey Graff. London; New York; New Rochelle; Melbourne; Sidney; Cambridge : Cambridge Universtiy Press, 1981., str. 1-13.

[158] Usp. Clanchy, Michael T. Literate and illiterate; hearing and seeing: England 1066-1307. // Literacy and social development in the west : a reader / uredio Harvey Graff. London; New York; New Rochelle; Melbourne; Sidney; Cambridge : Cambridge Universtiy Press, 1981., str. 14-45.

što tu posluju sudovi i uredi državne uprave koji traže pismene zaposlenike.[159] I Nataly Zemon Davies misli na Francusku kad među zanimanjima koja zahtijevaju pismenost nabraja sve zaposlene u tiskarskom obrtu, zatim liječnike, apotekare, glazbenike, trgovce i druge koji su morali nešto naručivati ili obračunavati.[160] Ako temeljem Krivošićevih procjena o broju stanovnika[161] i o pismenosti[162] pretpostavimo da je u Zagrebu na prijelazu 18. u 19. stoljeće živjelo 700 – 1000 pismenih, potencijalnih potrošača knjiga, onda je samo knjižar Novosel svakom pismenom stanovniku Zagreba nudio na prodaju dvije do tri knjige. Čak i ako privremeno zanemarimo pitanje cijene knjige,[163] zanimljivo je osvrnuti se na podatke o posjedovanju knjiga jer se u njihovom svjetlu bogatstvo ponude zagrebačkih knjižara još više ističe. Iz literature je poznato da je u Hrvatskoj početkom 19. stoljeća bilo nekoliko ustanova i nekoliko privatnih vlasnika koji su imali bogate knjižnice, s više stotina, poneke i s više tisuća naslova. To znamo i iz dokumentacije o donacijama knjiga javnim knjižnicama, pa tako Branko Tomečak opisuje nekoliko donacija knjižnici Kraljevske akademije u Zagrebu:[164] Prema toj dokumentaciji zagrebački je kanonik Adam Baltazar Krčelić donirao 677 tiskanih knjiga 1777. godine, grofica Eleonora Patačić donirala je više od 2000 knjiga 1818. i 1825. godine, biskup Maksimilijan Vrhovac donirao je 707 knjiga 1818. godine. No, bogate su privatne knjižnice bile rijetke iznimke. Za pretpostaviti je ipak da nepismeni stanovnici uglavnom nisu posjedovali knjige, a da je većina pismenih posjedovala jednu ili tek nekoliko knjiga. Za ovu posljednju pretpostavku nalazimo i potvrdu u sporadičnim arhivskim spisima, npr. prema dokumentaciji iz jedne sudske parnice, šogorica spomenutog Krčelića u kući je imala 1 knjigu vjerskog

[159] Usp. Furet, Francoise; Ozouf, Jacques. Three centuries of cultural cross-fertilization : France. // Literacy and social development in the west : a reader / uredio Harvey Graff. London; New York; New Rochelle; Melbourne; Sidney; Cambridge : Cambridge Universtiy Press, 1981., str. 214-231.

[160] Usp. Zemon Davies, Natalie. Printing and the people : early modern France. // Literacy and social development in the west : a reader / uredio Harvey Graff. London; New York; New Rochelle; Melbourne; Sidney; Cambridge : Cambridge Universtiy Press, 1981., str. 69-95.

[161] Usp. Krivošić Stjepan. Navedeno djelo, 1981.

[162] Usp. Krivošić, Stjepan. Navedeno djelo, 1978.

[163] Više o ovoj temi u poglavlju 6.6 Cijene knjiga.

[164] Usp. Tomečak, Branko. 400. obljetnica Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu. // Zbornik radova sa znanstveno-stručnog skupa 9.-11. svibnja 2007. / uredila Mirna Willer. Zagreb: NSK, 2007. [CD ROM]

sadržaja.[165] S druge strane, u ostavštini liječnika Desidera Degoja 1759. godine popisano je 105 medicinskih knjiga na latinskom i francuskom jeziku.[166]

Iako bi se iz navedenoga moglo zaključiti da Zagreb nije bio idealno tržište za prodaju knjige, zagrebački su knjižari izdavali prodajne kataloge, barem u razdoblju od tridesetak godina iz kojih potječu sačuvani primjerci. Kako je sama priprema kataloga morala biti veliki posao, a izdavanje je sigurno predstavljalo i veliku investiciju, treba se zapitati kako je tadašnji mali broj kupaca dobre kupovne moći mogao opravdati ta ulaganja? Pollard i Ehrman matematički su pokazali da je knjižarski katalog učinkovit ako omogućava povećanje prodaje nekog izdanja s 500 na (najviše) 1500 primjeraka jer neki troškovi, npr. za rad slovoslagara, ne rastu s brojem primjeraka, te se time povećava profit.[167] No, ovo vrijedi ukoliko je knjižar ujedno i tiskar i nakladnik, odnosno ako tiskanjem kataloga pomaže bolju prodaju vlastitih izdanja, dok su zagrebački knjižari to samo u manjem dijelu. Tako je npr. Novosel imao vlastitu tiskaru, ali je broj djela koja su iz nje izašla bio skroman u odnosu na broj uvoznih izdanja koja je Novosel u svojim katalozima oglašavao.[168] Isti izračun troškova Pollarda i Ehrmana također je opravdan u mnogoljudnim zemljama s visokim postotkom pismenog stanovništva, u kojima se mogla rasprodati naklada od 1500 primjeraka, a čini se da je Francuska uoči revolucije 1789. godine bila upravo takva sredina, obzirom na broj knjižarskih kataloga koji je iz tog razdoblja sačuvan.[169] Za Zagreb znamo da je bio mali grad, ali je, očigledno zbog činjenice da je bio administrativno, sudsko, crkveno, gospodarsko i kulturno središte, u njemu živjela i gravitirala mu elita koja je imala potrebu za ponuđenim knjigama. Iako malobrojna, ta je skupina obrazovanih ljudi konzumirala najsuvremeniju literaturu iz svih područja ljudske djelatnosti, a trojica knjižara iz ovog istraživanja su očigledno na tu potrebu znala odgovoriti. Tiskanje kataloga vjerojatno je bilo opravdano i činjenicom da, osim u Zagrebu, tada nije bilo drugih knjižara u civilnoj Hrvatskoj, sve do nekoliko stotina kilometara udaljenih Zadra ili Osijeka. Tiskani katalog koji se mogao poslati u velikaške dvorce i vile, te u školske i vjerske ustanove širom Hrvatske ili se mogao podijeliti putujućim trgovcima knjigama, sigurno je bio uspješno

[165] Usp. Krivošić, Stjepan. Navedeno djelo, 1978.

[166] Herkov, Zlatko. Navedeno djelo, str. 218.

[167] Pollard, Graham; Ehrman, Albert. Navedeno djelo, str. 62-63.

[168] Još je Deželić u svojem članku iz 1922. godine nabrojio 50-60 Novoselovih vlastitih izdanja.

[169] Usp. Lesage, Claire; Netchine, Eve; Sarrazin, Veronique. Navedeno djelo.

sredstvo promidžbe, što je opravdavalo troškove njegove pripreme. Vješti knjižari koji su u Zagrebu poslovali po nekoliko desetaka godina sigurno su, poput onih iz Manchestera,[170] imali popis redovitih kupaca, a bogate velikaške knjižnice, kao što je bila ona grofova Patačić, sigurno je dobrim dijelom obogaćivana i uz pomoć domaćih knjižara. Isključimo čak i moguće predrasude o pismenosti: činjenica da je netko pismen ne mora značiti da je ikad bio zainteresiran ili u mogućnosti kupiti knjigu,[171] kao što ni činjenica da je netko nepismen ne mora značiti da u njegov dom knjige nisu ušle nekim drugim putem, na primjer kao poklon. To može biti razlog zbog kojeg se u istraženim katalozima pojavljuju mnoga jeftina izdanja molitvenika i drugih vjerskih knjiga namijenjenih puku. Sam katalog sigurno nije bio namijenjen za jedva pismeni puk, ali su putem kataloga knjige vjerojatno kupovali župnici ili vlastelini i dijelili ih svojim štićenicima.

Veliki broj naslova knjiga u katalozima na početku je ovog istraživanja pobudio sumnju da zagrebački knjižari možda i nisu u svojim knjižarama imali sve popisane knjige, već da su naslove možda prepisali iz kataloga drugih knjižara iz Europe s kojima su uobičajeno trgovali, te da su knjige bili spremni dopremiti kad bi se javio zainteresirani kupac. No, tu sumnju otklanjaju dvije činjenice. Jedna od njih je da je sačuvan inventarni popis Trattnerove knjižare iz 1779. godine, kad ju je predavao na upravljanje faktoru Waigingeru,[172] iz kojeg se vidi da je u knjižari bilo zatečeno oko 1600 naslova, a od većine njih samo po 1 primjerak. Tek su naslovi iz vlastite Trattnerove naklade bili zastupljeni u stotinama, pa čak i do 3000 primjeraka. Znači, iako vjerojatno nije bilo lako skladištiti neuvezane primjerke na neki organizirani način, ipak nije bilo neobično za knjižaru onoga doba da u svojim prostorijama drži dvije ili više tisuća knjiga, dijelom uvezanih, a dijelom neuvezanih.

Sumnju je na sasvim drugačiji način otklonio detaljniji uvid u dva veća Novoselova kataloga. Kao dio ovog istraživanja pokušalo se ustanoviti koje se knjige navedene u katalogu iz 1796. godine pojavljuju i u onome iz 1801. godine. To je bio težak zadatak jer je popis, tj. redoslijed naslova u ta dva kataloga potpuno drugačije organiziran,[173] knjige su u jednom

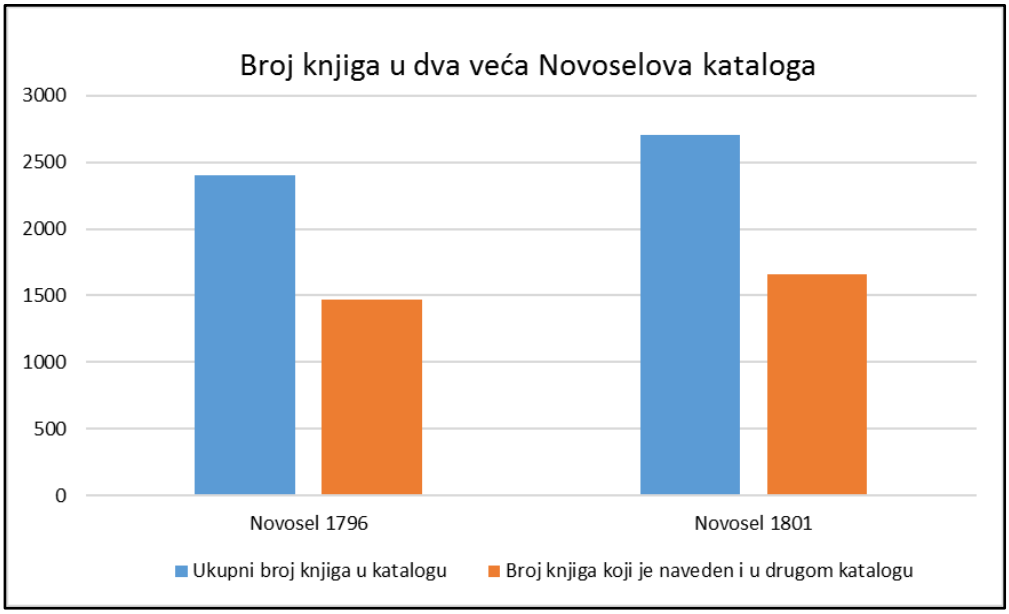
[170] Usp. Isaac, Peter. Navedeno djelo.

[171] Usp. Guinzburg, Carlo. Navedeno djelo. Iz Menocchievih iskaza poznato je da su stanovnici u selima u Furlaniji međusobno posuđivali knjige još u 16. stoljeću.

[172] Herkov, Zlatko. Navedeno djelo, str. 218.

[173] U poglavlju 6.3.1. Klasifikacija primijenjena u katalozima detaljno je opisana stručna klasifikacija u *Novoselu 1796*, potpuno različita od abecednog redoslijeda autora ili naslova u *Novoselu 1801*.

katalogu vrlo često navedene skraćenim naslovom, a u drugom s dužom verzijom naslova, ponekad su ime i prezime autora drugačije napisani u jednom katalogu, a drugačije u drugom, a i mjesta tiska su često drugačije navedena. Kako svrha ovog istraživanja nije bila identificirati jedinstvene naslove i autore, može se samo okvirno reći da se radi o barem 50-60% knjiga koje su navedene u katalogu iz 1796. godine, a pojavljuju i u onom iz 1801. godine (Slika 20).[174]

Slika 20: Preklapanja između dva Novoselova veća kataloga

U velikom broju slučajeva radilo se o istim naslovima i istim izdanjima koja su, očito, bila u prodaji dulje od 5 godina, a tek se kod manjeg broja preklapanja čini da je staro izdanje bilo rasprodano, pa je u novom katalogu navedeno i novije izdanje. Jedan od mnogobrojnih primjera različitog navođenja istih knjiga i istih izdanja prikazan je na Slikama 21 i 22.[175]

* Schmidt über die Münzrevolution, folio,
Würzburg, 786, .. 30 kr

Slika 21: *Novosel 1796*, isječak stranice 52.

[174] Knjige koje se nisu pojavile u kasnijem katalogu mogle bi se smatrati prodanima, no preciznije utvrđivanje te činjenice nije bilo moguće uključiti u ovo istraživanje.

[175] *Novosel 1796*, ID=911; *Novosel 1801*, ID=1859

Schneidt (Jos) Gedanken über die dermalen be-
stehende Münzrevolution; fol. Würzburg, 1786.
30 kr.

Slika 22: *Novosel 1801*, isječak stranice 132.

No, upravo zbog činjenice da su čak i iste knjige u katalozima drugačije opisane, može se tvrditi da su autori ovih dvaju kataloga imali u rukama stvarne fizičke primjerke, te su ih po vlastitom nahođenju pri izradi kataloga različito opisivali. Da su pri izradi novog kataloga bili samo prepisani navodi iz staroga, vjerojatno bi prepisani podaci bili međusobno mnogo sličniji, a sigurno su mogli biti samo kraći, a ne dulji kao u primjeru na Slikama 21 i 22. S druge strane, da se radilo o prepisivanju iz dva različita, možda strana kataloga, ne bi došlo do prepisivanja gotovo 60% naslova istih knjiga.

6.2 Jezici i pisma knjiga

Već pri letimičnom pregledavanju svih 8 kataloga uočljivo je da su knjige u njima uglavnom navedene na jeziku i pismu na kojem su bile tiskane. Za ovo istraživanje to je vrlo važna činjenica jer se na taj način može s priličnom preciznošću utvrditi na kojim je sve jezicima bila dostupna literatura u Zagrebu na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće. Naslovi obrađenih kataloga su uglavnom na njemačkom jeziku, uz dvije iznimke: Rudolfov *Catalogus librorum antiquorum* iz 1812. godine i Novoselovo *Obznanenye* iz 1800. ili 1801. godine. I svi naslovi poglavlja u katalozima također su navedeni na njemačkom jeziku, a ako u katalozima ima ikakvog drugog teksta i on je obično na njemačkom. Iznimka je *Obznanenye*, u kojem su na prvih nekoliko stranica hrvatskim jezikom opširno opisana dva nova vlastita izdanja, tiskana na hrvatskom. Dok opisuje pojedine knjige, Novosel u svojim katalozima prilično konzistentno sve napomene o njima navodi na jeziku knjige, no kod njega i nema puno takvih napomena. U Županovim katalozima za gotovo svaku knjigu je navedena vrsta uveza, a u velikom broju slučajeva navedene su i mogućnosti tiskanja na različitim vrstama papira i uvezivanja u različite materijale, te su takve napomene uvijek na njemačkom jeziku, bez obzira na jezik knjige.

U Tablici 5 prikazani su podaci o broju knjiga tiskanih različitim jezicima u svih 8 istraženih kataloga, te je vidljivo da su se u Zagrebu mogle kupiti knjige na 10 europskih jezika

i nekoliko kombinacija jezika.[176] Bili su to: njemački, latinski, francuski, hrvatski, mađarski, talijanski, engleski, slovenski, grčki i slovački jezik, te kombinacije njemačkog jezika s latinskim, francuskim, talijanskim, hrvatskim i slovenskim i hrvatskog jezika s latinskim.

Tablica 5: Broj naslova knjiga tiskanih na različitim jezicima u svih 8 kataloga

Katalog	***Novo-sel 1796***	***Novo-sel 1800***	***Novo-sel 1801***	***Rudolf 1812***	***Rudolf 1822***	***Župan 1814***	***Župan 1817***	***Župan 1823***	**UKUP-NO**
njemački	1482	216	1747	517	2373	309	137	400	7181
latinski	822	44	804	128	458	7	1	6	2270
francuski	60	6	100	14	56	2	10	3	251
hrvatski	19	32	2		15				68
mađarski			2		48				50
talijanski	3		29	6	10				48
lat. i njem.	8		8	6	16				38
franc. i njem.	1		2		5	1	1	1	11
engleski	2		4					1	7
slovenski			2	1					3
hrv. i lat.	1		2						3
hrv. i njem.	1			1					2
njem. i tal.	1			1					2
grčki	1		1						2
slovački								1	1
sloven. i nj.					1				1
UKUPNO	**2401**	**298**	**2703**	**674**	**2982**	**319**	**149**	**412**	**9938**
			5402		**3656**			**880**	**9938**

Vjerojatno se radilo i o većem broju jezika jer se spominjala i literatura za učenje španjolskog, zatim dječje knjige koje su sadržavale isti tekst na njemačkom, a zatim i na češkom, poljskom i drugim jezicima, no ti se jezici ne pojavljuju u tablici jer su naslovi knjiga tiskani na njemačkom ili latinskom jeziku.

Zastupljenost mnogih jezika u ponudi knjiga razumljiva je ako razmišljamo o Zagrebu kao glavnom gradu jedne od sastavnica Habsburške Monarhije, velikog i djelomično federativno uređenog carstva, kojem su multikulturalnost, višejezičnost i vjerska tolerancija važna obilježja. Mirna Jernej, Zrinjka Glovacki Bernardi i Anita Sujoldžić tumače višejezičnost

[176] Kao što je spomenuto u poglavlju 4. Metodologija istraživanja, u istraživanju je uzet u obzir jezik naslova knjige, a dvojezičnost je navedena samo u rijetkim slučajevima kad se nije moglo zaključiti da je jedan od jezika u naslovu dominantniji od drugog, te je broj takvih slučajeva gotovo zanemariv.

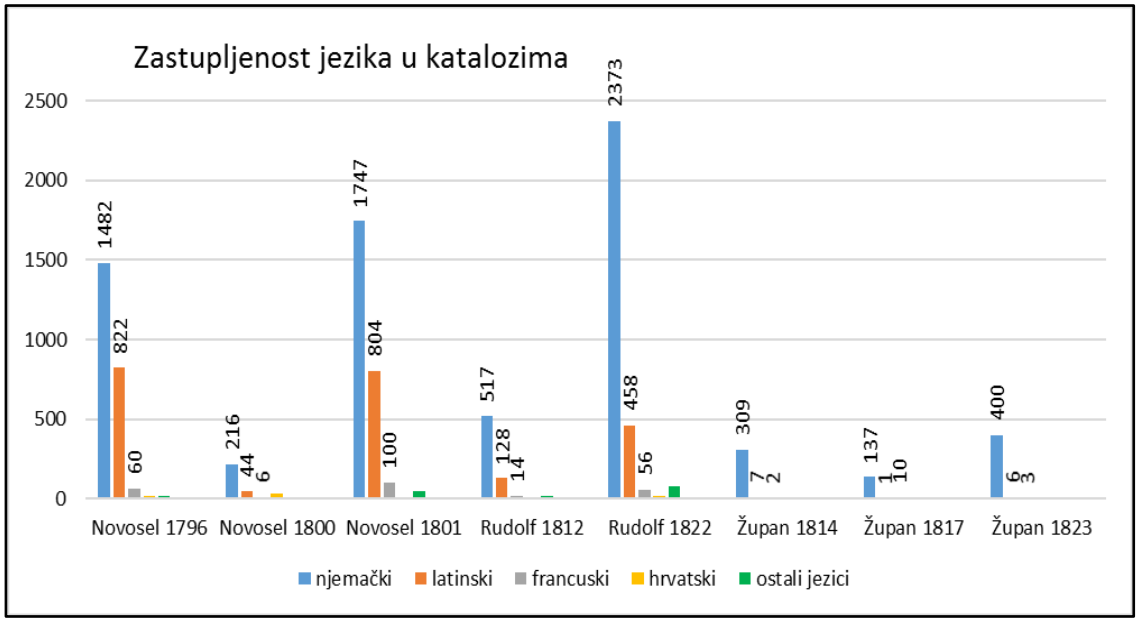
u sjeverozapadnoj Hrvatskoj kao posljedicu geografskog položaja te regije, odnosno činjenice da se ona nalazi na raskrižju prometnih i trgovačkih putova koji povezuju sjever Monarhije s jugom, te istok sa zapadom, zbog čega se stranci u Zagrebu spominju čak i u najstarijim pisanim spomenicima.[177] Iste autorice tvrde da se u svim gradovima u Monarhiji, pa tako i u Zagrebu, stanovništvo služilo s najmanje dva jezika, izmjenjujući ih prema situaciji i potrebi. U Zagrebu tako spominju dvije vrste dvojezičnosti: birokratsku, jer su cehovska i dio gradske uprave vodili prepisku na hrvatskom jeziku (kajkavskom), zbog čega su i stranci morali svladati hrvatski jezik do neke mjere, te društvenu jer je poželjan jezik u višim društvenim slojevima bio njemački. Uz čestu uporabu latinskog jezika i uz otvorenost prema dolasku stranaca, veći je broj ljudi u Zagrebu govorio i više od dva jezika. Otvorenost prema dolasku stranaca ne treba precjenjivati jer se, prema riječima Zvjezdane Sikirić, do 1785. godine tj. do zakona o toleranciji Josipa II, primjenjivala odredba po kojoj građanima Zagreba nisu mogli postati pripadnici druge vjere osim katoličke.[178] Herkov ipak potvrđuje arhivskim izvorima da je nakon tog zakona, a pogotovo oko 1800. godine, u status građana grada Zagreba svake godine primano prosječno 3,5 ili više stranih trgovaca koji su tu već neko vrijeme živjeli.[179] Prema tim izvorima, uz Hrvate iz drugih krajeva, nacionalnost ili porijeklo doseljenika je bilo raznoliko, te se spominju: *Bavarus, Bohemus, Carniolus, Italus, Tyrolensis, Germanus, Hungarus* i drugi. Proučavajući migracije na području sjeverozapadne Hrvatske, Krivošić tvrdi da se u 18. i 19. stoljeću broj stanovnika Zagreba stalno i brzo povećavao i to ne zbog prirodnog prirasta, već zbog stalnog dolaska novih doseljenika.[180] Krivošićev zaključak da su u 19. stoljeću 25% stanovništva Zagreba činili stranci temelji se na podacima iz matičnih knjiga, no kako su se crkvene matične knjige odnosile samo na katoličko stanovništvo, dodao im je procjenu o stanovništvu zabilježenom u dokumentima pravoslavne parohije i židovskog rabinata.

[177] Usp. Jernej, Mirna; Glovacki-Bernardi, Zrinjka; Sujoldžić, Anita. Mulitilingualisam in Northwestern part of Croatia during Habsburg rule. // Jezikoslovlje 13, 2(2012), str. 327-350.

[178] Usp. Sikirić, Zvjezdana. Građani Slobodnog i Kraljevskog Grada Zagreba prema Knjizi građana (1773-1799). // Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, 29(1996), str. 103-126.

[179] Herkov, Zlatko. Navedeno djelo, str. 275.

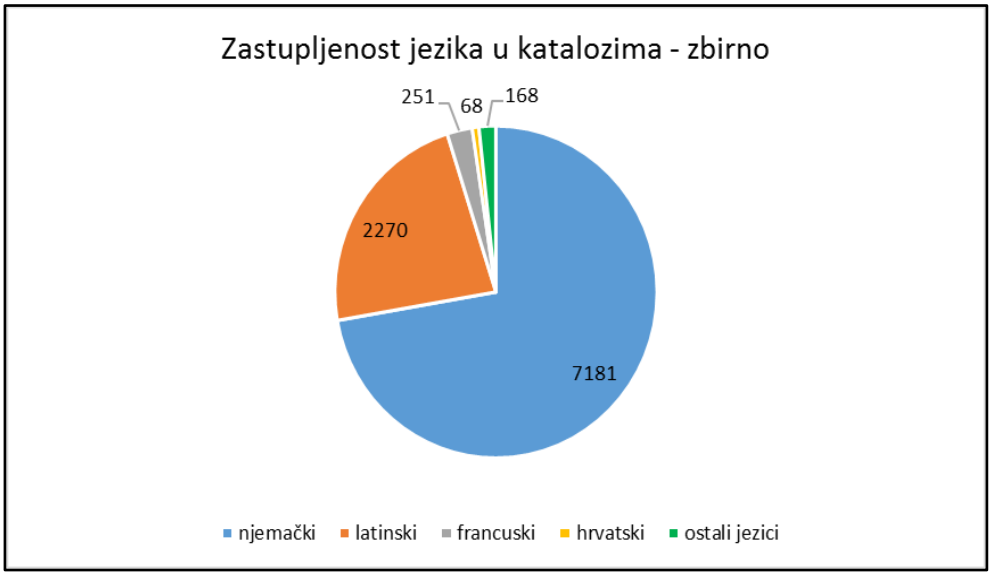
[180] Usp. Krivošić Stjepan. Navedeno djelo, 1981.

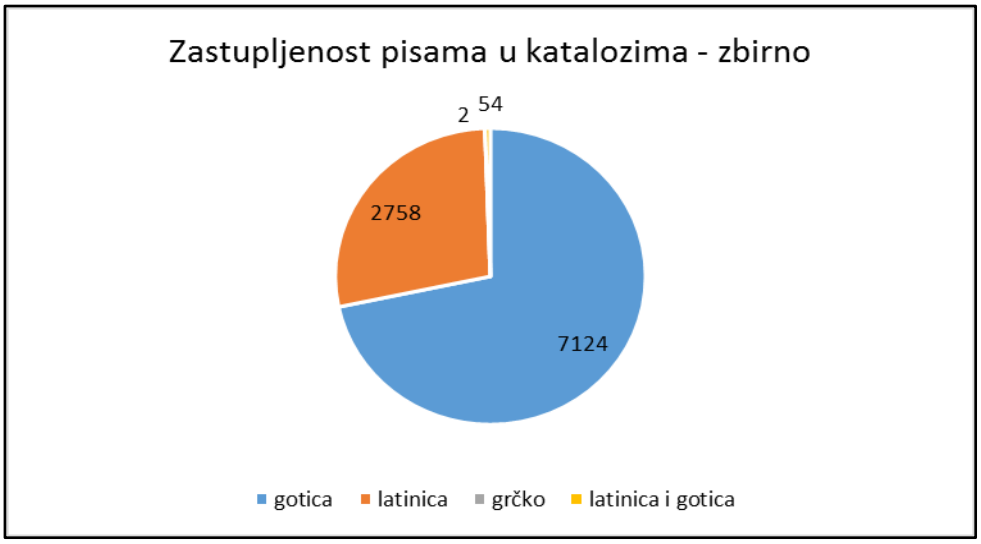
Slika 23: Zastupljenost jezika u katalozima (broj naslova knjiga na pojedinim jezicima)

I ovo istraživanje o knjižarskim katalozima neosporno potvrđuje multikulturalnost Zagreba u 19. stoljeću ponudom knjiga na mnogim jezicima, no glavni dojam koji se stječe pogledom na Tablicu 5 je dominacija njemačkog jezika u odnosu na sve ostale jezike. Broj naslova knjiga na njemačkom jeziku najveći je u svakom pojedinom katalogu (Slika 23) i u zbroju svih naslova (Slika 24).Kako su naslovi na njemačkom jeziku uglavnom tiskani goticom, već kod pregledavanja kataloga činilo se da gotica prevladava, što je konačna obrada i potvrdila (Slika 25). Dok gotica nije korištena za tiskanje teksta na bilo kojem jeziku osim na njemačkom, u većini kataloga pojavljuju se pojedini naslovi na njemačkom jeziku, ali tiskani latinicom. Takvih je slučajeva zabilježeno ukupno 53, a više ih ima u Župnovim katalozima, proporcionalno ukupnom broju naslova. Posebno je zanimljiv i jedan naslov na starogrčkom jeziku, koji je i tiskan grčkim pismom, a za to u Zagrebu vjerojatno nije bilo lako naći tiskarska slova.[181]

[181] Radi se o naslovu *Zlatna knjiga nazvana Svjetlonosna* (prevela sa starogrčkoga Helena Tomas), koji se pojavljuje u oba veća Novoselova kataloga (*Novosel 1796*, ID=9; *Novosel 1801*, ID=168).

Slika 24: Zastupljenost jezika u katalozima (broj naslova knjiga na pojedinim jezicima) – zbirno

Slika 25: Zastupljenost pisama u katalozima –zbirno

O prevlasti njemačkog jezika u kulturnom i svakodnevnom životu Zagreba u predpreporodnom razdoblju pisali su mnogi autori iz različitih perspektiva, a u ovom radu će u fokusu biti kontekst nakladništva i knjižarstva. Tako primjerice Klaić tumači prevlast njemačkog jezika kao posljedicu sustavne germanizacije koju su apsolutistički vladari, carica Marija Terezija i njezin sin Josip II, provodili u Habsburškoj Monarhiji.[182] Da su mjere germanizacije bile omražene u Zagrebu, pa i u krugu ljudi koji su se tijekom 18. stoljeća bavili tiskanjem kajkavskih i latinskih knjiga, Klaić dokazuje arhivskim podacima o pritužbama

[182] Usp. Klaić, Vjekoslav. Navedeno djelo.

zagrebačkih tiskara da su na zahtjev carske vlasti morali ući u dodatni trošak nabavke gotičkih tiskarskih slova, kako bi i u Zagrebu mogli tiskati goticom. Motiviran rodoljubljem, Klaić optužuje da je tu knjižaru sigurno vodio Nijemac, kad je većina navedenih knjiga na njemačkom jeziku, dok kasniji autori ukazuju na druge razloge koji su doveli do takve ponude. Više desetljeća nakon Klaića Danijela Živković potvrđuje promjene u odnosima među jezicima bibliografijom radova tiskanih u Zagrebu na njemačkom jeziku tijekom druge polovine 18. stoljeća.[183] Prema toj bibliografiji Živković tvrdi da se do otprilike 1775. godine u Zagrebu uglavnom tiskaju djela na latinskom jeziku, koji je bio korišten u državnoj upravi, školstvu i kulturi općenito, te su se njime dobro služili tadašnji pisci i drugi intelektualci, a pogotovo je važno reći da se njime govorilo u parlamentu. Takva se situacija mijenja nakon 1775. godine, kad njemački postaje službeni jezik državnih škola, kasnije i gradske uprave, dijelom i Crkve, zbog čega se tiska sve više literature na njemačkom, dok se latinskim sve manje tiska i pomalo ga se zapušta u nekim sferama kulturnog života.

Kad se govori o latinskom jeziku, koji je dominirao europskom kulturom više stoljeća, on je u 18. stoljeću izgubio prednost i u odnosu na ostale narodne jezike, ne samo u odnosu na njemački. Tako Martin Lyons konstatira da od 1750. godine u zemljama zapadne Europe raste broj čitatelja koji čitaju iz razonode, zbog čega se tiska sve više knjige za taj ukus i na narodnim jezicima, a sve manje pravna i teološka literatura na latinskom.[184] Dominique Julia tvrdi da se ta promjena u nekim zemljama u Europi dogodila još ranije, točnije između 1670. i 1720. godine.[185] Dok piše o širenju tiskarstva Jean-Francois Gilmont iznosi tvrdnje o mogućoj povezanosti između tiskarstva i korištenja nacionalnih jezika, ali oprezno zaključuje da su možda oba procesa povezana s jačanjem građanske klase u europskim državama u razdoblju od 15. do 18. stoljeća.[186] Gilmont također objašnjava da među znanstvenicima još ne postoji

[183] Usp. Živković, Danijela. Publicistika na njemačkom jeziku u Zagrebu u drugoj polovici 18. stoljeća. // Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu 22, 1(1989), str. 49-70.

[184] Usp. Lyons, Martyn. Books: a living history. Los Angeles : The Paul J. Getty Museum, 2011.

[185] Usp. Julia, Dominique. Reading and the Counter-Reformation. // A History of Reading in the West / uredili Guglielmo Cavallo i Roger Chartier. Cambridge; Oxford : Polity Press. 1999., str. 238-266. (Prvo izdanje 1995.)

[186] Usp. Gilmont, Jean-Francois. Protestant Reformations and Reading. // A History of Reading in the West / uredili Guglielmo Cavallo i Roger Chartier. Cambridge; Oxford : Polity Press. 1999. (Prvo izdanje 1995.), str. 213-237.

konsenzus oko toga koliki je bio utjecaj protestantizma na pismenost, potrebu za knjigom i korištenje narodnih jezika.

U Hrvatskoj se o građanskoj klasi, pa i procesima s njom povezanima, ne može govoriti prije 18. stoljeća, a i tada se uglavnom radilo o staleškom građanstvu, odnosno dijelu stanovnika slobodnih kraljevskih gradova koji su stekli status građana (uglavnom obrtnici, trgovci i nešto činovnika), dok se prava građanska klasa formira tek sredinom 19. stoljeća.[187] Podaci kojima je rezultiralo ovo istraživanje vrlo očigledno govore o porastu ponude knjiga na njemačkom jeziku tijekom vremena, na štetu knjiga na latinskom jeziku, na što je vjerojatno utjecala i promjena jezika dominantnog u kulturi. Tako je na Slici 23 vidljivo da su u *Novoselu 1796*, koji je ovdje najraniji obrađeni katalog, oglašena 822 latinska naslova ili 34% ukupne ponude i 1422 njemačka naslova ili 59% ukupne ponude, dok je u *Županu 1823*, koji je najkasniji obrađeni katalog, navedeno samo 6 latinskih naslova ili samo 1,5% ukupne ponude, te 400 njemačkih naslova ili 97% ukupne ponude. Pogled u još dalju prošlost zagrebačkog knjižarstva daju podaci o knjigama oglašenima u već spomenutoj publikaciji *Calendarium Zagrabiense* za 1762. godinu, u kojoj je 113 latinskih naslova činilo 78% ukupne ponude, a 8 njemačkih naslova niti njezinih 6%.[188] Ti podaci potvrđuju da se i u Zagrebu tijekom 18. stoljeća, a pogotovo u prvim desetljećima 19. stoljeća, događa ista promjena kao i u ostatku Europe te da su i zagrebački knjižari nudili sve manje knjiga na latinskom jeziku, barem kad se radi o oglašavanju putem kataloga. Usporedba tri knjižara obuhvaćena ovim istraživanjem (Tablica 5) pokazuje da je kod Župana prevlast njemačkih knjiga najviše izražena jer je od njegovih ukupno 880 jedinica, njih 846 na njemačkom jeziku, te samo četrnaest na latinskom. Kako su tri Županova kataloga tiskana u razdoblju 1814. – 1823, tj. dvadesetak godina nakon npr. Novoselovih, čini se da je i sam tijek vremena doprinio Županovom favoriziranju njemačkih knjiga. No, vjerojatno je još važniji razlog u žanru literature koju Župan nudi jer bi se iz njegove ponude moglo zaključiti da on opskrbljuje upravo onu novu čitalačku populaciju kakvu spominju Lyons, Wittmann i drugi već spomenuti autori.[189]

[187] Iveljić, Iskra. Navedeno djelo, str. 99 i dalje.

[188] To je zadnje sačuvano godište Zagrebačkog kalendara u kojem je objavljen značajniji popis knjiga za prodaju, u ovom slučaju kod knjigoveže i knjižara Zerauschega. O ovom primjerku *Zagrebačkog kalendara* je pisalo više autora, a original se može naći u NSK (sig NSK RII F8 - 418).

[189] Više o tome u poglavlju 6.3.2 Nakon re-klasifikacije.

Kad se govori o prevlasti njemačkog jezika u odnosu na nacionalni, u ovom slučaju na kajkavsko ili drugo narječje hrvatskog jezika, treba istaknuti da tiskanje na hrvatskom jeziku za vladavine prosvijećenih apsolutista u Habsburškoj Monarhiji nije bilo zabranjeno ili onemogućeno, da bi se na taj način osigurala prevlast njemačkog jezika. Naprotiv, u to se vrijeme o državnom trošku tiskaju tzv. *početnice* ili priručnici za opismenjavanje puka koje su sadržavale paralelne tekstove na njemačkom i na hrvatskom jeziku.[190] Osim toga, dio građanstva u Hrvatskoj, pa i dio domaćeg plemstva koristi hrvatski jezik u svakodnevnom životu, a na njemu i izdaje knjige (npr. *Vrachitel betegujuche sivine*, grofice Oršić, tiskan 1800. godine),[191] doduše rijetko. No, činjenica jest da je u Hrvatskoj tada djelovao relativno mali broj intelektualaca, a pogotovo mali broj onih koji su se školovali na hrvatskom jeziku, da bi na njemu mogli i pisati. I drugi razlozi su utjecali na slabu produkciju knjiga na hrvatskom jeziku: standardni jezik još nije bio kreiran, ortografija za pojedina narječja nikad nije standardizirana, a najvažnije od svega – knjiga je početkom 19. stoljeća bila vrlo skupa, pa su pisci teško pronalazili izdavače i mecene, a kupovna moć zainteresiranih čitatelja je bila ograničena. O cijeni knjige bit će još riječi, no ne može se dovoljno naglasiti koliko je knjiga bila nedostižna osobama izvan kruga vrlo imućnih građana ili plemića, bez obzira na kojem je jeziku bila tiskana. U takvoj situaciji knjiga tiskana na hrvatskom jeziku sigurno je teško nalazila potrebni broj financijski sposobnih kupaca. To ujedno znači da su i opsežniji katalozi namijenjeni upravo onim kupcima koji se vješto služe njemačkim, latinskim i drugim jezicima, jer se za kupce koji govore samo hrvatski jezik ne bi isplatilo priređivati i tiskati katalog s puno naslova na stranim jezicima i s tek malim brojem hrvatskih knjiga.[192]

Zanimljivo je čuti iz pera suvremenika osvrt na ponudu knjige, ali i općenito na jezičnu situaciju u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u prvim desetljećima 19. stoljeća. Primjerice, istaknuta pripadnica ilirskog pokreta, Dragojla Jarnević, pišući vrlo iskreno svoj dnevnik 1838. godine, o svojih dvadeset šest godina života u Karlovcu kaže sljedeće:

> Oj, kakove sramote za mene, da neznam čistim materinskim jezikom govoriti. Ali kako bih se bila naučila, kada neima knjiga, iz kojih bi učiti mogla… Neznam kako mi ipak

[190] Usp. Velagić, Zoran. Nekoliko vidova prosvjetnog rada na hrvatskom sjeveru osamnaestoga stoljeća. // Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 17(2000), str. 111-131.

[191] *Novosel 1800*, ID=48.

[192] Velagić, Zoran. Navedeno djelo, 2010., str. 19.

> hrvatski jezik stran i težko mi se k njemu za svakdanje općenje priučiti. Pa s kime da i općim. Tko godj dodje govori njemački, a i škole su sve njemačke pa kako i gde se usavršiti u hrvatskom.[193]

Obzirom na tek probuđenu nacionalnu svijest i na kasniju ulogu Dragojle Jarnević u ilirskom pokretu, ne čudi samoprijekor u njenom pisanju, no danas su potrebne suvremenije interpretacije odnosa među jezicima korištenima u Hrvatskoj toga doba. Hrvatska je tada bila dijelom države koja se protezala od srednje Europe prema istoku, u kojoj je jezik vojske, policije i državnih tijela bio njemački i kojoj je na čelu bila dinastija čiji je materinji jezik njemački. Već spomenute Jernej, Glovacki-Bernardi i Sujoldžić smatraju da je upravo kraj 18. i početak 19. stoljeća tranzicijski period u kojem u Habsburškoj Monarhiji, pa i u Zagrebu, njemački preuzima ulogu latinskog.[194] Ilustriraju to primjerima iz arhivskih spisa s kraja 18. stoljeća, čiji su autori u istoj rečenici koristili i hrvatski i latinski i njemački. No, njemački se jezik od tog vremena sve više počinje povezivati s državnom vlašću i s raznim institucijama, pogotovo obrazovnima, te se onaj tko govori njemački može zaposliti bilo gdje u Monarhiji. Osim što je njemački jezik uživao prestiž širom Monarhije u odnosu na ostale jezike, u sjeverozapadnoj Hrvatskoj se posebno osjećao veliki utjecaj Beča i općenito austrijskog načina života, preslikanog uglavnom iz Štajerske. To se, osim u korištenju njemačkog jezika, očitovalo i u ophođenju, u glazbi, u kazališnom životu, u vođenju domaćinstava, u kulinarstvu, u načinu rada u obrtničkim radionicama, i u drugim sferama privatnog i javnog života.[195] I Drago Roksandić piše o njemačkom jeziku kao mediju putem kojega je sve što je moderno i napredno dolazilo iz Srednje Europe u Hrvatsku.[196] Za hrvatske je društvene elite tada bilo važno da njemački ima veću moć od mađarskog, jer habsburšku vlast doživljavaju liberalnijom od mađarske. Kako je istovremeno hrvatski i dalje jedan od službenih jezika u Hrvatskoj, krajem 18. stoljeća tiskani su različiti priručnici, gramatike i rječnici koji su trebali poslužiti za učenje hrvatskog jezika, ne samo strancima nego i Hrvatima, npr. pripadnicima građanskog sloja koji se do tada nisu služili narodnim jezikom.[197] Jernej, Glovacki-Bernardi i Sujoldžić posebno

---

[193] Jarnević, Dragojla. Dnevnik. // priredila Irena Lukšić. Karlovac: Matica hrvatska Karlovac, 2000. Citat sa str. 108.

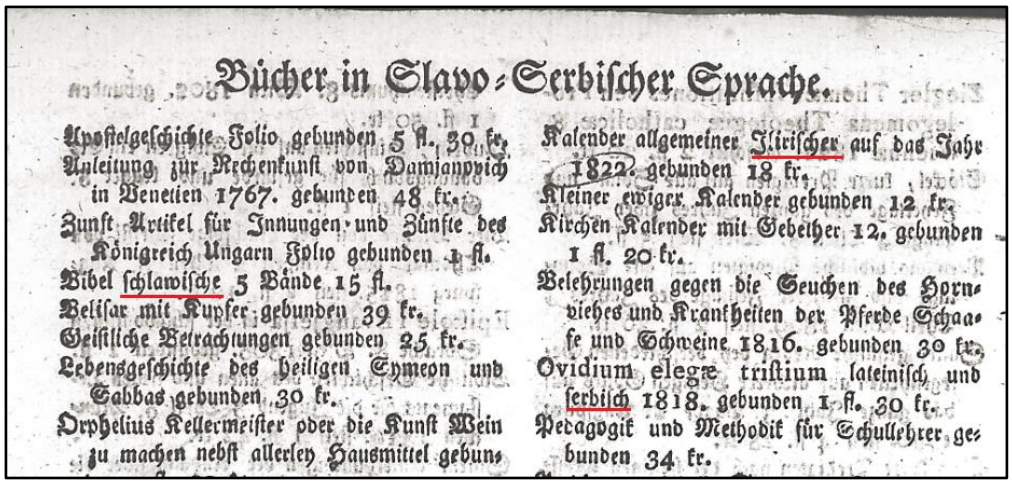
[194] Usp. Jernej, Mirna; Glovacki-Bernardi, Zrinjka; Sujoldžić, Anita. Navedeno djelo.

[195] Jernej, Mirna; Glovacki-Bernardi, Zrinjka; Sujoldžić, Anita. Navedeno djelo., str. 336-337.

[196] Usp. Roksandić, Drago. Navedeno djelo.

[197] Neki od spomenutih priručnika su navedeni i u ovdje istraženim knjižarskim katalozima, npr. Körnigov *Kroatische Sprachlehre* (*Novosel 1796*, ID=1952), *Vocabularium oder deutsch und kroatisches Worterbuch zum Gebrauch beyder Nationen* neutvrđenog autora (*Novosel 1796*, ID=1979), Lanosovićev *Anleitung zur*

naglašavaju apsurdnost činjenice da su se tijekom ilirskog pokreta upravo najistaknutiji ilirci služili njemačkim jezikom kako bi govorili i pisali u obranu hrvatskoga, narodnog jezika. Vrlo slično tome, u jednom od ovdje istraženih kataloga, *Rudolfu 1822,* u skupini pod naslovom *Bücher in Slavo Serbischer Sprache* navedeno je oko 35 knjiga, nekoliko karata i nešto galanterije. Međutim, osim dva latinska naslova, svi ostali su navedeni na njemačkom jeziku i goticom, dok je iz opisa knjiga očigledno da su one same bile tiskane srpskim jezikom (Slika 26).

Bücher in Slavo-Serbischer Sprache.

Apostelgeschichte Folio gebunden 5 fl. 30 kr.
Anleitung zur Rechenkunst von Damjanovich in Venetien 1767. gebunden 48 kr.
Zunft Artikel für Innungen und Zünfte des Königreich Ungarn Folio gebunden 1 fl.
Bibel schlawische 5 Bände 15 fl.
Belisar mit Kupfer gebunden 39 kr.
Geistliche Betrachtungen gebunden 25 kr.
Lebensgeschichte des heiligen Symeon und Sabbas gebunden 30 kr.
Orphelius Kellermeister oder die Kunst Wein zu machen nebst allerley Hausmittel gebun-

Kalender allgemeiner Illirischer auf das Jahr 1822. gebunden 18 kr.
Kleiner ewiger Kalender gebunden 12 kr.
Kirchen Kalender mit Gebether 12. gebunden 1 fl. 20 kr.
Belehrungen gegen die Seuchen des Hornviehes und Krankheiten der Pferde Schafe und Schweine 1816. gebunden 30 kr.
Ovidium elegæ tristium lateinisch und serbisch 1818. gebunden 1 fl. 30 kr.
Pedagogik und Methodik für Schullehrer gebunden 34 kr.

Slika 26: *Rudolf 1822*, isječak stranice 104, bojom označila Jasna Tingle

Prema Jernej, Glovacki-Bernardi i Sujoldžić čini se, dakle, razumljivim da je njemački bio taj globalni jezik koji je zajednički cijeloj Habsburškoj Monarhiji, a ujedno je bio i lokalni jezik za mnoge stanovnike Zagreba i općenito kontinentalne Hrvatske. No, one ipak navode i tumačenja prema kojima bi se takva jezična situacija u Habsburškoj Monarhiji mogla smatrati imperijalističkim i kolonijalističkim ponašanjem Austrije unutar vlastitog carstva, a na štetu slavenskih naroda koji su živjeli na njegovoj periferiji.[198]

schlavonischen Sprachlehre, nebst beygesugten Gesprachen deutsch schlavonisch und ungarisch (*Rudolf 1822*, ID=1822).

[198] Jernej, Mirna; Glovacki-Bernardi, Zrinjka; Sujoldžić, Anita. Navedeno djelo., str. 342.

6.3 Tematika knjiga

6.3.1 Klasifikacija primijenjena u katalozima

Knjižarski katalozi kakve nalazimo širom Europe, pa i u Hrvatskoj, od druge polovine 18. stoljeća nadalje, sadržavali su više stotina i više tisuća naslova knjiga. U takvim je popisima bila potrebna unutarnja organizacija, podjela na određene vrste literature, kako bi se potencijalni kupci u njima lakše snalazili. Način na koji je katalog strukturiran omogućavao je kupcima pogled na ponudu knjiga drugačiji od onog kojeg su mogli steći posjetom knjižari.[199] Uostalom, katalozi su često i bili namijenjeni udaljenim kupcima, onima koji u knjižaru nisu zalazili, već bi samo pomoću kataloga mogli saznati koje se knjige pojedine tematike nude. Upravo ovu svrhu knjižarskih kataloga naglašava Netchine kad spominje primjere znanstvenika i stručnjaka koji su tijekom putovanja iznajmljivali sobu u samoj knjižari ili u njezinoj blizini, kako bi imali dovoljno vremena proučiti katalog i ponudu u knjižari. Također, spominje i primjere više zajedno uvezanih kataloga, koji su vjerojatno korišteni kao svojevrsna bibliografija.[200] Prema istoj autorici francuski knjižari Prosper Marchand i Gabriel Martin su u prvoj polovini 18. stoljeća započeli s praksom organizacije knjižarskih kataloga u tzv. *knjižarsku klasifikaciju*, tj. u 5 skupina literature: teologiju, pravo, znanost i umjetnost, književnost i povijest, jer je takva organizacija ponuđenih knjiga odgovarala organizaciji privatnih biblioteka toga doba u Francuskoj. Još su više rasprostranjeni knjižarski katalozi u kojima je ukupna ponuda podijeljena samo na vlastita izdanja i knjige stečene razmjenom s drugim knjižarima, a u katalozima knjige mogu biti popisane po formatu, po abecedi, ili po drugim kriterijima.

Katalozi obrađeni ovim istraživanjem međusobno se jako razlikuju po svojoj unutarnjoj organizaciji, odnosno po načinu kojim su naslovi knjiga podijeljeni u skupine, pri čemu nisu uvijek korišteni isti kriteriji. Ovdje će biti prezentiran opis klasifikacije svakog obrađenog kataloga i usporedba različitih sustava koje je koristio svaki od tri zagrebačka knjižara, no usporedba svih korištenih sustava se nije činila smislenom.

[199] Usp. Netchine, Eve. Navedeno djelo.

[200] Možda su iz istog razloga zajedno uvezana i 4 kataloga obrađena ovim istraživanjem (NSK R II F-8-1477, Privezi 3, 4, 5 i 7), Slika 4 u poglavlju 5.1 Katalozi iz knjižare Antuna Novosela)

Hauptinhalt.

	Seite
Heilige Schrift und Erklärungen	1
Dogmatik, Polemik, Patrologie	5
Moral und Paſtoral	11
Predigten und Katecheſen	15
Geiſtliches Recht	22
Aszetik und Liturgie	25
Kirchengeſchichte	34
Natur- Staats- bürgerliches Recht	38
Polizey, Handlung und Finanz	48
Politik	50
Mediziniſche Bücher	52
Logik und Metaphyſik	66
Moralphiloſophie	69
Naturlehre, Naturgeſchichte	71
Mathematik, Geometrie	75
Rechenbücher	79
Erziehungsſchriften	80
Feld- Land- und Hauswirthſchaft	84
Profangeſchichte	91
Lebensbeſchreibungen	95
Reiſebeſchreibungen	97
Erdebeſchreibung, Topographie	99
Litterargeſchichte	100
Philologie, Aeſthetik	101
Klaſſiker	102
Gedichte und proſaiſche Aufſätze	103
Briefſteller	107
Grammatiken, Lexika	108
Militärbücher	112
Bücher für Beamte	117
Bücher für Kaufleute, Künſtler und Handwerker	118
Romanen, Erzehlungen und andere Unterhaltungsbücher	122

)(2 Spiel-

Slika 27: ***Novosel 1796,*** **prva stranica indeksa na kojoj su popisane 32 od ukupno 34 pod-skupine**

Jedan od navedenih kataloga, onaj knjižare Antuna Novosela iz 1796. godine, pri tom zaslužuje posebnu pažnju. U tom je katalogu popis naslova 2401 knjige podijeljen u složenu stručnu klasifikacija koju je pohvalio već Klaić,[201] a zatim i Stipčević, govoreći kako taj katalog „…svjedoči da su i domaći sinovi u Zagrebu naučili voditi knjižarski posao na tada visokoj stručnoj razini.“[202]

[201] Usp. Klaić, Vjekoslav. Navedeno djelo.

[202] Stipčević, Aleksandar. Navedeno djelo, str. 108.

38

Juridiſche Bücher.

Natur = Völker = Staats = bürgerliches und peinliches Recht.

(Geiſtliches Recht ſiehe oben.)

Abfahrtgeld-Verordnung, folio, 1 1ſ2 kr
* Alvarez de Velaſco judex perfectus; ſeu de officio judicis, folio, Lauſonii 2 fl, 30 kr
Acta coronationis Mathiæ II, in regem Hungariæ, 4, - - 30 kr
Apocriſes de banderiis hungaricis, 8, Viennæ, 785, - - 15 kr
† Arbeſſer jurisprudentia naturalis cum chriſtiana collata, 8, Vindobonæ, 779 27 kr
Articuli diætales anni 791, 4, Claudiopoli, 793, - - 1 fl, 40 kr
* Ayblinger commentarius ad inſtitutiones Juſtiniani, 4, Salisburgi, 1 fl, 40 kr
* Bancozettelordnung, folio, 6 kr
* Banniza delineatio juris criminalis, 8, Oeniponti, 771, - 1 fl, 18 kr
* — ſyſtema jurisprudentiæ criminalis, 8, Viennæ, - - 36 kr
* — de utilitate juris germanici, 4, ib, 12 kr
* — Vorbereitung zur öſterreichiſchen Rechtsgelehrſamkeit, 8, daſelbſt 10 kr
* — Anleitung zur allgemeinen Kriminalgerichtsordnung, 8, Insbruck, 790 1 fl, 36 kr

Slika 28: ***Novosel 1796*****, isječak stranice 38**

Iako se obično spominje da je taj katalog podijeljen u 34 stručne skupine, i Klaić i ostali autori koji su ga citirali bili su dijelom u krivu. U indeksu skupina, koji se nalazi na početku kataloga, zaista su navedena 34 naslova, no tu su sve skupine navedene kao ravnopravne. Katalog je zapravo organiziran hijerarhijski, ali se to u indeksu ne vidi jer u njemu nisu navedeni naslovi četiriju glavnih skupina (teologija, pravo, medicina, filozofija) već samo njihovih podskupina (Slika 27).[203] Hijerarhijska struktura postaje uočljiva tek po razlici u grafičkim karakteristikama naslova skupina i podskupina u samom popisu knjiga, kao što su veličina slova ili horizontalne linije, a primjer stranice na kojoj su vidljivi i naslov glavne skupine i naslov podskupine prikazan je na Slici 28.

[203] Skupina medicinske literature nema pod-skupina pa je teško uočiti njezinu ravnopravnost s ostale tri glavne skupine.

Kad se klasifikacija iz Novoselovog kataloga iz 1796. godine prikaže kao u lijevom stupcu u Tablici 6, bez ikakve promjene u redoslijedu, postaju vrlo uočljive prve četiri stručne skupine: *teologija, pravo, medicina i filozofija*, koje sa svojim podskupinama čine oko 60% tadašnje Novoselove ponude, dok je ostalih 40% podijeljeno u još 15-ak manjih skupina. Takva klasifikacija mogla bi se usporediti sa spomenutom *knjižarskom klasifikacijom* poznatom u Europi, te puno govori o vještini autora ovog kataloga i dobrom poznavanju međunarodne prakse toga vremena, što je u skladu s poznatom poviješću knjižare Antuna Novosela.[204]

Može se pretpostaviti da je Novosel nastavio voditi poslove u knjižari onako kako se radilo u vrijeme dok je njezin vlasnik bio bečki knjižar Trattner, vjerojatno slično načinu na koji su funkcionirale Trattnerove knjižare u drugim dijelovima Habsburške Monarhije. Stoga je uočljiva sličnost u klasifikaciji Novoselovog kataloga iz 1796. s poznatim Trattnerovim izdavačkim planom iz 1784.[205] U tom su planu prve četiri skupine također *teologija, pravo, medicina i filozofija*, a može se pronaći i više podudaranja u strukturi unutar svake od tih podskupina. U Tablici 6 skupine iz Trattnerovog izdavačkog plana upisane su u srednji stupac i to tako da bude što vidljivija podudarnost s Novoselovim katalogom, odnosno po potrebi im je zamijenjen redoslijed. Prirodne znanosti se u oba izvora nalaze unutar skupine *filozofija,* a teže se prate podudaranja u mnogobrojnim primijenjenim disciplinama koje navodi Novosel, dok ih Trattner okuplja u samo dvije skupine: *lijepe znanosti* i *vojna znanost*. Različito je smješteno *crkveno pravo,* koje je u Novoselovom katalogu unutar *teologije*, dok u Trattnerovom planu *crkveno i svjetovno pravo* čine zajedničku skupinu.[206] Čini se da je najveća razlika između ta dva izvora u činjenici da kod Novosela nema posebne skupine za *povijest*, već je ona podskupina unutar *poljoprivrede i gospodarstva*, dok joj Trattner daje prilično „visoko“ mjesto, između *prava* i *medicine*.

Možda je još zanimljivija sličnost između Novoselovog kataloga i knjižničarske prakse toga vremena. Poznato je da je kraj osamnaestog stoljeća vrijeme kad se organizira knjižničarska struka u Habsburškoj Monarhiji, te su 1778. godine izdane prve upute za uređenje

[204] Kako je spomenuto u poglavlju 2.3 Knjižarstvo u Zagrebu krajem 18. i početkom 19. stoljeća o toj su knjižari pisali mnogi ovdje navedeni autori.

[205] Usp. Jembrih, Alojz; Kosić, Ivan. Navedeno djelo.

[206] Novosel čak ispod naslova skupine *pravo* stavlja napomenu da se *crkveno pravo* može naći u prethodnoj skupini ili „*gore“*, misleći na skupinu *teologija*.

austrijskih knjižnica, nastale na temelju nešto ranijega djela Michaela Denisa, knjižničara na Terezijanskoj akademiji u Beču.[207] Prema riječima Eve Verone, te upute nisu morale biti primijenjene u Hrvatskoj koja se nalazila unutar ugarskog dijela Monarhije, a za Ugarsku i Hrvatsku nije bilo drugih važećih propisa.[208] Bilo je to dramatično razdoblje u visokom školstvu u Hrvatskoj jer je 1773. godine ukinut isusovački red, pa je knjižnica zagrebačkog Isusovačkog kolegija prešla u državno vlasništvo, a nekoliko godina nakon toga priključena je upravo osnovanoj Kraljevskoj akademiji u Zagrebu. Kraljevska akademija imala je i prvog profesionalnog knjižničara, Josipa Mikocija, o čijem je radu iz razdoblja 1780. – 1796. godine ostalo sačuvano nekoliko dokumenata. Posebno su dragocjeni katalog J 10/21 u obliku brošure i djelomični abecedni indeks s brojevima klasa, iz kojih je Verona pokušala rekonstruirati organizaciju knjižnice Kraljevske akademije.[209] Jasno je da knjižničar Mikoci poznaje klasifikacijski sustav i poželjni način rada kakav je Denis preporučao za puno razvijenije knjižnice, te da Mikoci primjenjuje te preporuke iako one za Hrvatsku nisu bile obavezne i unatoč tome što su u to vrijeme vladali za Kraljevsku akademiju i njezinu knjižnicu vrlo teški politički i financijski uvjeti. Stoga se još manje moglo očekivati da se u knjižari poput Novoselove primjenjuje klasifikacijski sustav kakav se jedva očekuje u akademskim ustanovama toga vremena. Kad u Tablici 6 promatramo podudarnosti između Mikocijevog kataloga i brojčanih oznaka klasa koje je primjenjivao, vidimo da se kod Novosela pojavljuje jednako složena struktura unutar *teologije* i *filozofije,* te jednako jednostavna struktura unutar *medicine*. Možemo se samo pitati na čemu se u knjižari temelji takvo dobro poznavanje stručne klasifikacije, je li za nju zaslužan voditelj knjižare ili neki drugi zaposlenik, jesu li formalni vlasnik – plemić Novosel ili stvarni vlasnik – biskup Vrhovac imali na to ikakvog utjecaja? Jesu li katalozi drugih knjižara, posebice Trattnera, bili uzorom za izradu ovog kataloga? Je li bogatstvo ponude filozofske i teološke literature rezultat interesa zagrebačkih kupaca iz akademskih i crkvenih krugova u Zagrebu?

Treba također uočiti da se kod Novosela nalaze i skupine kojih nema kod Trattnera ni kod Mikocija, kao što su razni priručnici i zabavna literatura.

---

[207] Više djela M. Denisa je navedeno u ovdje obrađenim katalozima.

[208] Usp. Verona, Eva. Prinosi povijesti Sveučilišne knjižnice u Zagrebu i njena uređenja (1773.-1814.). // Vjesnik bibliotekara Hrvatske 4, 1/4(1955-57.), str. 1-36.

[209] Verona, Eva. Navedeno djelo, str. 21 i dalje.

Tablica 6: Usporedni prikaz stručnih skupina iz kataloga *Novosela 1796*, izdavačkog plana J.T. Trattnera i kataloga J. Mikocija

***Nazivi glavnih skupina u Novoselovom katalogu koji se ne vide u indeksu**

Novosel 1796		**Trattner 1784.**		**Mikoci 1782-86. (?)**
Skupina	**Podskupina**	**Skupina**	**Podskupina**	**Skupina (Klasa)**
*Theologische Bücher**		*Theologie (1)*		
	Heilige Schrift und Erklarungen			*Biblia Sacra (1.1)* *S. Scripturae Interpretes (1.4)*
	Dogmatik, Polemik, Patrologie		*Dogmatik (1.1)*	*Patres Ecclesiae (1.3)* *Theologia Dogmatica (1.6)* *Theologia Polemica ((1.7)*
	Moral und Pastoral		*Moral (1.2)*	*Theologia Moralis (1.8)*
	Predigten und Katechesen		*Predigten (1.3)*	
	Geistliches Recht			
	Aszetik und Liturgie		*Asceten (1.4)*	*Ritus (1.5)* *Ascetae (1.10)* *Concionatores (1.9)*
	Kirchengeschichte			*Historia Ecclesiastica (6.2)* *Historia Religiosarum Familiarum*
*Juridische Bücher**		*Die Beyden Rechte (2)*		*Ius Cannonicum & Civile (2.1)*
	Natur, Staats, Burgerliches Recht			
	Polizey, Handlung und Finanz.			
	Politik			

Medizinische Bücher		*Medizinische Bücher (4)*		*Medicina, Chemia (4)*
			Anatomie (4.1)	
			Materia Medika (4.2)	
			Pathologie (4.3)	
			Praktische Medizin (4.4)	
			Chirurgie (4.5)	
			Botanik und Chemie (4.6)	
*Philosophie, Logik Metaphysik**		*Philosophie (5)*		*Philosophia (3.1)*
	(opća fil.i psihol., bez naslova)		*Vernunstlehre (5.1)*	
	Logik und Metaphysik			
	Moralphilosophie		*Kritik (5.2)*	*Philosophia Moralis Oeconomica (3.2)*
	Naturlehre, Naturgeschichte		*Physik und Naturgeschichte(5.3)*	
	Mathematik, Geometrie		*Mathematik (5.4)*	*Mathesis (5)*
	Rechenbücher			
Erziehungsschriften			*Erziehungsschriften (6.4)*	
Feld. Land. und Hauswirthschaft			*Oekonomie (5.8)* *Wasserbau (5.5)*	
	Profangeschichte	*Die Weltliche und Geistliche Geschichte (3)*		*Historia Universalis (6.1) Historia Profana (6.3)*
Lebensbeschreibungen				*Biographia 6.5, 6.6.*

Reisebeschreibungen				*Cosmographia, Geographia, Topographia, Itineraria (6.7, 6.9)*
Erdbeschreibung, topographie			*Mineralogie und Bergbau (5.6)*	
			Staatswissenschaft (5.7)	
Litterargeschichte				*Historia Literaria (7)*
		Die Schönen Wissenschaften (6)		
Philologie, Aesthetik			*Aesthetik (6.1)*	*Philologi (7.4)*
Klassiker				
Gedichte und prosaische Aussage			*Gedichte (6.2)*	*Poetae (7.3)*
Briefsteller				
Grammatik, Lexica			*Wörterbücher (6.5)* *Grammatiken (6.6)*	*Lingvistica (7.1)*
Militarbücher		*Kriegswissenschaft (7)*		
Bücher fur Beamte				
Bücher fur Kaufleute, Kunstler und Handwerker				
Romanen, Erzehlungen und andere Unterhaltungsbücher				
Spielbücher				
Bücher verschiedenen Inhalts				

Stručna klasifikacija Novoselovog kataloga iz 1796. godine čini se još značajnijom kad ga usporedimo s kasnijim katalozima iste knjižare. Katalog iz 1800. ili 1801. godine je puno manji po opsegu (298 knjiga i 30-ak karata) i vrlo je jednostavne strukture, odnosno podijeljen je na *vlastita izdanja*, *ostalu ponudu* i *karte* (Tablica 7). Unutar ovih skupina knjige su svrstane abecedno, no taj se redoslijed ne slijedi konzistentno, a popis je na nekoliko mjesta podijeljen vodoravnim linijama kojima je teško odrediti svrhu. Novoselov drugi veliki katalog, onaj iz 1801. godine s 2703 naslova, po svojoj se unutarnjoj organizaciji razlikuje od oba prethodno opisana. Najveći dio ponude, oko 83% knjiga, popisan je abecednim redom autora i naslova, bez obzira na njihov sadržaj. Svako slovo abecede jasno je označeno velikim tiskanim slovom, a i unutar pojedinog slova autori i naslovi su poredani po abecedi. Ostatak kataloga čini još desetak manjih tematskih skupina koje nisu nastale temeljem istog kriterija, već se izmjenjuje podjela po disciplinama, ali i po formatu (Tablica 7). U vrijeme pripreme ovog kataloga sam Antun Novosel možda više nije bio živ, a knjižara je nastavila s radom pod vodstvom njegove supruge. Možda se može pretpostaviti da je priređivač novog kataloga želio slijediti novi, abecedni, način organizacije znanja kakav je primijenjen u enciklopedijama, koje su upravo u drugoj polovini 18. stoljeća po prvi put tiskane u više europskih zemalja. Enciklopedijski pristup nudi dekontekstualizirani, ali lakši pristup informacijama i znanju, te je u skladu s revolucionarnim duhom u Europi krajem 18. stoljeća. Ponovo bi se moglo postaviti pitanje je li promjena u organizaciji Novoselovih kataloga pokazatelj da je takav pristup našao svoje osviještene sljedbenike i u Zagrebu ili je ona jednostavno rezultat knjižarskog iskustva, dobrih kontakata s partnerima u inozemstvu i nastojanje da se slijedi njihova praksa. Iako u samim obrađenim katalozima ne nalazimo ni jedan navedeni primjerak francuske ili britanske enciklopedije, nekoliko puta su navedene inačice njemačkih *leksikona*.

Kad Netchine piše o akademskim knjižarama koje su postojale u Francuskoj još od 17. stoljeća, kaže da su samo takve knjižare mogle izdavati velike stručne kataloge i to u razmacima od nekoliko godina, dok bi u međuvremenu tiskale manje kataloge u kojima su isticale vlastitu nakladu, kao i ne-znanstvenu literaturu, za svoje ostale kupce.[210] Temeljem pronađena tri kataloga mogli bismo reći da je knjižara Antuna Novosela na prijelazu iz 18. u 19. imala sličan pristup tržištu, uz nekoliko izmjena: u velikom katalogu iz 1796. godine ipak se uz stručnu

[210] Usp. Netchine, Eve. Navedeno djelo.

literaturu nudi i ona zabavna, dok sljedeći veliki katalog nije organiziran po stručnim skupinama, već abecedno. Iako se čini razumljivim da je Novosel osim o potrebama akademski obrazovanih kupaca brinuo i o onim drugima, može se postaviti pitanje je li u svojim katalozima trebao zadržati podjelu na akademsku i neakademsku literaturu? Je li nekima od svojih poteza razočarao svoje visoko obrazovane kupce i je li to doprinijelo kasnijem zatvaranju knjižare?

Tablica 7: Unutarnja organizacija 3 Novoselova kataloga

Katalog	**Broj skupina**	**Nazivi skupina**	**Organizacija naslova unutar skupine**
Novosel 1796	34 (?)	*Theologische Bücher; Juridische Bücher; Medizinische; Philosophie, Logik, Metaphysik* + 15 manjih stručnih skupina (sve navedeno u Tablici 6)	Stručna, hijerarhijska klasifikacija, abecedni redoslijed unutar pojedine skupine
Novosel 1800	4 (?)	*Verlags artikeln*	Abecedna (+ podskupina Kirchengesange unutar slova k)
		Ferner sind in diese Buchhandlung: theils ganz neu, theils wieder angekommene. Bücher um beygesetzte Preise zu haben.	Abecedna, ne sasvim konzistentna
		Ganz neuest angekommene Bücher	Abecedna, ne sasvim konzistentna
		Landcharten	Neorganizirani popis
		Schulkarten	Neorganizirani popis
Novosel 1801	10	(bez naslova)	Abecedna
		Gebetbücher	Abecedna
		Geschichten	Abecedna
		Gartenbücher	Abecedna
		Gelegenheits und andere Briefe, wie auf Briefstellerr	Abecedna
		Grammaticae	Abecedna
		Rachtrag zu dem Universalkatalog der in der v. Novoszelschen Buchhandlung befindlichen Bücher	Abecedna
		Geschichten	Abecedna
		Gebethbuch	Samo jedna knjiga
		Rachtrag der gebundenen Bücher, wovon in der von Novoszelschen Buchhandlung der groszene Catalog schon selt langerer Zeit zu haben ist: *In quarto* *In octavo*	Po formatu + abecedna

Dva kataloga iz knjižare Franje Rudolfa, koja su tiskana s razmakom od desetak godina, međusobno su različita po unutarnjoj organizaciji. Naslov kataloga tiskanog 1812. godine kaže da su u njemu popisane stare knjige, a 674 naslova organizirana su u nedostatnoj i netočnoj

podjeli u samo tri skupine: skupina *bez naslova*, zatim skupina koja pod naslovom *kazališni komadi* nudi petstotinjak knjiga iz svih područja znanosti i umjetnosti, te skupina *pravo,* u kojoj je i popisana uglavnom pravna literatura. Osim pogrešnog smještanja naslova knjiga u skupine, u ovom radu su već spomenute pogreške u numeraciji knjiga u ovom katalogu,[211] a mogu se uočiti i greške u riječima naslova na raznim jezicima kao i nasumični pokušaji da se okupi po nekoliko naslova koji počinju istim slovom abecede. Također se unutar skupine *kazališnih komada* mogu uočiti nizovi od nekoliko ili nekoliko desetaka naslova iste, ali ne kazališne tematike.[212] Sve se ove greške mogu pripisati nestručnosti autora kataloga i/ili slovoslagara, no grupiranje po abecedi ili tematici možda ukazuje da se radilo o otkupljenim kolekcijama knjiga, nakon čega su u katalogu samo spojeni njihovi ranije pripremljeni popisi.[213] Za ovu pretpostavku do sada nisu nađene potvrde u dokumentima, a iako je poznato da su u ovom katalogu popisane stare knjige, ne zna se je li Rudolf do njih dolazio otkupljivanjem privatnih kolekcija ili drugih rabljenih knjiga ili otkupom zaliha drugih knjižara. Na rabljene knjige mogle bi ukazivati napomene o starom, ali još uvijek dobrom uvezu, koje se mogu naći u drugom Rudolfovom katalogu.[214] Slučajno ili ne, radi se o četiri liturgijske knjige, od kojih samo jedna ima navedenu godinu tiska, te je u vrijeme izlaska kataloga bila stara 60 godina. Taj kasniji Rudolfov katalog, tiskan vjerojatno 1822. godine, čini se bolje organiziranim jer su knjige podijeljene u trideset skupina (Tablica 8). No, podjela ne slijedi jedinstveni kriterij, pa bi se neke skupine mogle smatrati stručnima, kao što su to one s medicinskom ili pravnom literaturom, no ima i skupina temeljenih na jeziku kao i onih s općenitim naslovima, primjerice *Razno*. Skupine nisu organizirane hijerarhijski pa se npr. molitvenici na mađarskom jeziku pojavljuju u zasebnoj skupini, ravnopravnoj sa skupinom druge literature na mađarskom jeziku. U ovom su katalogu naslovi knjiga korektno smješteni u odgovarajuće skupine, uz nekoliko iznimaka u koje bi se moglo sumnjati.

[211] Više o ovome u poglavlju 5.2 Katalozi iz knjižare Franje Rudolfa.

[212] Primjerice, u skupini *kazališnih komada* grupirano je četrdesetak rječnika i druge jezične literature i popisano u nizu (*Rudolf 1812*, ID=313-ID=374), iako su se među njih umiješale i knjige druge tematike. Također se može identificirati skupina gospodarskih priručnika (*Rudolf 1812*, ID=470-ID=481), kao i velika skupina medicinskih knjiga (*Rudolf 1812*, ID=470-ID=481 i zatim ID=515-ID=574).

[213] Takva je praksa spomenuta u poglavlju 2.4 Knjižarstvo i knjižarski katalozi u vezi s britanskim knjižarom Charlesom Elliotom.

[214] *Rudolf 1822*, ID=2109, ID=2110, ID=2117, ID=2118.

Tablica 8: Unutarnja organizacija 2 Rudolfova kataloga

Katalog	Broj skupina	Nazivi skupina	Organizacija naslova unutar skupine
Rudolf 1812	3	(bez naslova)	Numeracija + sporadično po abecedi
		Theater Stücke	Numeracija + sporadično po abecedi i tematici (u skupini se ne nalaze samo kazališna djela, već i ostala literatura)
		Jüristiche Büche	Numeracija
Rudolf 1822	30	*Sammlung der besten romischen griechischen deutschen Dichter und Classischer*	Sporadično po abecedi, tematici i formatu
		Vermischte Werke	Sporadično po abecedi, tematici i formatu
		Geographische und Statistische	Sporadično po abecedi, tematici i formatu
		Militärische Schriften	Sporadično po abecedi, tematici i formatu
		Jugendschriften	Sporadično po abecedi, tematici i formatu
		Unterhaltungs Bücher	Sporadično po abecedi, tematici i formatu
		Französische Bücher	Sporadično po abecedi, tematici i formatu
		Theater Werke	Sporadično po abecedi, tematici i formatu
		Schauspiele	Sporadično po abecedi, tematici i formatu
		Opern	Sporadično po abecedi, tematici i formatu
		Luftspiele	Sporadično po abecedi, tematici i formatu
		Briefsteller und Rechenbücher	Sporadično po abecedi, tematici i formatu
		Sprachlehren und Worterbücher	Sporadično po abecedi, tematici i formatu
		Juridische	Sporadično po abecedi, tematici i formatu
		Chemische und Medizinische	Sporadično po abecedi, tematici i formatu
		Vieh Arzneyen und dergleichen	Sporadično po abecedi, tematici i formatu
		Hausökonomische und dergeleichen	Sporadično po abecedi, tematici i formatu
		Predigten und Chatechetische Bücher	Sporadično po abecedi, tematici i formatu
		Theologische Werke	Sporadično po abecedi, tematici i formatu
		Miscellanien	Sporadično po abecedi, tematici i formatu
		Rachtrag von verschiedenen Buchern	Sporadično po abecedi, tematici i formatu
		Rachtrag von Kirchenmusik	Sporadično po abecedi, tematici i formatu
		Rachtrag von geistlichen Buchern	Sporadično po abecedi, tematici i formatu
		Bücher in Slavo Serbischer Sprache	Sporadično po abecedi, tematici i formatu
		Ungarische Bücher	Sporadično po abecedi, tematici i formatu
		Ungarische Gebethbücher	Sporadično po abecedi, tematici i formatu
		Deutsche Gebethbücher	Sporadično po abecedi, tematici i formatu
		Gebethbücher für Kinder	Sporadično po abecedi, tematici i formatu
		Franzosische Gebethbücher	Sporadično po abecedi, tematici i formatu
		Slavonische Gebethbücher	Sporadično po abecedi, tematici i formatu

Poznato je da i knjižare i knjižnice, primjenjujući neki klasifikacijski sustav, ne koriste nužno sve njegove skupine ili koriste klasifikaciju u više razina za one skupine koje su u njihovom fondu zastupljene s velikim brojem naslova. Stoga bi se i ovakva organizacija naslova

kakvu je Rudolf prezentirao, možda mogla tumačiti kao nužna prilagodba postojećem fondu, no promatrano zajedno s činjenicom da su u nekim skupinama popisane knjige iz različitih disciplina, vjerojatnije je da se radilo o nedostatnom poznavanju klasifikacije.

Tri kataloga Franje Župana su skromnijeg opsega, pa je i njihova unutarnja organizacija jednostavnija. Dok se katalog koji je vjerojatno tiskan 1817. godine odnosi samo na komisionu prodaju, u katalozima iz 1814. i 1823. godine svi su naslovi podijeljeni u dvije skupine: *vlastita izdanja* i *komisiona prodaja*, kao što je u to vrijeme bilo uobičajeno.[215] Unutar svake od dviju skupina knjige su poredane abecednim redom, no zanimljivo je da se u oba kataloga unutar slova *r* pojavljuje skupina *Romane und Comödie,* a u katalogu iz 1823. godine se, osim toga, pojavljuje i podnaslov *Geschichte* unutar slova *g* (Tablica 9). Te je podskupine teško uočiti jer su označene samo malim podnaslovom unutar popisa knjiga koji nisu numerirani, a nije jače istaknut niti prelazak s jednog slova na drugo u abecednom nizanju naslova.

Tablica 9: Unutarnja organizacija 3 Županova kataloga

Katalog	**Broj skupina**	**Naziv skupina**	**Organizacija naslova unutar skupine**
Župan 1814	2	*Verlagswerke*	Abecedna (+ podskupina *Romane* und *Comödie* unutar slova *r*)
		Comissionbücher	Abecedna (+ podskupina *Romane* und *Comödie* unutar slova *r*)
Župan 1817	1	*Comissions Artikel*	Abecedna
Župan 1823	2	*Verlagswerke*	Abecedna (+ podskupine *Geschichte* unutar slova g, te *Romane und Comödie* unutar slova *r*)
		Comissionbücher	Abecedna (+ podskupine *Geschichte* unutar slova g, te *Romane* unutar slova *r*)

Svrha ovakve kombinacije abecednog redanja i strukturiranja popisa knjiga po tematici je vjerojatno bila omogućiti potencijalnim kupcima da lakše pronađu čitavu skupinu povijesne literature ili romana među ostalim naslovima. Moguće je da su kupci zainteresirani upravo za takvu literaturu bili Županovi redovni klijenti i da se na njihovim potrebama temeljio njegov pristup prodaji.

[215] Usp. Netchine, Eve. Navedeno djelo.

Zaključno se o organizaciji naslova unutar kataloga zagrebačkih knjižara može reći da je zadovoljavala svrhu, i da je bila slična *knjižarskoj klasifikaciji* kakvu spominje Netchine[216] ili praksi knjižara u drugim zemljama, kao što primjerice opisuje Dular.[217] Još uspješniju i kvalitetniju organizaciju ograničavale su s jedne strane tehnološke mogućnosti, a s druge strane znanja priređivača kataloga i ostalih radnika u tiskari.

6.3.2 Nakon re-klasifikacije

Usporedba unutarnje organizacije svakog pojedinog od ovdje obrađenih kataloga pokazala je da su oni posve različito organizirani, te da se na tom kriteriju ne može temeljiti analiza ponude zagrebačkih knjižara po tematici ponuđene literature. Osim činjenice da se neka vrsta stručne klasifikacije može naći u samo 4 od 8 kataloga, utvrđeno je da su primijenjeni klasifikacijski sustavi međusobno neusporedivi te da se dodijeljenim nazivima skupina ne može vjerovati.

Kako bi se ipak mogla napraviti usporedna analiza tematike ponuđene literature, odlučeno je da se klasifikacijska shema iz *Novosela 1796* primijeni i na naslove iz ostalih kataloga. Takva se odluka čini opravdanom jer se radi o najstarijoj od prezentiranih klasifikacijskih shema, koja je ujedno slična shemama koje su u to doba bile u široj primjeni. Dakle, hipotetski, istu su shemu mogle koristiti i knjižare koje su istovremeno ili nešto kasnije djelovale nekoliko ulica udaljene od Novoselove. Osim što je sama klasifikacijska shema u *Novoselu 1796* temeljita, nakon uvida u naslove knjiga može se reći da je primijenjena dosljedno i da je njene principe moguće aplicirati na sve ostale kataloge.[218] Tako npr. treba prihvatiti činjenicu da je, po odluci priređivača, u *Novoselu 1796* sva literatura za djecu, kao i sva pedagoška literatura smještena u istu skupinu. Tada postaje razumljivo i prihvatljivo da su se i neki jednostavniji matematički priručnici našli u toj skupini, a ne unutar *matematike*, kao i

[216] Usp. Netchine, Eve. Navedeno djelo.

[217] Usp. Dular, Anja. Navedeno djelo.

[218] U *Novoselu 1796* tek se rijetko mogu primijetiti greške, a bez poznavanja svake pojedine knjige, ni o njima se ne može suditi. Tako bi se na prvi pogled moglo činiti da se knjiga *Odnos stočarstva i zemljoradnje* (ID=871) greškom našla u skupini pravne literature. No, kad se u *Novoselu 1801* pojavljuje ista knjiga, uz naslov joj je u zagradi dodan izraz *pravni aspekti*, iz čega postaje jasno da sumnja u klasifikaciju u *Novoselu 1796* nije opravdana.

to da je *Ratio educationis*[219] svrstan ovdje, a ne u pravnu literaturu. Ipak, zbog opsega posla kojeg je odluka o re-klasificiranju nametala, odlučeno je da se iz *Novosela 1796* preuzmu samo glavne skupine, a ne i njihove pod-skupine, tamo gdje je njegova izvorna klasifikacija bila dvorazinska (*teologija, pravo, filozofija* koja uključuje prirodne znanosti, te *gospodarstvo* koje uključuje *svjetovnu povijest*). U smještanju pojedinih poznatih i nepoznatih djela u skupine najrelevantniju informaciju mogao je dati sam *Novosel 1796*, ako je i u njemu pojedina knjiga bila navedena. No, za naslove koji nisu bili navedeni u *Novoselu 1796* korišteno je pretraživanje Interneta da bi se saznale informacije o autoru i djelu, pregledane su i same knjige ukoliko su dostupne online, korišteno je pretraživanje online kataloga onih knjižnica koje navode i klasifikacijske oznake, pa i novije internetske usluge kao što su OCLC Classify[220] i Searchworks[221] koje omogućuju pretraživanje po naslovu i/ili autoru, što rezultira informacijom o tome koja djela su dostupna npr. u OCLC i kako su uglavnom klasificirana. Pri re-klasificiranju naslova iz ostalih kataloga nastojalo se ne svrstati preveliki broj knjiga u skupinu *Razno* koja je i u *Novoselu 1796* bila relativno mala, no ipak je tamo morao biti smješten određeni broj naslova za koje nije bilo moguće utvrditi kojoj disciplini pripadaju, kao i djela generičkih naslova iz kojih se nije moglo zaključiti o čemu se radi (npr. *Kleine Schriften, Vermischte Werke*...).

Svrstavanje naslova iz svih 8 obrađenih kataloga u jedinstvenu stručnu shemu omogućilo je drugačiji uvid u literaturu koju su knjižari na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće nudili u Zagrebu. Iako već i sam podatak o deset tisuća naslova govori o bogatstvu ponude, a neke primijenjene klasifikacijske sheme potvrđuju njenu raznovrsnost, tek se jedinstvenom klasifikacijom može steći dojam o vrstama literature koja je bila više ili manje zastupljena. Također je moguće analizirati svaki katalog pojedinačno ili sve kataloge pojedine knjižare zajedno ili ukupnu ponudu svih triju knjižara u razdoblju od tridesetak godina. U Tablici 10 prikazani su brojčani podaci o tematici literature ponuđene putem istraženih kataloga, nakon

[219] Radi se o zakonskoj uredbi o školstvu u Ugarskoj donesenoj 1777. godine, o čemu je više rečeno u poglavlju 2.2 Sjeverozapadna Hrvatska krajem 18. i početkom 19. stoljeća.

[220] Online Computer Library Center, Inc. OCLC Classify. Dostupno na http://classify.oclc.org/ (2016-08-21)

[221] Stanford University Libraries. Searchworks. Dostupno na https://searchworks.stanford.edu/ (2016-08-21)

što su svi naslovi knjiga raspoređeni u skupine literature po kriterijima i redoslijedom kakvima se koristio autor *Novosel 1796*, dok su na Slici 29 isti podaci prikazani grafički.

Tablica 10: Ukupna ponuda knjiga po tematskim skupinama (prema *Novoselu 1796*)

Katalog	***Novo-sel 1796***	***Novo-sel 1800***	***Novo-sel 1801***	***Rudolf 1812***	***Rudolf 1822***	***Župan 1814***	***Župan 1817***	***Župan 1823***	**UKUP-NO**
Teologija	656	70	700	34	687	14	4	34	2199
Pravo	265	8	262	94	141	6	4	2	782
Medicina	275	11	266	78	166	11	8	12	827
Filozofija (prir. zn.)	231	24	228	30	131	15	8	16	683
Odgoj, knjige za dje.	82	20	108	25	178	36	15	55	519
Gospodar. (svj.pov.)	189	46	213	67	380	33	28	38	994
Biografije	32	2	28	5	54	4	7	3	135
Putopisi	21	6	19	9	40	16	8	18	137
Geografija	14		10	8	62	3	4	3	104
Povijest književnosti	18	1	16	2	2	5		4	48
Filologija	7		6	1	2	1		1	18
Klasici	30	8	50	16	63	10	1	12	190
Poezija	73	2	115	16	58	8		11	283
Pisanje pisama	18	5	19	2	21	1		1	67
Gramatika, rječnici	74	20	52	41	101	5	4	9	306
Vojna lit.	82	3	52	8	48	3	3		199
Službene knjige	6		4	1					11
Trgovina, obrti	66	2	77	11	60	3	2	1	222
Proza	163	62	335	204	629	136	45	189	1763
Igre	27	2	54	1	85	1	2		172
Razno	72	6	89	21	74	8	6	3	279
UKUPNO	**2401**	**298**	**2703**	**674**	**2982**	**319**	**149**	**312**	**9938**

Tablica 10 i Slika 29 potvrđuju pretpostavke da se krajem 18. i u prvim desetljećima 19. stoljeća u Zagrebu moglo kupiti najviše literature iz područja teologije, odnosno da je vjerska literatura predstavljala gotovo četvrtinu ukupne ponude. To je razumljivo kad se uzme u obzir da je Crkva imala veliki utjecaj na sve aspekte javnog i privatnog života, te da je u Hrvatskoj tek 20-ak godina ranije školstvo odvojeno od Crkve. Bogatstvo teološke literature u knjižarskoj ponudi ne čudi i zato što je Zagreb bio središte biskupije, a u njemu je živio i radio veliki broj svećenika, raspoređenih u raznim službama na biskupskom Kaptolu, u više župnih crkava u

gradu i okolici, kao i u samostanima nekoliko redova. Zagrebački knjižari sigurno su opskrbljivali i okolne, možda i udaljene župnike literaturom za njih same (propovijedi, liturgijske knjige), kao i knjigama za puk (molitvenici i pjesmarice) kakvih ima puno u ponudi. Kako je poznato da su molitvenici često bili i jedine knjige u mnogim kućama, ne čudi da su mnogi od njih dostupni na hrvatskom, ali i na više stranih jezika (npr. *Rudolf 1822* popisuje skupine od 82 molitvenika na njemačkom, 5 na francuskom, 10 na hrvatskom i 14 na mađarskom jeziku).[222] U vjerskoj literaturi su osim molitvenika, misala i Biblija u raznim verzijama i izdanjima, navedena i mnoga važna djela poznatih teologa kao što su bili Thomas von Kempen, Justus Lipsi, Zollikofer, Neumayer, Storchenau, Mutschelle, Amort, Abelly, Rosalino, Gmeineri, Calmet i drugi.

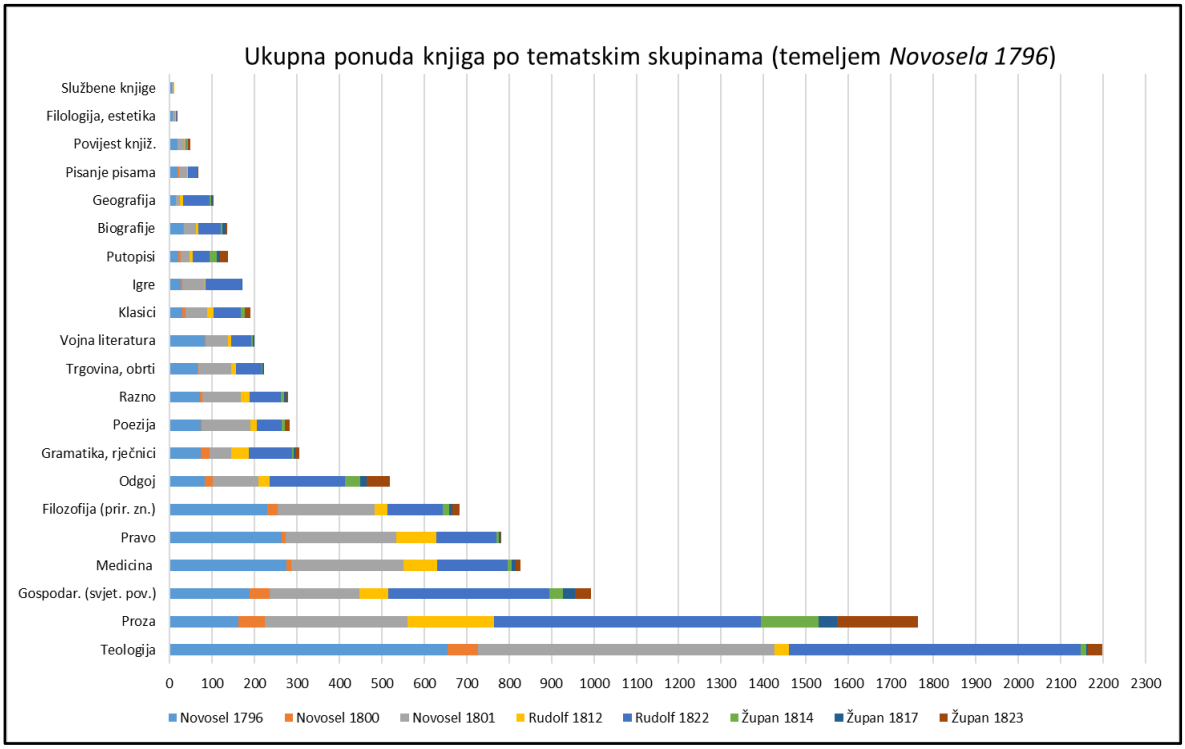
Nakon skupine vjerske literature najzastupljenija je književnost, odnosno *proza*, kako ju zove Novosel, u koju se ovdje ubrajaju uglavnom romani i pripovijetke, kao i djela namijenjena kazališnom izvođenju.[223] Poezija je kod *Novosela 1796* bila izdvojena u posebnu skupinu, pa je taj princip primijenjen i na druge kataloge kad god je bilo moguće iz naslova utvrditi radi li se o poeziji ili prozi. U dubljoj raspravi o dostupnosti različitih vrsta književnosti trebalo bi razmatrati i skupine *poezija* i *proza* i *kazališna djela*, kao i dječju literaturu iz skupine *odgoj i knjige za djecu*, a vjerojatno i neke od *biografija* ili *putopisa*.[224] Kako *Novosel 1796* ni u prozu ni u poeziju nije ubrajao djela za puk vjerskog ili moralizirajućeg sadržaja, niti drugu poučnu literaturu, može se reći da brojnost književnih djela u skupini *proza* svjedoči o razvijenom kulturnom životu Zagreba i intelektualnim potrebama građana. Koliko je aktualna bila zagrebačka knjižarska ponuda može ilustrirati već i popis književnika, mahom živućih, čija su djela navedena u katalozima, kao što su Goethe, Schiller, Herder, Lafontaine, Chateaubriand, Fenelon, Madame de Genlis, Sophie Cottin, zatim pripadnici njemačkog klasicizma Wieland, Meiszner, Kotzebue, Eckartshausen, ali i Shakespeare, Voltaire, Montesquieu i drugi. U skupini

[222] U samom katalogu skupina od 10 molitvenika na hrvatskom jeziku nazvana je *Slavonische Gebethbücher*, a na popisu su uglavnom djela Kanižlića, Muliha i drugih poznatih autora pisana ikavicom.

[223] Ovdje je ubrojena i skupina *Opern* iz *Rudolfa 1822* jer se radi o libretima, a ne o notnim zapisima. Naslovi iz svih kataloga, kod kojih se moglo pretpostaviti da se radi o notama ili o priručnicima za učenje glazbe, smješteni su u skupinu igara jer je tako u *Novoselu 1796* bilo smješteno nekoliko glazbenih djela, dok je crkvena glazba bila u grupi vjerske literature. *Novosel 1796* nije imao posebnu skupinu za muzikalije, vjerojatno i zato što je za njih tiskao zaseban katalog, barem tako kaže u jednoj od 3 napomene koje su već spomenute u poglavlju 5.1 Katalozi iz knjižare Antuna Novosela.

[224] Zanimanje za egzotične krajeve, primitivne narode, povijest i mistiku tipično je za romantizam u književnosti, pa je i pri re-klasifikaciji bilo teško odlučiti o svrstavanju pojedinih naslova u književnost ili u druge skupine.

poezija nalaze se djela od Torquatta Tassa, preko Shakespearea do tek napisanih Katančićevih *Fructus auctumnales*. Na Slici 29 uočljivo je da na veliki ukupan broj književnih djela najviše utječu kasniji katalozi (*Rudolf 1822, Župan 1823*), u kojima književnost predstavlja dominantni dio ponude.

Slika 29: Ukupna ponuda knjiga po tematskim skupinama (temeljem *Novosela 1796*)

Sljedeća po ukupnoj zastupljenosti je grupa literature koja uključuje poljoprivredu i gospodarstvo, a kod *Novosela 1796* u posebnu je pod-skupinu bila izdvojena povijest. Kako je ovdje implementirana klasifikacija provedena samo na višoj razini, ta se izdvojenost povijesti izgubila, pa je brojnost ove skupine teže interpretirati. Ona ipak govori o očiglednoj velikoj potrebi za gospodarskim priručnicima i praktičnim uputama za poljoprivrednike, koja je sigurno povezana i s povećanom produkcijom takve literature iz vremena gospodarskih mjera habsburških vladara usmjerenih na modernizaciju i povećavanje produktivnosti poljoprivrede u Monarhiji (svilarstvo, ovčarstvo, uzgoj pčela, pošumljavanje i dr.). O tim je mjerama već

dosta pisano,[225] kao i o samim gospodarskim priručnicima ponuđenima u katalozima.[226] U više slučajeva je temeljem naslova knjige bilo teže odlučiti je li ona znanstvene prirode ili je pisana kao priručnik za praktičnu primjenu u zemljoradnji, veterini ili čak i medicini, no to također govori kako su državne mjere namijenjene pučanstvu bile utemeljene na najnovijim znanstvenim spoznajama.

Dok je zastupljenost prve tri najbrojnije discipline razumljiva, mogla bi se neobičnom smatrati bogata ponuda medicinske literature u ukupnom broju od oko 800 naslova. U Zagrebu tada nije bilo medicinskog fakulteta, no kako piše Vladimir Dugački, od 1804. je postojala javna bolnica, a i ranije su postojale manje ustanove bolničkog tipa.[227] Kad se govori o medicinskoj literaturi ne treba misliti da se radilo samo o priručnicima za primalje ili o liječenju biljem, iako ima i toga. U skupini *medicina* može se naći literatura o neurološkim bolestima, o funkcioniranju pojedinih sustava organa, priručnici za kirurge, patologe i druge specijaliste, rasprave o utjecaju kemijskih elemenata na ljudsko zdravlje, o inovativnim metodama dijagnostike i liječenja najnovijim sredstvima i aparaturom. Kako je u zagrebačkoj bolnici od 1812. godine kratko djelovala i privatna kirurška škola,[228] to objašnjava prisutnost literature potrebne kirurzima, no skupina medicinske literature je vrlo brojna i u Novoselovim katalozima koji su tiskani prije toga. U nekom budućem istraživanju prisutnosti medicinske literature u Zagrebu trebalo bi izdvojiti naslove koji se odnose na farmaciju jer se na prvi pogled čini da je dosta knjiga bilo namijenjeno ljekarnicima. Zanimljivo je da se na ovoj skupini uvidom u knjižarske kataloge može pratiti čak i promjena stručne terminologije jer npr. raniji Novosel popisuje naslove njemačkih knjiga u kojima se koristi izraz *arzney*, dok se u naslovima u kasnijem *Rudolfu* koriste izrazi izvedeni iz riječi *farmakologie.* Ova skupina naslova mogla bi biti dobar izvor za istraživanja povijesti medicine u Zagrebu i šire.

Brojnost pravne literature na njemačkom i latinskom jeziku povezana je s činjenicom da je Zagreb glavni grad Hrvatske, jedne od zemalja sastavnica Habsburške Monarhije, time i središte upravne i sudske vlasti, kao i mjesto gdje zasjeda Sabor, pa se tu okupljaju obrazovani

[225] Usp. Iveljić, Iskra. Navedeno djelo.

[226] Usp. Tomić, Marijana. Navedeno djelo

[227] Usp. Dugački, Vladimir. Zagrebačka Zakladna bolnica na Harmici (Jelačićevu trgu), 1804.-1931.: ususret 200. obljetnici. // Gazophylacium 8, 3-4(2003), str. 74-79.

[228] Buntak, Franjo. Navedeno djelo, str. 630.

plemići, neki od njih na raznim položajima u vlasti, a pojedini i s idejama o potrebnim promjenama u političkom i gospodarskom uređenju. Kako *Novosel 1796* u skupinu *pravo* smješta još i upravu i politiku, pa i gospodarsku i financijsku politiku, brojnost ove skupine je još razumljivija. U vezi s ovom skupinom bilo je više slučajeva otežane klasifikacije onih knjiga kojih nema u *Novoselu 1796*, a koje govore o npr. Francuskoj revoluciji iz povijesne, političke, pravne, filozofske i drugih perspektiva ili o prijedlozima upravnih i/ili gospodarskih reformi u dijelovima Monarhije. Bez obzira na dvojbe, ova skupina svakako okuplja vrijednu literaturu: od samih zakona do rasprava o njihovoj utemeljenosti, priručnika za suce i ostalo osoblje, rasprava o ingerencijama vladara i njihovim pretenzijama, o kaznenom zakonu i zatvorskom sustavu i dr. Jedan od autora čijih se više djela navodi u nekoliko kataloga je Joseph von Sonnenfels, nositelj kameralističke politike u Habsburškoj Monarhiji, koji je imao velikog utjecaja na caricu Mariju Tereziju, a čije su ideje bile poznate u Zagrebu. Za političku situaciju tadašnje Hrvatske važno je reći da je bilo malo domaćih autora koji su se na tom polju dovoljno afirmirali da bi njihova djela bila tiskana ili prodavana u knjižarama. U ukupnom malom broju autora koji su pisali na hrvatskom jeziku i uz činjenicu da su njihova djela bila pretežno vjerske tematike,[229] Šipuševi *Temelji žitne trgovine* jedno je od rijetkih djela te vrste koja su došla na police knjižara pa i u kataloge.[230]

Na šestom mjestu po zastupljenosti našla se *filozofija* koja uključuje i prirodne znanosti. To je bilo u skladu s tadašnjom organizacijom znanja, u kojoj se iz Aristotelove prirodne filozofije, na idejama Newtona i Descartesa, tek u vrijeme prosvjetiteljstva rodila podjela na pojedine prirodne znanosti, odvojene od same filozofije, logike, psihologije i drugih srodnih disciplina. Iako se ova promjena intenzivnije odvijala već od sredine 18. stoljeća, kad su sveučilišta počela osnivati zasebne odsjeke za prirodne znanosti, razvoj znanosti, kao i odgovarajuća znanstvena produkcija, tada su ipak bili relativno spori, pa ni u knjižarskim katalozima u Hrvatskoj ova skupina ne može biti puno brojnija niti naprednija.[231] Ipak je važno reći da su se u katalozima našla poznata djela slavnih autora iz područja filozofije i raznih prirodnih znanosti, a često se radilo o živućim autorima i aktualnim temama.[232] Tu se mogu

[229] Usp. Velagić, Zoran. Navedeno djelo, 2010.

[230] *Novosel 1796* (ID=867)

[231] Usp. Dadić, Žarko. Navedeno djelo, 2004.

[232] Usp. Dadić, Žarko. Povijest egzaktnih znanosti u Hrvata. Zagreb : Sveučilišna naknada Liber, 1982.

ubrojiti Kantovo djelo *O pedagogiji*,[233] filozofska djela Johanna Gottfrieda Herdera i Mosesa Mendelssohna, Boškovićeva *Teorija prirodne filozofije*,[234] Schottijeva *Aritmetika*,[235] djelo o elektricitetu Zagrepčanina Josipa Franje Domina,[236] zatim *Compendium Historiae naturalis* Ludwiga Mitterpachera[237], *Zoonomija*,[238] djelo o evoluciji koje je napisao Erasmus Darwin, djed Charlesa Darwina i druge. Treba istaknuti i djela o istraživanjima obavljenima u Hrvatskoj, kao što je npr. *Physisch chemische Untersuchung der Mineralquellen von Stubitza in Croatien.*[239] Ovdje je zanimljivo spomenuti da se u katalozima može naći barem nekoliko Voltaireovih djela, no uglavnom su to bila ona povijesnog i literarnog, a manje filozofskog karaktera.[240] Za Voltairea se zna da je u Zagrebu imao barem jednog gorljivog čitatelja jer Puškadija Ribkin tvrdi da je biskup Vrhovac imao kolekciju njegovih djela.[241]

Sedma po brojnosti nalazi se skupina literature o odgoju djece, kao i literatura namijenjena djeci. Radi se o skupini od oko 500 naslova koja bi zaslužila posebnu pažnju u nekom zasebnom istraživanju jer uključuje veliki broj priručnika o psihičkom i fizičkom razvoju djece, namijenjenih roditeljima i odgajateljima. Iveljić tvrdi da su širom Habsburške Monarhije bile poznate ideje njemačkih filantropista koji se zalažu za odgoj primjeren dobi djeteta, no također kaže da su njihova djela rijetko bila prevedena na hrvatski jezik.[242] Zagrebački knjižarski katalozi zaista na hrvatskom jeziku nude samo Campeovog *Mlajšeg Robinsona*,[243] no djeci odgojenoj u njemačkom jeziku nude se razni dječji pisci, knjige s mnoštvom slika, raznovrsni udžbenici i igre.

---

[233] *Župan 1817*, ID=125.

[234] *Rudolf 1822*, ID=94.

[235] *Novosel 1801*, ID=2670.

[236] *Novosel 1801*, ID=450.

[237] *Rudolf 1822*, ID=2223.

[238] *Novosel 1801*, ID=416.

[239] *Rudolf 1822*, ID=1444.

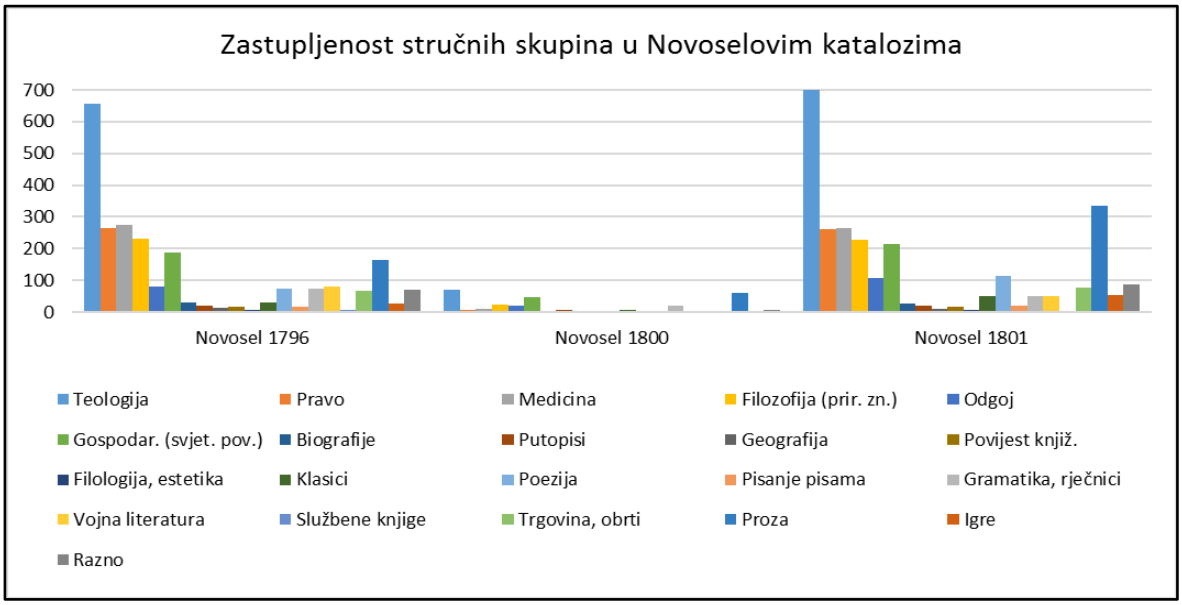
[240] *Stoljeće Luja 14.* na njemačkom i francuskom (*Rudolf 1822*, ID=898), *Povijest ruskog carstva za vladavine Petra Velikog* na francuskom i njemačkom (*Rudolf 1822*, ID=899) (*Novosel 1801*, ID=2157), *Zbirka napisa* na njemačkom (*Rudolf 1822*, ID=900), *Zbirka romana* na francuskom (*Novosel 1796*, ID=2292), *Čuda prirode* na njemačkom (*Novosel 1801*, ID=2157), *Memoari* na francuskom (*Novosel 1801*, ID=1339), možda i druga djela za koja autor nije naveden.

[241] Usp. Puškadija Ribkin, Tatjana. Navedeno djelo, 2007.

[242] Iveljić, Iskra. Navedeno djelo, str. 79.

[243] *Novosel 1800*, ID=25.

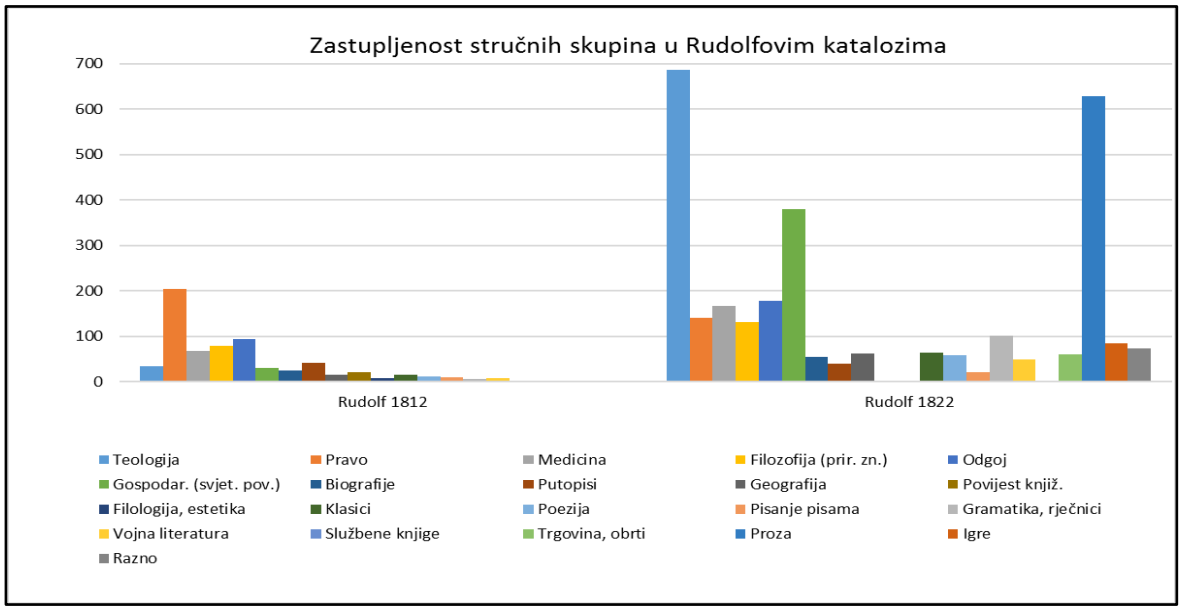
Među ostalim manje zastupljenim skupinama mogu se kratko spomenuti još neke. Prilično je brojna vojna literatura, zastupljena sa 188 naslova, možda namijenjenih časnicima Vojne krajine čija je komanda bila u Zagrebu. Ponovo se mogu istaknuti rječnici i priručnici za učenje klasičnih i živih jezika, čiji broj potvrđuje već spomenutu multilingvalnost Zagreba, ali i Zagreb kao središte obrazovanja i znanstvenog rada koji uključuju poznavanje mnogih jezika (*klasici* – ukupno 190 naslova, *gramatike i rječnici* – 306 naslova). Brojna je i skupina knjiga namijenjenih obrtnicima, trgovcima i umjetnicima (222 naslova), a zanimljiva je jer svjedoči o razvoju obrta i utjecaju stranih obrtničkih centara na sve što se događalo u Zagrebu.

Slika 30: Zastupljenost stručnih skupina u Novoselovim katalozima (temeljem *Novosela 1796*)

Osim razmatranja o odnosu pojedine stručne skupine i ukupne ponude knjiga u Zagrebu, zanimljivo je pogledati i zastupljenost stručnih skupina u pojedinom katalogu i u pojedinoj knjižari. Tako je na Slici 30 očigledno da je teologija najbrojnija skupina u sva tri Novoselova kataloga, ali je u najmanjem od njih ta brojnost teologije manje izražena. Već je rečeno da su se takvim manjim katalozima obično oglašavala vlastita izdanja i popularne knjige, a ne toliko one stručnog sadržaja, pa su i ovdje skupine *teologija* i *književnost* gotovo izjednačene (70 i 62 naslova). U tom su malom katalogu skupine *pravo* i *medicina* izrazito podzastupljene, ali je skupina *odgoj i udžbenici* prilično brojna u odnosu na ukupnu ponudu. Dva velika Novoselova kataloga koji su bili međusobno potpuno različito organizirani (stručno vs. abecedno), zapravo su bili vrlo slični po količini literature iz pojedinih disciplina, sa samo jednom izraženijom

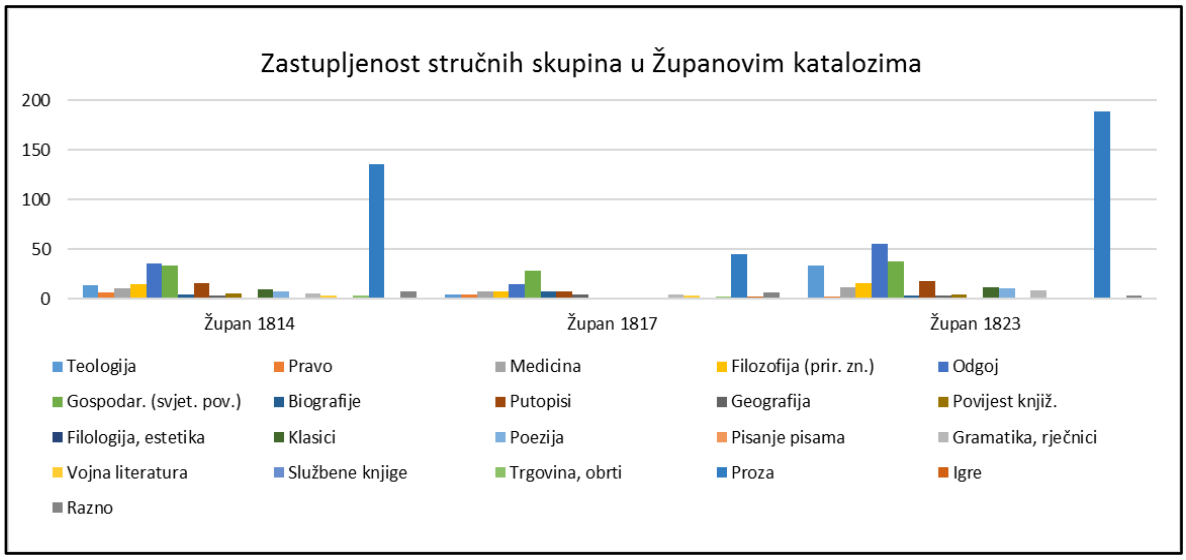
razlikom. U novijem katalogu, onome iz 1801. godine, u skupini *proza* nalazi se dvostruko više naslova nego u starijem katalogu, čime je brojnost te skupine porasla i u odnosu na druge skupine, što govori o promjeni u Novoselovoj orijentaciji. Čini se da je knjižara pokušavala zadržati akademski karakter, ali je istovremeno ulazila i u natjecanje s ostalim knjižarama u ponudi knjiga za razonodu: romana, pripovijetki i kazališnih djela.

Slika 31: Zastupljenost stručnih skupina u Rudolfovim katalozima (temeljem *Novosela 1796*)

Pregled stručnih skupina zastupljenih u Rudolfovim katalozima prilično se razlikuje (Slika 31). Čini se da stariji Rudolfov katalog, svojom ponudom i nestručnom organizacijom govori da se tu radi o prodaji onih knjiga koje su bile nabavljene otkupom onoga što je bilo dostupno, a ne o nekoj sustavnoj nabavi određene literature. Rabljene knjige su se u Europi uobičajeno kupovale na aukcijama, no održavanje aukcija, pa ni trgovina rabljenim knjigama općenito u literaturi o knjižarstvu u Zagrebu se ne spominje. Možda se može smatrati da je zbog prigodne nabave knjiga i ponuda u *Rudolfu 1812* bila drugačija od uobičajene ponude u knjižarama toga doba. Čini se da je knjižar Rudolf otkupljivao relativno malo teološke literature, kao i malo književnih djela, a puno više one iz područja *prava*, kao i iz *medicine, filozofije*, te *odgoja i knjiga za djecu*. No, Rudolfov noviji katalog pokazuje da je taj knjižar u zalihi imao bogatstvo teološke literature, gotovo jednako veliki broj književnih djela, pogotovo kazališnih, zatim po 100 do 200 naslova iz područja prava, medicine, filozofije i odgoja, te gotovo 400 naslova iz područja gospodarstva.

Na Slici 32 je prikazana ponuda Županovih kataloga kojom dominira *književnost*. Ranije je spomenuto da bi se po opsegu i izgledu tri sačuvana kataloga moglo zaključiti da Župan nije imao ambicija u akademskom knjižarstvu, već da je vjerojatno opskrbljivao onu čitalačku publiku koja je tražila zabavu, a analiza ponude ove knjižare to i potvrđuje. Na Slici 32 je vidljiva mala promjena trenda u Županovoj ponudi, obrnuta od one kod Novosela i obrnuta od očekivane veće popularnosti zabavne literature. Katalog iz 1823. godine, osim i dalje najbrojnije književnosti, nudi i nešto više stručne literature. Tako je omjer između npr. skupina *teologija* i *književnost* koji je u katalogu iz 1814. godine bio 1:10, a u katalogu iz 1823. godine 1:5. Kako Novoselova knjižara sigurno nije poslovala u 20-im godinama 19. stoljeća, možda je Župan u tome vidio priliku za diversifikaciju svojeg poslovanja.

Slika 32: Zastupljenost stručnih skupina u Županovim katalozima (temeljem *Novosela 1796*)

6.4 Mjesto tiska

Podatak o mjestu tiska relativno je čest u obrađenim katalozima i zanimljiv je radi utvrđivanja kulturnih veza Zagreba i ostalih gradova, manjih i većih tiskarskih središta širom Europe. U Novoselovim i Rudolfovim katalozima podatak o mjestu tiska je naveden kod 70 – 90% naslova, dok ga Župan navodi samo za nekoliko naslova iz svoje ponude. Stoga u svim ostalim razmatranjima podataka o mjestu tiska treba imati na umu da se radi o naslovima popisanim u 3 Novoselova i 2 Rudolfova kataloga, a ne radi se nužno o različitim naslovima jer se neki od njih ponavljaju. Također, od 9058 naslova popisanih u ovih 5 kataloga, njih 1779

nije imalo navedeno mjesto tiska, što znači da podaci o mjestu tiska postoje za 73% naslova u ukupnom korpusu od 9938 podatka.

Novosel gotovo uvijek navodi mjesto tiska na jeziku naslova knjige i u obliku uobičajenom za taj jezik. Tako se uz latinske naslove nalazi latinska inačica imena grada u genitivu (npr. *Vindobonae*), uz njemačke naslove samo ime grada na njemačkom u nominativu (npr. *Wien*), a uz francuske, mađarske i hrvatske naslove – inačica imena grada ovisna o jeziku uz dodatak prijedloga/nastavka (npr. *a Vienne, Posonyban, vu Zagrebu*). Rudolf najčešće navodi mjesta tiska u njemačkoj inačici. Tako kod knjiga na latinskom jeziku mijenja ime grada, koje je u knjizi navedeno na latinskom, iz npr. *Vindobonae* u *Wien*, a pismo kojim je ime grada tiskano - iz latinice u goticu,[244] no to uglavnom ne radi za knjige na francuskom jeziku. Pri analizi podataka o mjestu tiska trebalo je iz latinskih i drugih starijih inačica imena gradova utvrditi o kojem se gradu radi, zbog čega je konzultirano nekoliko baza podataka, kao što su Consortium of European Research Libraries[245] i American Library Association,[246] kao i internetske stranice organizacija kao što je Catholic history.[247]

Iz navoda u katalozima nije uvijek bilo moguće otkriti o kojem se gradu radi iz više razloga. U katalozima se često može naići na izraze *ibidem, daselbst, au meme* i njihove kratice, a svi bi oni trebali značiti da je knjiga tiskana u istom mjestu kao i knjiga navedena neposredno iznad. No, na više mjesta ti se izrazi mogu naći i uz naslove kojima prethode knjige koje ni same nisu imale navedeno mjesto tiska, kao i na početku stranice ili na početku novog poglavlja kataloga. U tim se slučajevima ne zna na koje se mjesto izraz odnosi, a može se samo pretpostaviti da se kod prepisivanja ili preslagivanja naslova promijenio redoslijed u popisu, pa se izgubila veza s navodom koji je prethodio.[248] Imena gradova su ponekad skraćivana na tek nekoliko slova, no dok se *Frcf* ili *Frf* mogu bez sumnje pročitati kao Frankfurt, ima slučajeva

[244] Promjena pisma je sigurno dodatno otežavala posao slovoslagaru, a pitanje je koliko se dosljedno uspijevao držati tog načela.

[245] Consortium of European Research Libraries. Thesaurus. Dostupno na https://thesaurus.cerl.org (2016-08-21)

[246] American Library Association, Rare Books and Manuscripts Section. Latin place names file. Dostupno na http://rbms.info/lpn/ (2016-08-21)

[247] Catolic History. Modern equivalents of Latin place names. Dostupno na http://www.catholic-history.org.uk/latin_names.htm (2016-08-21)

[248] Takav propust lako se dogodio priređivaču kataloga, a pogotovo slovoslagaru koji možda nije ni znao značenje tih izraza na različitim jezicima.

kod kojih je upitno o kojem se gradu radi (npr. je li *Nor* kratica za *Norimbergae* ili *Nordlingen*?). Ime grada *Neustadt* pojavljuje se više puta, a to bi mogao biti bilo koji od više gradova tog imena. Ima i slučajeva kod kojih se čini da je u samoj knjizi ili u katalogu mjesto tiska namjerno mistificirano, kao što su npr. *Deutschland, Sinai und Golgatha, Kafeetherung* i dr. Ponekad se možda radilo i o greškama ili o nedovoljnom znanju osobe koja je pripremala katalog, pa je npr. u *Rudolfu 1822* uz naslov jedne knjige kao mjesto tiska naveden izraz *Prostand,* a vjerojatno je u pitanju latinska riječ *Prostant*, u značenju *tiskano*.[249] Kao zanimljivost potrebno je istaknuti da su kod nekih knjiga navedena po dva mjesta tiska, ponekad čak i gradovi u dvije različite države, što ukazuje na činjenicu da je ta praksa postojala i u 18. i 19. stoljeću. Među tim slučajevima često se pojavljuju Frankfurt i/ili Leipzig, kao dva grada čiji su sajmovi knjiga imali utjecaja na izdavaštvo i tiskarstvo.

U poglavlju 4. Metodologija istraživanja rečeno je da je mjesto tiska u bazu uneseno najprije u onoj inačici u kojoj je bilo navedeno u katalogu, no zatim je uvedena nova varijabla pomoću koje su svim navedenim mjestima dodijeljeni njihovi jedinstveni nazivi, dok se kod svih upitnih slučajeva smatra da mjesto tiska nije navedeno. Na taj je način omogućeno utvrđivanje broja različitih mjesta u kojima su tiskane knjige koje su se prodavale u Zagrebu, što je prikazano u Tablici 11. Popis mjesta u kojima su tiskane knjige prodavane u Zagrebu jako je dug i sve navedene gradove nije moguće pobrojati u ovome radu. Podatak o velikom broju mjesta tiska doprinosi slici o međunarodnom poslovanju knjižara u Zagrebu, kao i o njihovoj dobroj opskrbljenosti. U najstarijem od obrađenih kataloga, *Novoselu 1796,* popisana su imena 142 mjesta tiska, što je i najveći broj među svim katalozima, iako se ne radi o katalogu s najvećim brojem naslova.

Tablica 11: Broj različitih mjesta tiska navedenih u katalozima

Katalog	***Novo sel 1796***	***Novo sel 1800***	***Novo sel 1801***	***Rudolf 1812***	***Rudolf 1822***	***Župan 1814***	***Župan 1817***	***Župan 1823***
Broj popisanih knjiga	2401	298	2703	674	2982	319	149	412
Broj različitih mjesta tiska	142	15	139	70	116	1	4	1

[249] *Rudolf 1822*, ID=2035.

Kad se mjesta tiska poredaju po zastupljenosti, zanimljivo je razmotriti barem prvih 10 gradova iz svakog kataloga (Tablica 12).[250] Beč je grad koji se u svim katalozima najčešće pojavljuje kao mjesto tiska, a u nekim katalozima Beč se pojavljuje i po 7 puta češće od prvog sljedećeg grada na popisu. U Beču je tiskano između 24% i 37% knjiga navedenih u svakom od pet kataloga zastupljenih u Tablici 12. Zajedničko je svim katalozima da se među prvih deset najčešće zastupljenih mjesta tiska redovito pojavljuju još i Grac, zatim Frankfurt i Leipzig, te još nekoliko njemačkih gradova (Augsburg, Köln, München, Nürnberg i Berlin), a naposljetku i Prag. U pojedinim katalozima među prvih deset najzastupljenijih mjesta tiska pojavljuju se još i Zagreb, Varaždin, Salzburg, Bratislava, Strasbourg, Venecija, Budim i Pešta, Brno i Hohenzollern, iako se neki od ovih gradova pojavljuju vrlo rijetko u ostalim katalozima.

Tablica 12: Najčešće navedena mjesta tiska u pojedinim katalozima

	Novosel 1796	**Navedenx puta**	***Novosel 1800***	**Navedenx puta**	***Novosel 1801***	**Navedenx puta**	***Rudolf 1812***	**Navedenx puta**	***Rudolf 1822***	**Navedenx puta**
1	Beč	897	nije nav.	94	Beč	1032	Beč	253	nije nav.	915
2	nije nav.	286	Beč	74	nije nav	391	nije nav.	93	Beč	823
3	Augsburg	129	Zagreb	51	Leipzig	135	Leipzig	43	Grac	175
4	Frankfurt	115	Leipzig	29	Augsburg	126	Frankfurt	28	Leipzig	153
5	Leipzig	81	Frankfurt	12	Frankfurt	105	Grac	25	Augsburg	132
6	Grac	63	Grac	11	Grac	73	Augsburg	19	Bud. i P.	101
7	Köln	49	Berlin	9	Prag	53	Nürnberg	18	Prag	55
8	München	43	Prag	5	Köln	42	Hohenz.	14	Brno	49
9	Zagreb	42	München	4	Bratisl.	34	Prag	10	Berlin	43
10	Prag	36	Varaždin	2	Berlin	34	Berlin	10	Frankfurt	39
11	Berlin	34	Salzburg	2	München	32	Strasb.	7	Venecija	32

Osim Beča i Graca, od austrijskih gradova se u svim katalozima spominju još i Linz, Innsbruck i Salzburg, što je i razumljivo obzirom na utjecaj austrijske kulture u Hrvatskoj. Knjige prodavane u Zagrebu bile su tiskane i u drugim dijelovima Habsburške Monarhije, npr. u Češkoj (Prag i Brno), Slovačkoj (Bratislava, Trnava i dr.), Poljskoj (Wroclaw, Legnica i dr.), Mađarskoj (uglavnom Budim i Pešta), Sloveniji (Ljubljana, Celje), Rumunjskoj (Cluj, Iasi, Sibiu i dr.) i Ukrajini (Lavov).

[250] Županovi katalozi izostavljeni su iz Tablica 11 i 12 jer u njima mjesta tiska gotovo nikad nisu navedena.

Tablica 13: Broj knjiga tiskanih u granicama današnjih država (Novoselovi i Rudolfovi katalozi)

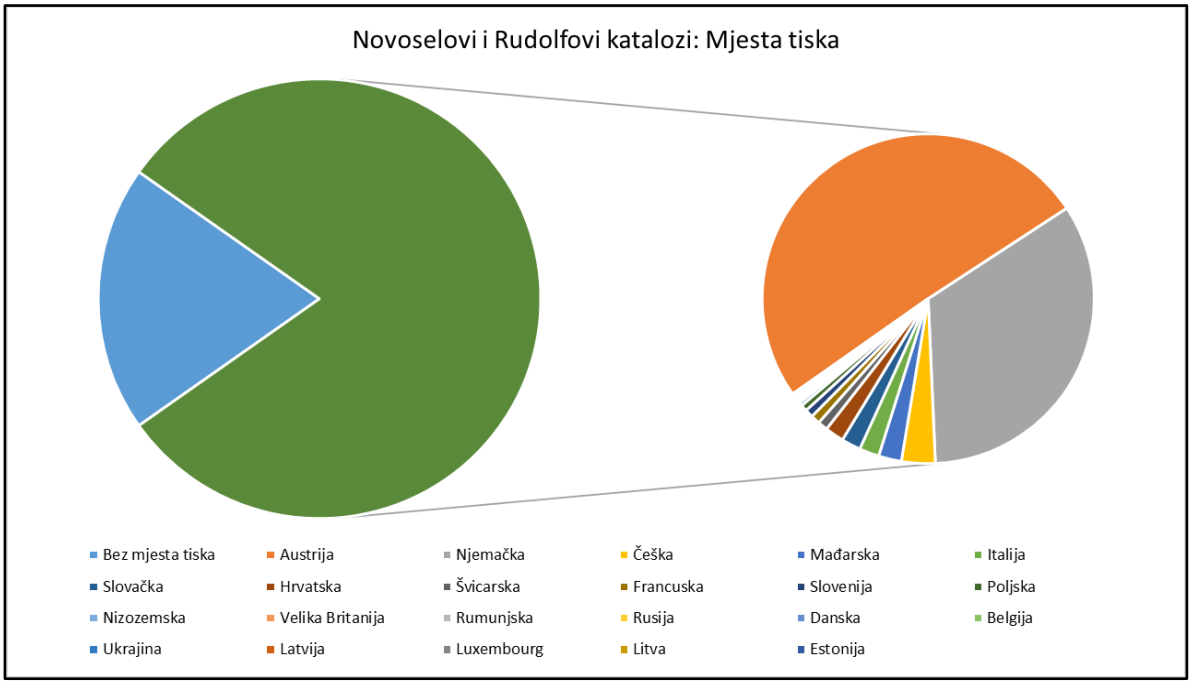
	Država (današnji naziv i granice)	Broj u njima tiskanih knjiga
1	Austrija	3679
2	Njemačka	2443
3	Bez mjesta tiska	1779
4	Češka	239
5	Mađarska	163
6	Italija	141
7	Slovačka	137
8	Hrvatska	134
9	Švicarska	71
10	Francuska	65
11	Slovenija	58
12	Poljska	47
13	Nizozemska	25
14	Velika Britanija	16
15	Rumunjska	13
16	Rusija	13
17	Danska	10
18	Belgija	8
19	Ukrajina	7
20	Latvija	7
21	Litva	1
22	Luxembourg	1
23	Estonija	1
	UKUPNO	**9058**

U Tablici 13 prikazan je broj knjiga za koje je navedeno da su tiskane u pojedinom gradu, a slijedom toga i u državi na čijem se današnjem teritoriju taj grad nalazi. Podaci iz Tablice 13 potvrđuju zaključak o dominatnom utjecaju austrijskih tiskarskih centara, za što je najzaslužniji Beč. Već i pogledom na te podatke, a pogotovo kad ih se prikaže kao na Slici 33, vidljivo je da su u Zagrebu bile dostupne i mnoge knjige tiskane u Njemačkoj. Štoviše, na popisu imena različitih gradova najduži je onaj iz Njemačke. Po zastupljenosti vode bavarski gradovi Augsburg, München i Nürnberg, što se može tumačiti relativnom blizinom, a i činjenicom da su bili centri katoličanstva. Na popisu se pojavljuju i drugi veći njemački gradovi (Frankfurt, Leipzig, Köln, Berlin, Ulm, Tübingen i dr.), ali i brojna mala mjesta širom Njemačke, čiju bi „prisutnost“ u Zagrebu bilo zanimljivo istražiti. Gradovi iz ostalih europskih država relativno su rijetko navedeni kao mjesta tiska i većina je zastupljena s jednim ili tek

nekoliko naslova. Ipak je važno spomenuti da se u Zagrebu mogla kupiti pokoja knjiga tiskana u Londonu, zatim u Parizu i drugim francuskim gradovima (Lyon, Strasbourg, Avignon), kao i u gradovima u Italiji, Švicarskoj, Belgiji, Nizozemskoj, Danskoj. Pojedini naslovi tiskani su i u udaljenim gradovima u Litvi, Latviji, Estoniji i Rusiji.

Hrvatski gradovi Zagreb, Varaždin i Osijek pojavljuju se kao mjesta tiska u većini obrađenih kataloga, ali u malom broju. Dok su u Osijeku i Varaždinu tiskani tek rijetki naslovi navedeni u katalozima, Zagreb je mjesto tiska nekoliko desetaka knjiga. Pri tom je Zagreb češće navođen u Novoselovim katalozima, a pogotovo prednjači njegov najmanji katalog, za koji je već rečeno da je posebno isticao vlastitu nakladu. Naravno, u Zagrebu nisu bile tiskane samo knjige na hrvatskom, već i na latinskom i na njemačkom jeziku. Činjenica je da se hrvatski gradovi pojavljuju kao mjesta tiska tek na osmom mjestu po zastupljenosti, iza Austrije, Njemačke, Češke, Slovačke, Italije i Mađarske, što govori o vrlo skromnoj domaćoj produkciji u razmatranom razdoblju. U katalozima se ne pojavljuje ni jedna knjiga tiskana u dalmatinskim gradovima što govori o političkoj rascjepkanosti Hrvatske i o tadašnjim slabim kulturnim vezama između hrvatskih zemalja. Prema postojećoj literaturi moglo bi se zaključiti da se ni knjižari iz kontinentalnog dijela Hrvatske nisu oglašavali u Dalmaciji, odnosno Velagić i Dolfić su utvrdili da se u *Kraljskom Dalmatinu,* prvim novinama na hrvatskom jeziku koje su izlazile u Zadru od 1806. do 1810. godine, nije pojavio ni jedan oglas drugih knjižara, osim samoga Battare koji je izdavao i novine.[251] Prema njihovim riječima, sasvim je bila drugačija situacija tridesetak godina kasnije, kad su u vrijeme Narodnog preporoda, u *Zori dalmatinskoj,* koja je također izlazila u Zadru, redovito objavljivani oglasi „ilirskog knjižara“, Franje Župana. Iako se novinski oglasi kao izvorni materijal teško mogu usporediti s knjižarskim katalogom, ipak se u oba slučaja radi o inicijativi knjižara, njegovom nastojanju na promidžbi vlastite knjižare.

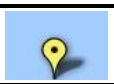
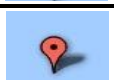
[251] Velagić, Zoran; Dolfić, Nikolina. Knjižarski oglasi u „Kraljskom Dalmatinu“ i „Zori dalmatinskoj“. // Libellarium 1/2(2009), str. 47-63.

Slika 33: Države/mjesta tiska navedena u Novoselovim i Rudolfovim katalozima

Mjesta tiska, prikazana na karti, najbolje ilustriraju jedan od glavnih zaključaka ovog rada, onaj o ponudi knjige u Zagrebu iz različitih izvora širom Europe, a pogotovo iz cijele Srednje Europe. Kao što je vidljivo iz Tablice 11, u nekim katalozima spomenuto je više od stotinu različitih mjesta tiska, pa bi bilo nemoguće prikazati ih na istoj karti. Stoga su na Kartama 1 – 5 prikazana mjesta tiska navedena u pojedinima od Novoselovih i Rudolfovih kataloga.[252] Na kartama su mjesta tiska označena oznakama raznih boja, ovisno o tome koliko su često bila navedena u pojedinom katalogu. Slično kao u Tablici 12, na kartama postaje očigledno da je većina knjiga u prodaji u Zagrebu bila tiskana u Beču, koji se spominje kao mjesto tiska kod više od 25 % knjiga u nekim katalozima. No, istovremeno je na kartama označeno i mnoštvo mjesta u kojima je bila tiskano samo 0,15% i manje naslova iz pojedinih kataloga, što je uglavnom značilo samo po jednu knjigu. Za sve Karte 1-5 vrijedi sljedeća legenda:

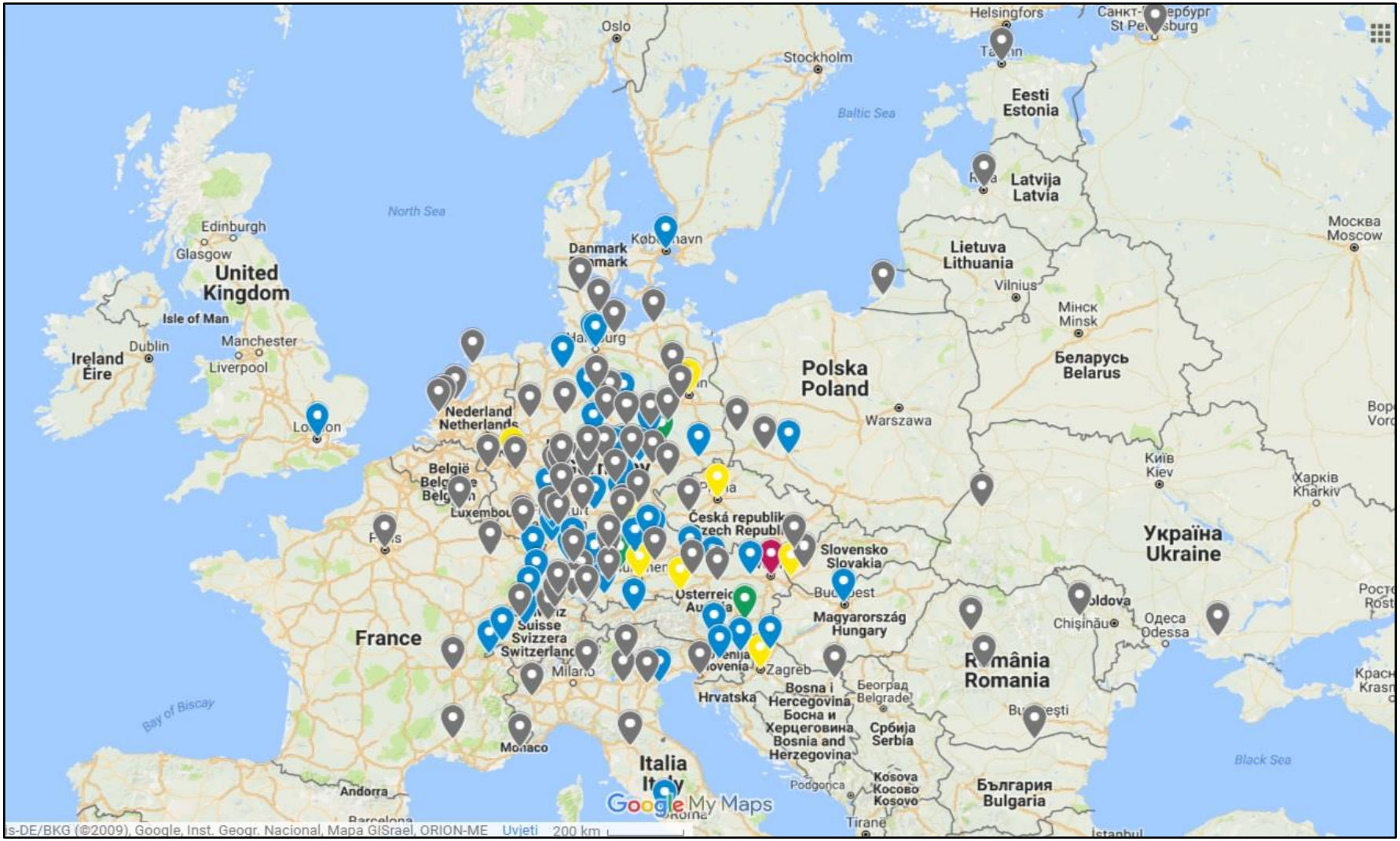
[252] Zbog veličine karata na Karti 1 nije se mogao prikazati Palermo kao jedno od mjesta tiska.

Oznaka na karti	Odnosi se na mjesta tiska za postotak naslova u tom katalogu
	≤ 0,15 % naslova
	0,16-1,00 % naslova
	1,01-2,00 % naslova
	2,01-25,00 % naslova
	≥ 25,00 % naslova

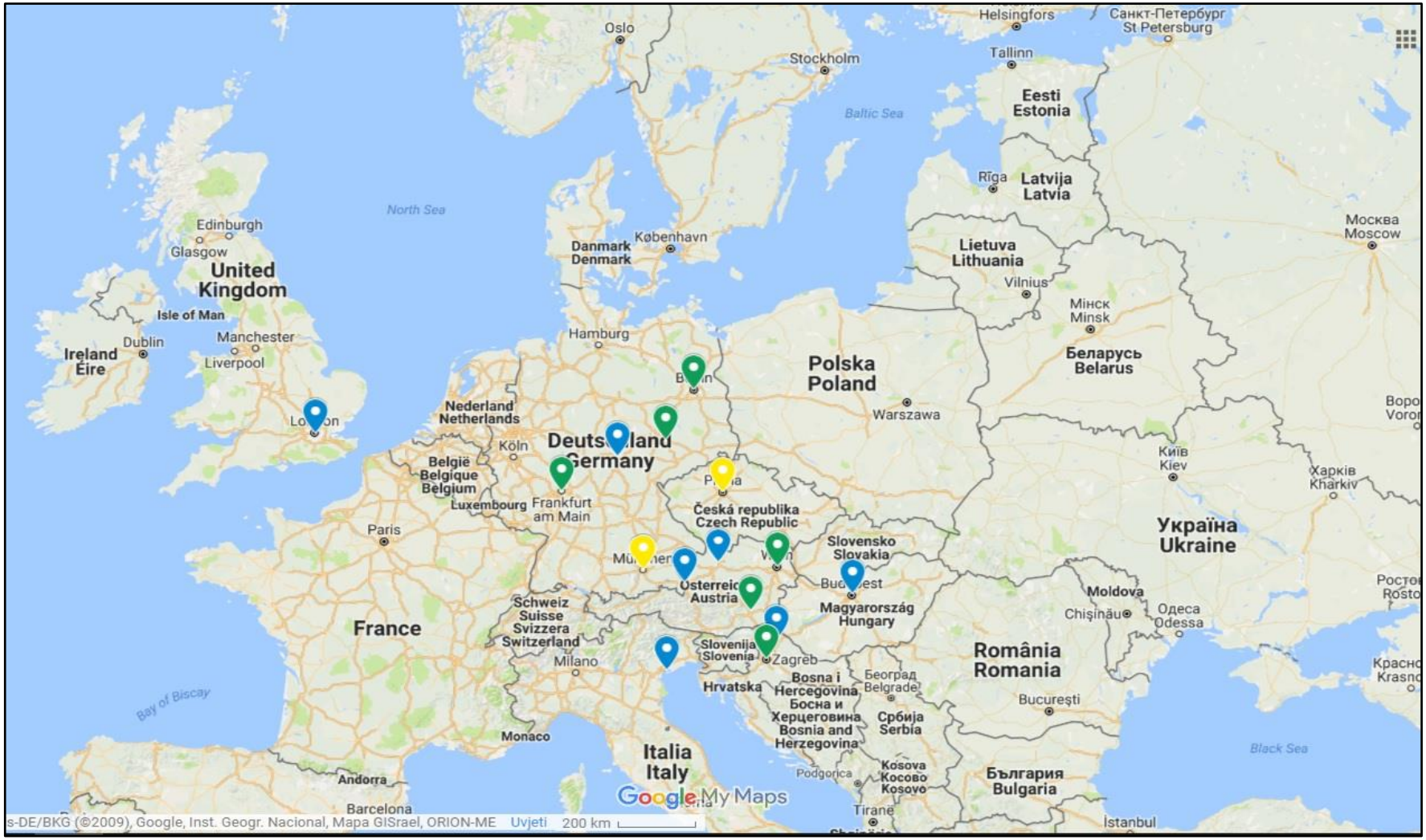
Interaktivne inačice istih karata, izrađene uz pomoć Google maps alata, mogu se naći na sljedećim poveznicama:[253]

- Novosel 1796: https://drive.google.com/open?id=19jIIqtNq-foLxplPxx9CXeiLbJU&usp=sharing
- Novosel 1800: https://drive.google.com/open?id=1uRBb2gjNYY7H90cOg43M9rKxQpA&usp=sharing
- Novosel 1801: https://drive.google.com/open?id=19klPvbJGUQRN0WCfkQag5GkPTM0&usp=sharing
- Rudolf 1812: https://drive.google.com/open?id=12AAuq07ke4BEZqIGNrae-50UN-w&usp=sharing
- Rudolf 1822: https://drive.google.com/open?id=1vqTlbNatJJJGTv5SeWBVqoXa9ME&usp=sharing

[253] Karte su javno dostupne, ali se mogu samo pregledavati, a ne i uređivati. Pogled na kartu može se povećavati i smanjivati, a pomoću legende u lijevom dijelu ekrana može se proširiti ili sažeti popis mjesta u pojedinoj kategoriji, kao što se i sama legenda može sažeti.

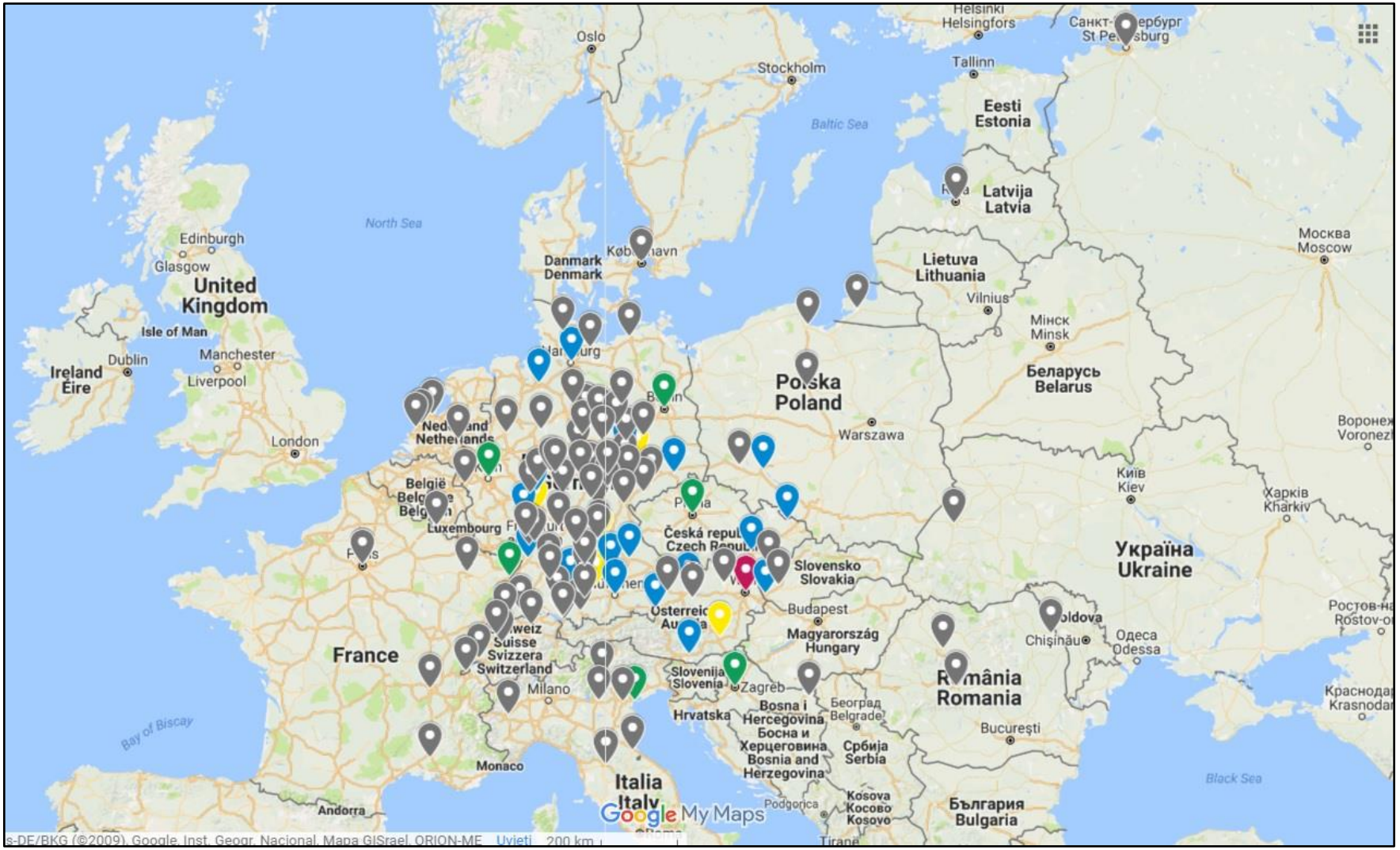
Karta 1: Mjesta tiska navedena u *Novoselu 1796*

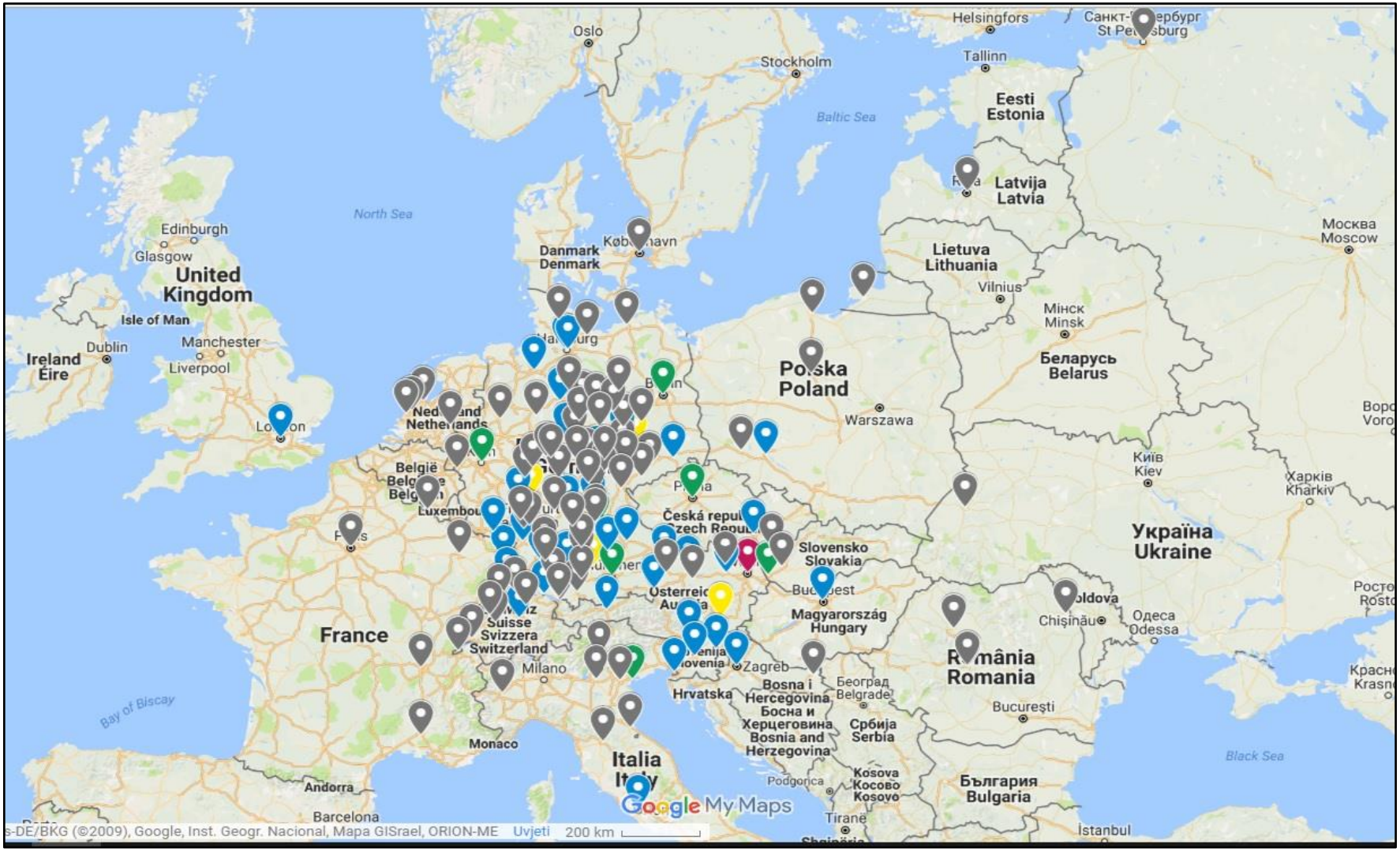
Karta 2: Mjesta tiska navedena u *Novoselu 1800*

Karta 3: Mjesta tiska navedena u *Novoselu 1801*

Karta 4: Mjesta tiska navedena u *Rudolfu 1812*

Karta 5: Mjesta tiska navedena u *Rudolfu 1822*

6.5 Godina tiska

Podatak o godini tiska priređivači ovdje obrađenih kataloga različito su tretirali. Novosel navodi godinu tiska uz oko 60% navedenih naslova u oba svoja veća kataloga, kao i *Rudolf 1822*. U Rudolfovom katalogu starih knjiga, onom iz 1812. godine, godina tiska uglavnom nije navedena. Župan, pak, u svim svojim katalozima najčešće navodi godinu tiska. On je jedini koji u katalozima popisuje i knjige čiji se tisak tek očekuje. U ukupnom korpusu od 9938 knjiga, za njih 5002 ili točno 50% navedena je i godina tiska.

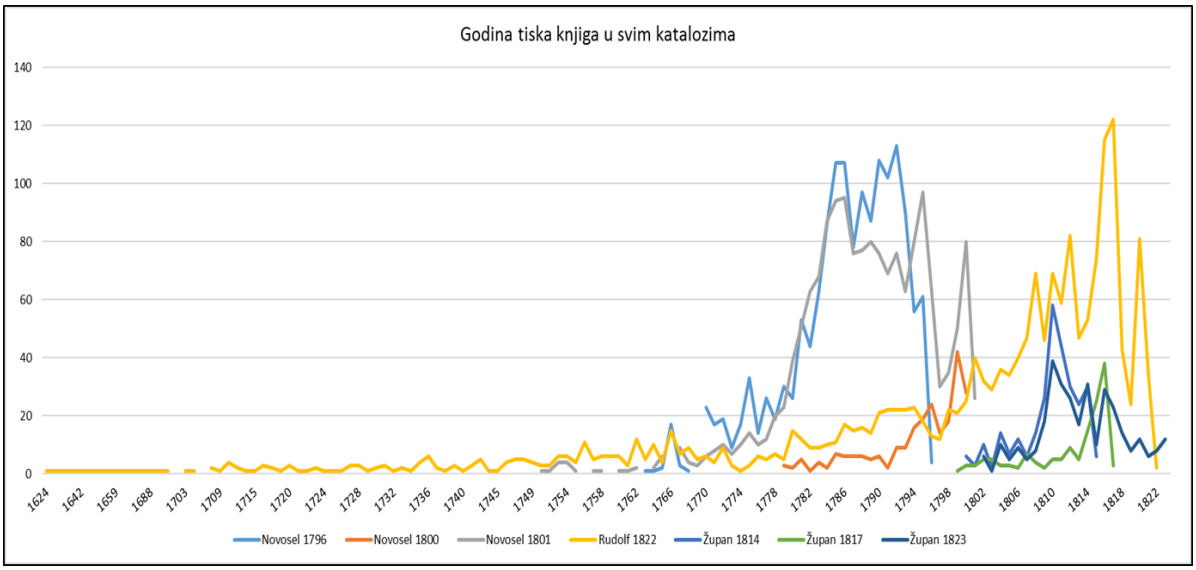
U *Novoselu 1796* godina tiska često je navedena u skraćenom obliku, npr. *796* umjesto *1796*, vjerojatno kako bi se uštedjelo jedno mjesto u retku i kako bi se manje trošilo pokoje tiskarsko slovo, odnosno znak za broj 1. Na iznenađenje čitatelja kataloga, taj se skraćeni oblik godine pojavljuje od 32. stranice kataloga nadalje, a prvi put se može naći usred stručne skupine, kao da je o tome odlučio sam slovoslagar u tiskari, a ne autor kataloga (Slika 34). Do kraja tog kataloga godina tiska je uglavnom navedena u skraćenom obliku, uz nekoliko iznimaka. U *Novoselu 1801* skraćeni oblik godine tiska pojavljuje se puno rjeđe i to na različitim mjestima u katalogu, u više stručnih skupina i podjednako kod onih knjiga koje su bile navedene i u starijem katalogu, kao i kod onih koje nisu. Zbog toga se ne može reći da je do takve nedosljedne prakse došlo zbog prepisivanja starijeg kataloga, no možda se prepisivalo iz različitih izvora.

* Obermayer chriſtliche Gedanken vom Fron-
leichnamsfeſte 8 Wien 1785. 15 kr
* Obermayer von dem Kreutze 8 Wien 1785. 12 kr
* Odekirchen ſancta decem dierum Exercitia
8 Coloniæ. - - - - - 20 kr
Office (l') de la Quinzaine de Paque ſelon
l'uſage de Rome, 8, Vienne, 1 fl, 30 kr
Officia Sanctorum Regni Hungariæ, 8 Zagra-
biæ, - - - - - - 45 kr
Officia Breviarii Romani, 4 tomi, 8, Vien.
772, - - - - - - 8 fl
— de Nativitate & Epiphania Domini & in-
fra Octavas, 8, ibid, - 1 fl, 30 kr

Slika 34: *Novosel 1796*, isječak stranice 32

Analiza godina tiska knjiga navedenih u katalozima omogućila je pogled na starost knjiga koje su se prodavale u Zagrebu, a ujedno i na aktualnost ponude. Nažalost, kako upravo

Rudolfov katalog starih knjiga iz 1812. ne navodi godine tiska, ovim istraživanjem nije bilo moguće utvrditi koja se najstarija knjiga pojavila u katalozima, ali može se s prilično sigurnošću tvrditi da se radilo o antiknim knjigama. Slika 35 pokazuje da je Rudolf i u svojem općem katalogu, onome koji je vjerojatno izdan 1822. godine, nudio knjige koje su u vrijeme prodaje bile stare 200 godina.[254] Rudolf samo u tom katalogu popisuje četrdesetak knjiga starih između 100 i 200 godina, a zatim još dvjestotinjak knjiga starijih od 50 godina. *Novosel 1801*, koji nigdje ne spominje prodaju starih ili rabljenih knjiga, također ih navodi, no kod njega su one stvarno rijetke: radi se o najviše 20 knjiga, starih između 50 i 90 godina.

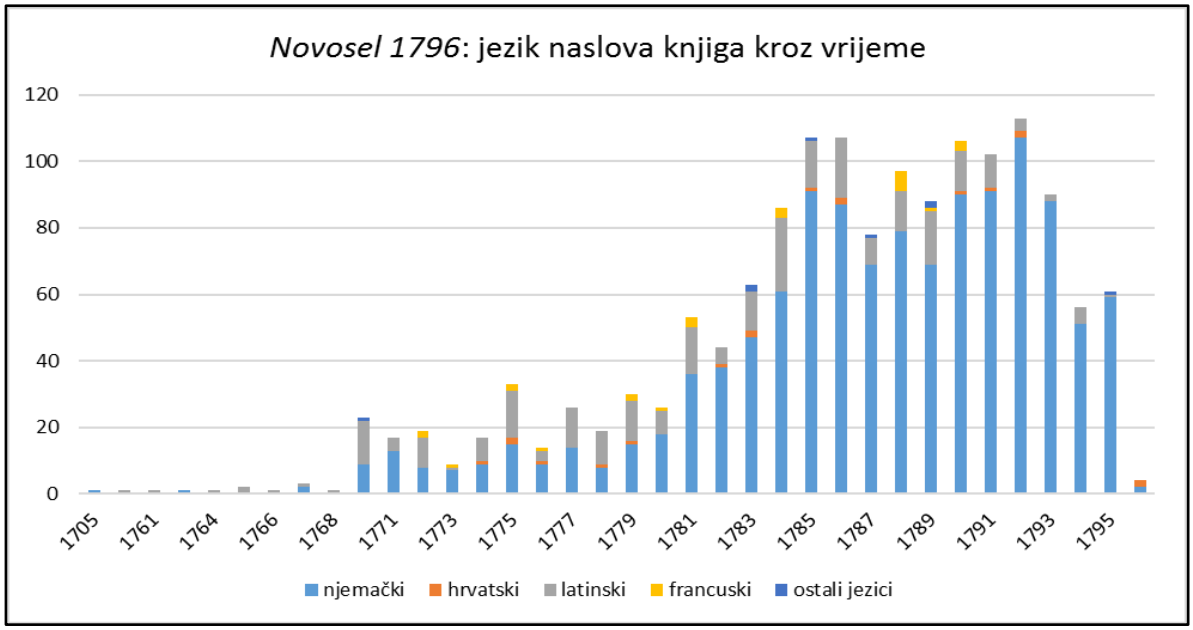
Slika 35: Godina tiska knjiga navedena kod naslova u svim katalozima

Ostala ponuda u Novoselovoj i Rudolfovoj knjižari može se smatrati relativno aktualnom, ako uzmemo u obzir Stipčevićevu tvrdnju da su se knjige prodavale i po više desetaka godina.[255] Stipčević je pri tom možda mislio na teško i dugotrajnu prodaju hrvatskih knjiga jer su svi primjeri koje je naveo – radovi domaćih autora. U ovom su istraživanju knjige na hrvatskom jeziku toliko malobrojne u odnosu na one na drugim jezicima da bi bilo nemoguće statistički potvrditi razliku u duljini njihove prodaje. No, dok istraživanje potvrđuje da knjižar Novosel 1796. godine i dalje pokušava prodati Belostenčev *Gazophylacium* tiskan 56 godina

[254] Najstarija knjiga s navedenom godinom tiska je *Recreation mathematique composee de plusieurs problemes plaisants et facetieux en fait d'arithmetique geometrie mathematique opticque ex autres parties*, tiskana 1624. godine u Pont a Moussonu u Francuskoj i do danas neutvrđenog autorstva (*Rudolf 1822*, ID=2237).

[255] Stipčević, Aleksandar. Navedeno djelo, str. 124 i dalje.

ranije,[256] Slika 35 ipak pokazuje da je zaliha sve trojice knjižara uglavnom stara do 20 godina (dajući pregled godina tiska onih knjiga za koje taj podatak postoji). Tako u *Novoselu 1796* knjige tiskane prije 1776. godine čine samo 10% ponude, knjige tiskane između 1776. i 1786. čine sljedećih 37% ponude, a novije knjige, tiskane u zadnjih 10 godina prije izdavanja kataloga čine oko 50% ponude. Županova se praksa u tom pogledu očigledno razlikuje. On u svojoj ponudi ima samo novije knjige, one tiskane u zadnjih dvadeset godina prije izlaska kataloga, a to se pogotovo odnosi na kataloge iz 1814. i 1823. godine, kojima su ponuđene knjige iz vlastite naklade i iz komisione prodaje. U katalogu izdanom 1817. godine, kojemu je i u naslovu istaknuto da se tu radi o novim naslovima, popisano je oko 75% knjiga tiskanih samo u razdoblju 1807. – 1817. godine, znači u 10 godina prije izlaska kataloga.

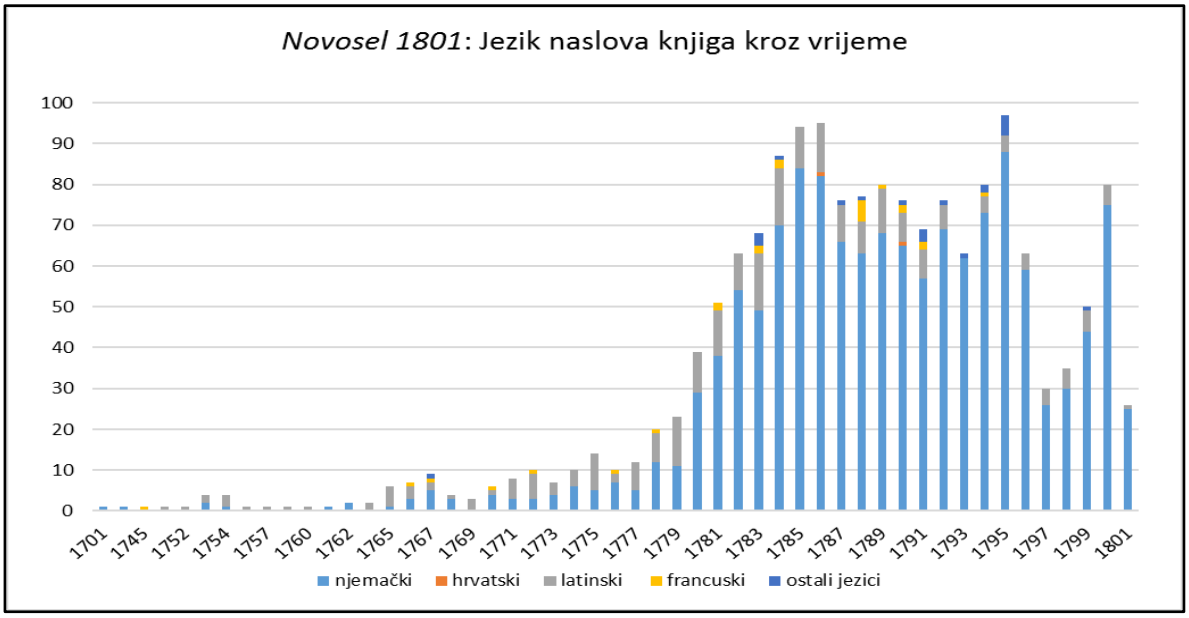

Slika 36: Promjena jezika knjiga kroz vrijeme u Novoselovom katalogu iz 1796. godine

Analiza godine tiska knjiga ponuđenih u katalozima zanimljiva je i iz drugih razloga. Podaci o godini tiska mogu se usporediti s jezikom na kojem su knjige tiskane, što potvrđuje već izrečenu tezu o njemačkom jeziku koji prema kraju 18. stoljeća potpuno dominira knjižarskom ponudom u Zagrebu, na štetu latinskoga jezika. Županovi katalozi tu nisu zanimljivi jer je u njima većina knjiga novijeg datuma i na njemačkom jeziku; *Novosel 1800* je specifičan mali katalog, kojim se uglavnom nudi vlastita naklada pa se ne uklapa u ovu analizu;

[256] Ovaj primjer spominje i Stipčević (2005., str. 127) temeljem inventara Trattnerove knjižare, vjerojatno ne znajući da se ista knjiga pojavila i u Novoselovom katalogu.

a *Rudolf 1812* uglavnom ne navodi godine tiska. No, dva veća Novoselova kataloga i *Rudolf 1822* pružaju zanimljivu sliku. Na Slikama 36, 37 i 38 vidljivo je sljedeće: do oko 1780. godine tiskano je podjednako knjiga na latinskom i na njemačkom jeziku koje su u katalozima ponuđene na prodaju, nakon toga situacija se mijenja, pa prema kraju 18. stoljeća knjige tiskane na latinskom jeziku predstavljaju sve manji dio ponude.[257]

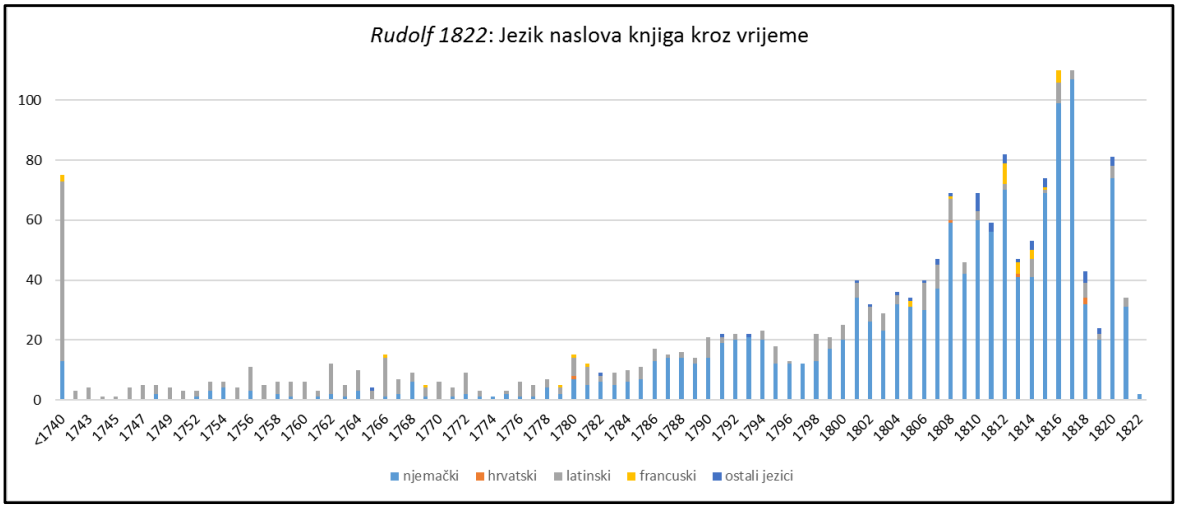

Slika 37: Promjena jezika knjiga kroz vrijeme u Novoselovom katalogu iz 1801. godine

To je pogotovo uočljivo u Novoselovim katalozima, dok se čini da Rudolf održava raznovrsnu ponudu u svakom smislu. On nabavlja i prodaje stare i nove knjige, akademsku i popularnu literaturu, čini se kao da i među jezicima pokušava održavati veću ravnotežu, pa su kod njega i knjige na latinskom jeziku opstale u nešto većem udjelu.

Godina tiska zanimljiv je podatak i ako se želi istražiti kakav je bio trend u zagrebačkim knjižarama u smislu nabave i prodaje literature pojedine tematike. Korelacija podataka o godini tiska i o tematici prikazana je na Slici 39, a radi bolje preglednosti u obradu je uključeno samo 9 najbrojnijih tematskih skupina, te su podaci za starije knjige komprimirani.

[257] Treba napomenuti da je u ovim katalozima ipak naveden znatno manji broj naslova iz vremena prije 1780. godine, u odnosu na razdoblje nakon te godine.

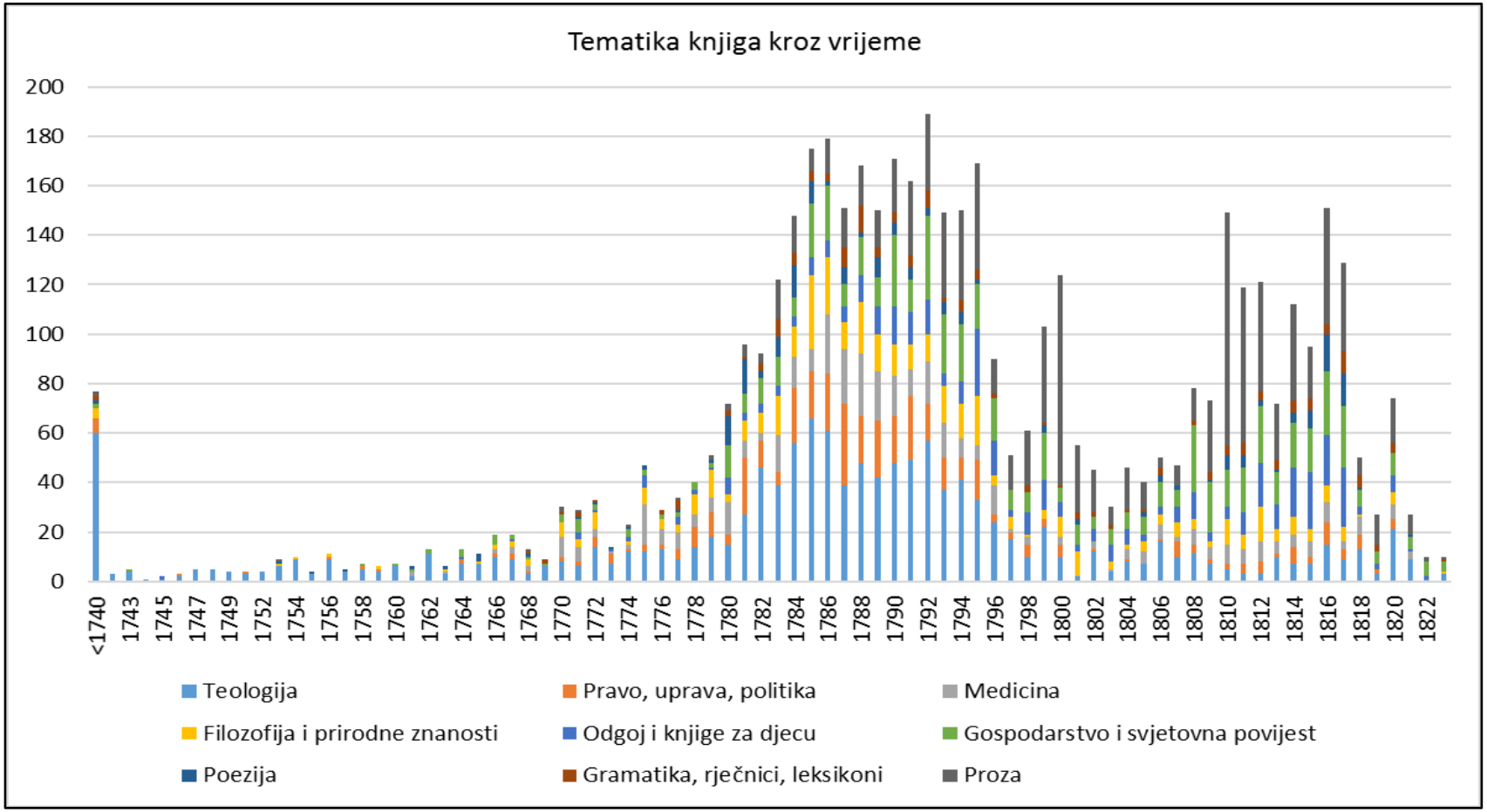
Slika 38: Promjena jezika knjiga kroz vrijeme u Rudolfovom katalogu iz 1822. godine

Na Slici 39 može se uočiti da je u zagrebačkim knjižarama prevladavala literatura vjerske tematike i to ona tiskana do 1798. godine. Upravo te je godine po prvi put tiskano i u prodaji u Zagrebu se našlo više književnih nego vjerskih djela. Radi se o sličnom trendu kao i kod korelacije između godine tiska i jezika, odnosno, čini se da se na samom kraju 18. stoljeća i u Zagrebu dogodila ona promjena o kojoj piše Lyons[258] kad govori o sekularizaciji znanja u vrijeme i pod utjecajem prosvjetiteljstva, kao i Wittmann[259] kad govori o masovnoj produkciji i distribuciji književnih djela, čitanjem kojih se nakon 1775. „zarazilo“ građanstvo u Njemačkoj. Ovaj je zaključak o općem trendu u zagrebačkim knjižarama u kontradikciji s onim što je u ovom radu rečeno za ponudu u Županovim katalozima, u kojima se njihovom međusobnom usporedbom uvidjelo da je trend bio obrnut: udjel vjerske literature u odnosu na književnost porastao je u novijem Županovom katalogu u odnosu na stariji. To dodatno ukazuje na potreban oprez jer uvid u podatke o godini tiska i tematiku knjiga ipak imamo samo kroz prizmu knjižara, a ne možemo znati što je sve njega motiviralo da naručuje i prodaje određenu vrstu literature.

Podaci o godini tiska prodavanih knjiga mogli bi se povezati i s mogućim oslanjanjem na određene tiskarske centre u pojedinim razdobljima, ali brzom provjerom nije se činilo da bi se mogli dobiti rezultati značajni za ukupnu zagrebačku ponudu.

[258] Lyons, Martyn. Navedeno djelo, 2010. Str. 71.

[259] Wittmann, Reinhard. Navedeno djelo, str. 304.

Slika 39: Tematika knjiga kroz vrijeme (u grafički prikaz je uključeno 5002 naslova kod kojih je navedena godina tiska, te samo 9 najbrojnijih tematskih skupina

6.6 Cijene knjiga

Cijene knjiga u svim su katalozima bile izražene u forintama i krajcarima,[260] novčanim jedinicama koje su u 18. i 19. stoljeću bile korištene u Hrvatskoj, a koje su u heksagezimalnom sustavu, odnosno 1 forinta jednaka je iznosu od 60 krajcara. Taj je omjer službeno vrijedio do 1811. godine. Zbog omjera 1 forinta=60 krajcara u ovom su istraživanju podaci o cijeni knjiga preračunati u decimalne brojeve, da bi se njima moglo baratati. Tablica 14 sadrži podatke o cijeni u decimalnom obliku, ali ih je uvijek moguće izračunati i ponovo izraziti u novčanicama iz 18. i 19. stoljeća. O novcu u Habsburškoj Monarhiji pisali su mnogi autori, a ovdje je dovoljno reći da je tijekom druge polovice 18. stoljeća Monarhija patila od kroničnog nedostatka gotovog novca pa je 1 forinta u gotovini bila rijetka, cijenjena i predstavljala je visok iznos.[261] Situacija se stalno pogoršavala, a zbog napoleonskih ratova iscrpljena Austrija morala je 1811. godine devalvirati forintu na petinu njezine vrijednosti, odnosno 1 forinta bila je izjednačena s 12 krajcara.[262] Iz knjižarskih kataloga je očigledno da su cijene bile formirane prema postojećim kovanicama od 1, 3, 6, 12, 15 i 30 krajcara i zato čudi da se i u katalozima izdanima nakon 1811. godine i dalje pojavljuju iste cijene, iako zapravo nije trebalo postojati ništa slično iznosu od 15 krajcara jer je to već trebalo biti više od 1 forinte. Za ovu pojavu u literaturi nije pronađeno drugo objašnjenje osim činjenice da je poremećaj na austrijskom financijskom tržištu potrajao desetljećima.

U svim obrađenim katalozima cijena knjige navedena je gotovo uz sve naslove. Iznimaka ima tek nekoliko: Novosel je u sva tri svoja kataloga propustio navesti cijenu samo jedne knjige, Rudolf u starijem katalogu ne navodi cijenu jedne, a u novijemu cijenu četiri knjige. Navedeni slučajevi izgledaju kao greške, nečiji propust, a ne namjerno izostavljena cijena jer nedostaje ikakva napomena samog knjižara. U dva Županova kataloga koji popisuju i vlastitu nakladu, takvih slučajeva ima po desetak, a samo dva izgledaju kao propusti, dok se kod ostalih radi ili o knjigama koje su još bile u tisku ili o naslovima izdavačkog niza koji nema zajedničku cijenu, već je cijena navedena za svaki njegov dio posebno. Podatak o cijeni knjige, u kombinaciji s tekstovima koje nalazimo u nekim katalozima potvrđuje da su svi obrađeni

[260] U katalozima su korištene kratice *fl.* (*florenus, floren*) i *xr.* (*kreutzer, kreuzer*).

[261] Usp. Horvat, Rudolf. Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj. // priredila Mira Kolar Dimitrijević. Zagreb : AGM, 1994.

[262] Herkov, Zlatko. Navedeno djelo, str. 187 i dalje.

katalozi služili za prodaju i to baš za maloprodaju, tj. da nisu nastali kao inventarni popisi ili da posluže u razmjeni među knjižarima. To zaključujemo iz napomena o popustima na pojedine knjige koje nalazimo u Novoselovom najstarijem katalogu.[263] Novoselov najmanji katalog, onaj tiskan 1800. ili 1801. godine sadrži opširan tekst o uvjetima prodaje pojedinih naslova, koji je očigledno namijenjen krajnjim kupcima, a ne posrednicima.[264] Kratku tekstualnu uputu nalazimo i u *Rudolfu 1822*, a ona objašnjava da su cijene u katalogu izražene u novim, konvertiranim, novčanicama, kao i da se u knjižari prihvaćaju bankovne mjenice koje je država izdala u trenutku devalvacije. Sličnu informaciju *Župan 1823* ističe već na naslovnici, iako se to ne bi moglo zaključiti po načinu na koji su izražene cijene. U ostalim katalozima ne nalaze se druga objašnjenja uvjeta kupnje, no u *Županu 1814* ponovo se, kao i kod *Novosela 1796*, može naći simbol zvjezdice uz cijenu, u ovom katalogu bez objašnjenja njegovog značenja.

Nekoliko osnovnih podataka o cijenama knjiga iz kataloga prezentirano je u Tablici 14, a već iz njih se mogu izvesti neki zaključci. Uvid u prosječnu cijenu knjige (aritmetička sredina), koja u obrađenim katalozima iznosi od 1,03 forinte u *Novoselu 1800* do 6,09 forinti u *Županu 1814*, potvrđuje da je knjiga bila skupa roba. Uzimajući u obzir spomenuti nedostatak gotovog novca u Habsburškoj Monarhiji i ako iz podataka koje navodi Herkov znamo da se 1790. godine za 4 forinte moglo kupiti 60 litara najskupljeg žita, prosječne i najčešće navedene cijene knjiga su visoke.[265] Moglo bi se zaključiti da je prosječni kupac knjige u Zagrebu bio onaj tko nije bio previše zabrinut za nekoliko desetaka litara žita kojima bi prehranio obitelj.

Iz Tablice 14 je očigledno da se najjeftinija knjiga u Zagrebu, a obično je to bio molitvenik ili pjesmarica, mogla kupiti po cijeni od 1 krajcara (u tablici izraženo u decimalnom broju kao 0,02 forinte). No, ako se uzme u obzir podatak da je oko 1800. godine u krojačkom obrtu tjedna plaća kalfe, nakon 6 godina školovanja, mogla iznositi između 30 krajcara i 1 forinte i 15 krajcara,[266] tada ni iznos od 1 krajcara nije zanemariv. Herkov kaže da se za taj 1 krajcar iste godine moglo kupiti 8 lota bijelog ili 14 lota crnog kruha.[267] Iako cijene rastu, pa se prema Herkovu 1811. godine za dvostruki iznos, tj. za 2 krajcara može kupiti samo 8 lota crnog

[263] Više o ovome napisano je u poglavlju 5.1 Katalozi iz knjižare Antuna Novosela.

[264] Usp. Tomić, Marijana. Navedeno djelo.

[265] Herkov, Zlatko. Navedeno djelo, str. 286-287.

[266] Bićanić, Rudolf. Navedeno djelo, str. 63.

[267] Isto, str. 288-289. Radi se o malim količinama kruha jer je lot mjera za težinu, a 1 lot=17,5 grama.

kruha, tih je godina najjeftiniju knjigu u svim knjižarama bilo moguće kupiti za taj isti 1 krajcar. Prema Jeleni Lakuš i njenoj diskusiji o dostupnosti knjige, mogli bismo zaključiti da je samo ta najjeftinija knjiga mogla biti dostupna nešto širem krugu kupaca u Hrvatskoj.[268] Lakuš pri tom citira izjavu Leslie Howsam: „Da bi se istraživalo čitanje, treba istražiti pristup. Da bi se istražio pristup, potrebno je istražiti cijene.“[269] (prevela Jasna Tingle).

Tablica 14: Pregled cijena i vrijednosti zaliha pojedinih knjižara (sve cijene izražene su u forintama i to u decimalnom obliku jer je jedino tako bio moguć precizan izračun)

***Brojka označava zbroj cijena svih knjiga u katalogu, što predstavlja minimalnu vrijednost zalihe pojedine knjižare jer je sigurno da su neki naslovi bili zastupljeni s više primjeraka**

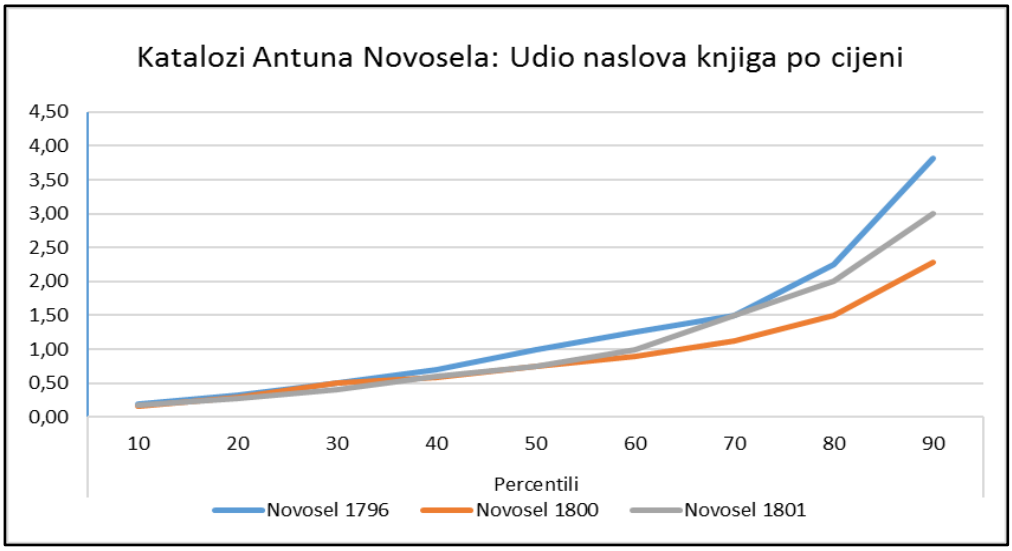
Katalog	***Novosel 1796***	***Novosel 1800***	***Novosel 1801***	***Rudolf 1812***	***Rudolf 1822***	***Župan 1814***	***Župan 1817***	***Župan 1823***
Uk. broj knjiga	2401	298	2703	674	2882	319	149	412
Cijene navedene za	2400	298	2703	673	2978	307	149	403
Najniža cijena	0,02	0,02	0,02	0,12	0,02	0,50	0,30	0,13
Najviša cijena	106,50	9,00	38,00	70,00	46,40	80,00	60,00	56,00
Prosječna cijena	1,72	1,03	1,45	1,86	2,09	6,09	4,69	2,98
Najčešća cijena	1,50	0,50	0,40	2,00	1,00	2,00	1,00	1,40
Vrijednost zalihe min *	4134,57	306,81	3924,97	1254,32	6225,33	1868,67	699,00	1202,38

S druge strane, pregled cijena potvrđuje da se u Zagrebu mogla prodati i vrlo skupa knjiga. Apsolutno najskuplji naslov u svim katalozima je Fleuryjeva *Historia Ecclesiastica* u 71 svesku i po cijeni od 106 forinti, navedena u *Novoselu 1796*. Iako s tako ekstremnom cijenom, čini se da je komplet bio prodan do izlaska sljedećeg Novoselovog velikog kataloga 1801. godine jer se u njemu ne pojavljuje. Koliko je cijena ovog kompleta bila visoka mogu pokazati ostale cijene koje uglavnom nisu prelazile 38 forinti, a i takvi su naslovi bili rijetki. Nema sumnje da je knjiga koja se prodavala po cijeni od nekoliko desetaka forinti bila je izuzetno skupa roba i da su ju mogli kupiti samo najbogatiji kupci. Visoku cijenu takve knjige teško je usporediti s cijenom kruha ili s malim plaćama, već ju je možda bolje usporediti s vrijednošću neke trajnije imovine. Tako se za usporedbu može koristiti službena procjena vrijednosti imovine koju je pri razrezu poreza koristio zagrebački magistrat u prvim

[268] Lakuš, Jelena. Old Books, Bibliography and Its Research Possibilities. // Zbornik radova ljetne škole o staroj knjizi / uredile Mirna Willer i Marijana Tomić. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2010. Str 119-144.

[269] Howsam, Leslie. Citirano u Lakuš, Jelena. Navedeno djelo, str. 132.

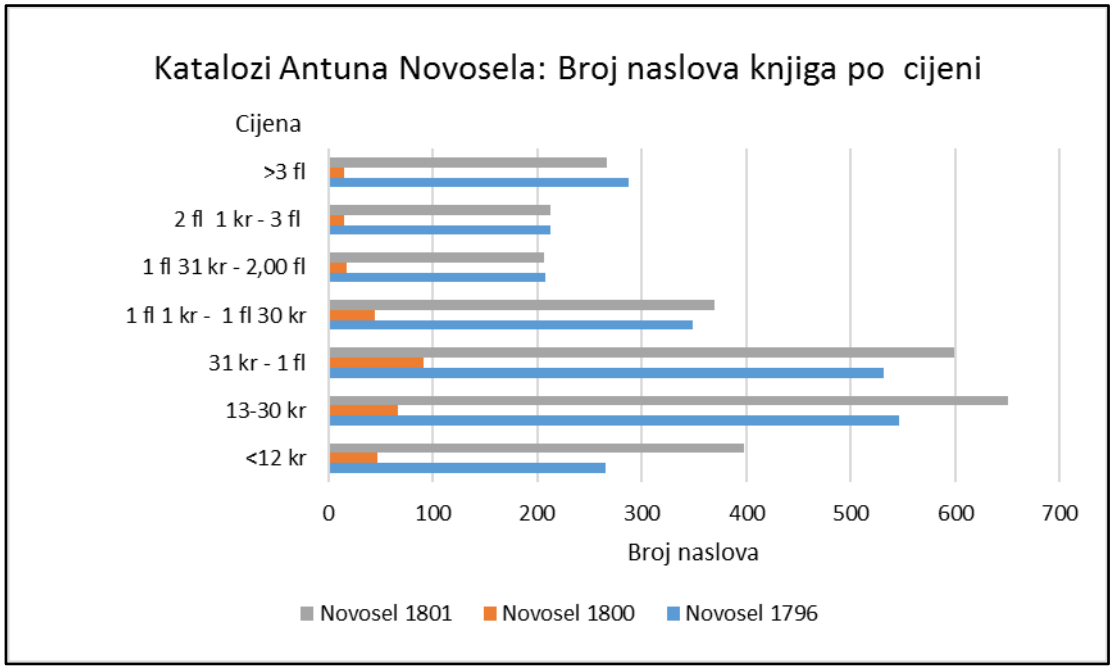
desetljećima 19. stoljeća i po kojoj je 1 krava, ovisno o starosti, procjenjivana kao imovina vrijedna 20-50 forinti.[270] Znači, neke su knjige koštale koliko i jedna ili više krava!

Slika 40: Udio naslova knjiga po cijeni (u percentilima) u katalozima A. Novosela

Preciznija statistička obrada cijena potvrđuje da su tri knjižara imala sličnu cjenovnu politiku te da su vodili računa o tome koji udio knjiga na zalihi se može prodati po određenoj cijeni. Tako su Novosel i Rudolf držali otprilike 10% naslova po najnižim cijenama do 12 krajcara, zatim su veći dio njihove zalihe predstavljali nešto skuplji naslovi, ali s još uvijek umjerenom cijenom do otprilike 1 forinte. Samo je oko 10-20% njihovih naslova predstavljalo najskuplje knjige, među koje se mogu ubrojiti svi naslovi skuplji od 3 forinte pa sve do ekstremno skupog Fleurya. Na Slikama 40 i 42 ovi su podaci prikazani u percentilima, te jasno dokazuju da je ova zdrava logika trgovanja bila konzistentna kod oba knjižara jer je vidljiva u njihovim starijim i u novijim katalozima. Kako percentili kao statistička mjera nisu poznati svim čitateljima, isti su podaci o cijenama prikazani i na slikama 41 i 43, no ovaj puta su izraženi obzirom na broj naslova koji je prodavan po određenoj cijeni. Iz tih slika je također vidljivo da se kod Novosela moglo kupiti čak 200-400 naslova po cijenama do 12 krajcara, zatim se sljedećih 1000 i više naslova prodavalo po cijeni do 30 krajcara itd.

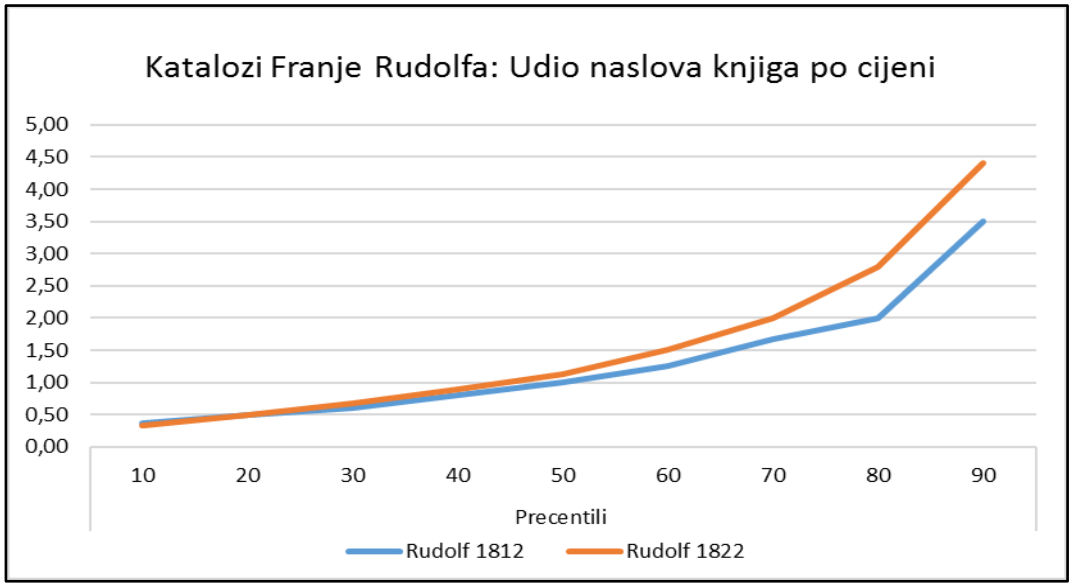
[270] Herkov, Zlatko. Navedeno djelo, str 47 i bilješka 18c. Stoka je u vlasništvu gradskih trgovaca i obrtnika bila uobičajena imovina jer su jednim dijelom živjeli i od poljoprivrede.

Slika 41: Broj naslova knjiga po cijeni u katalozima A. Novosela

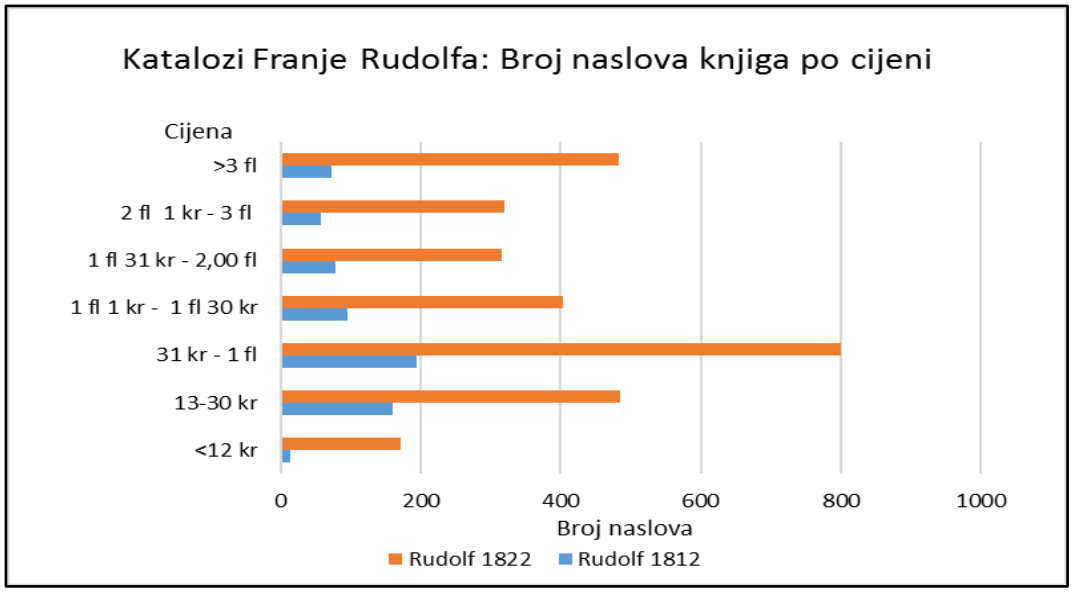
Neke manje razlike mogu se primijetiti između 3 Novoselova i 2 Rudolfova kataloga pa se tako čini da je Novosel još 1796. godine mogao prodavati nešto skuplje knjige, dok su njegovi kasniji katalozi sadržavali umjerenije cijene. No, pri tom se treba podsjetiti da je knjižar Novosel 1796. godine nudio čak dvije vrste popusta i da se to odnosilo na veliki broj naslova.

Kod Rudolfa su i prosječna i najniža cijena dosta više od Novoselovih, a da nije bilo Fleuryja i Rudolfova najskuplja knjiga bila bi skuplja od svih Novoselovih. Obzirom na spomenutu devalvaciju, ovi su podaci možda posljedica općeg porasta cijena u Monarhiji, ali mogli bi biti uzrokovani i različitošću Rudolfove ponude. No, zanimljivo je primijetiti da Rudolf to kompenzira još većim udjelom jeftinih naslova nego što je to bilo kod Novosela.

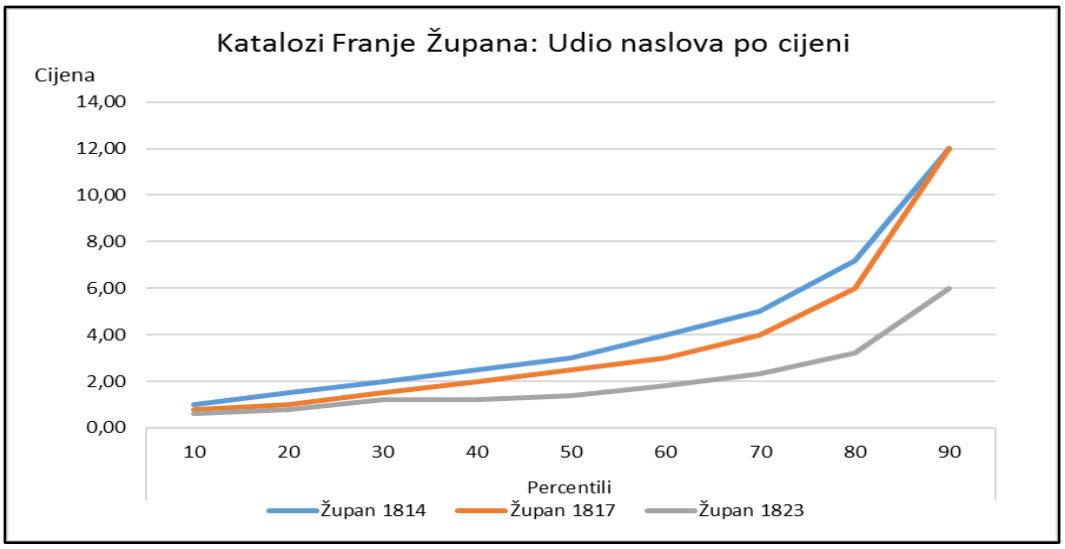
Slika 42: Udio naslova knjiga po cijeni (u percentilima) u katalozima F. Rudolfa

Zanimljivo je da je, po svim podacima veznima uz cijene, relativno lako napraviti usporedbu između Novosela i Rudolfa, iako te dvije knjižare nisu radile istovremeno, a i devalvacija se dogodila upravo između izlaska 3 Novoselova i 2 Rudolfova kataloga.

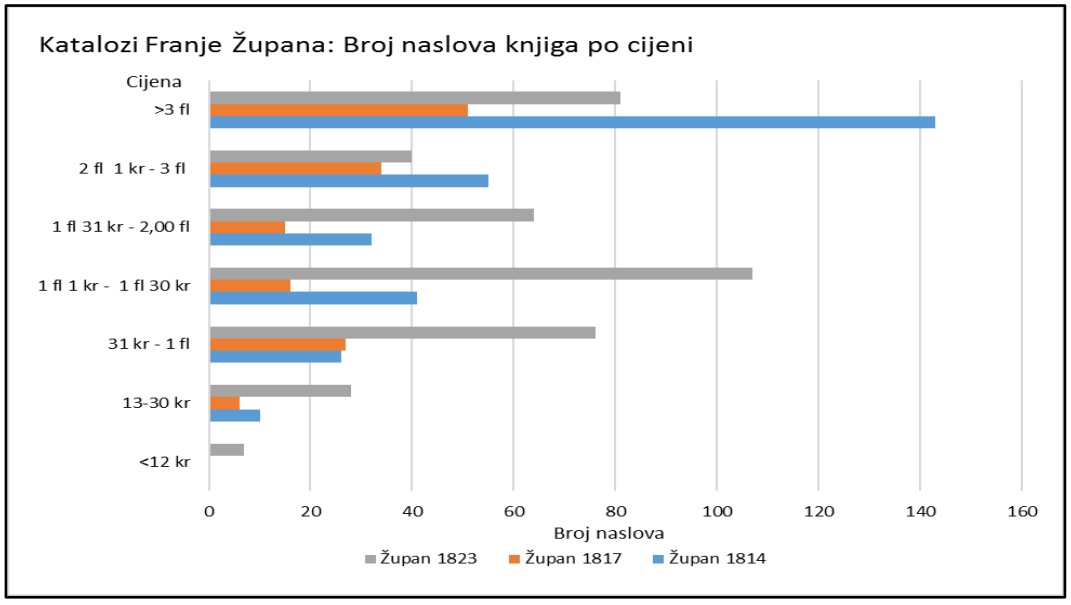

Slika 43: Broj naslova knjiga po cijeni u katalozima F. Rudolfa

Za razliku od njih, cijene koje se pojavljuju u sva 3 Županova kataloga su značajno više, te u njima više gotovo da i nema naslova po cijenama od par krajcara (Slike 44 i 45). Čini se da je pogotovo u *Županu 1814* naveden visok udio naslova po visokim cijenama, što bi moglo ukazivati na pretjerano ambiciozan početak poslovanja jednog knjižara, koji je kasnije morao spustiti cijene svoje robe, ali bez drugih dokaza teško je to tvrditi za nekoga tko se pokazao uspješnim u sljedećih nekoliko desetljeća. Sva su tri Županova kataloga iz razdoblja nakon devalvacije, pa bi se razlika u cijenama možda mogla s njom povezivati, no i Rudolfovi katalozi su izdani u istih 12-ak godina (1812-23. godine). Ispravnije bi bilo pretpostaviti da postoje drugi razlozi koji su uzrokovali razliku između Župana i druga dva knjižara, te bi Županove kataloge trebalo razmatrati zasebno i za njih izraditi novu skalu cijena. To za ovo istraživanje nije bilo presudno jer broj naslova navedenih u sva tri Županova kataloga predstavlja manje od 10% ukupnog broja naslova obuhvaćenih istraživanjem.

Slika 44: Udio naslova knjiga po cijeni (u percentilima) u katalozima F. Župana

Slika 45: Broj naslova knjiga po cijeni u katalozima F. Župana

Iz zbroja cijena svih knjiga pojedine knjižare (Tablica 14) može se procijeniti kolika je bila ukupna vrijednost robe u njoj. Radi se samo o minimalnoj vrijednosti robe jer je neke naslove knjižar vjerojatno imao i u više primjeraka. Novosel i Župan, koji su osim knjižare imali i vlastitu tiskaru sigurno su knjige iz vlastite naklade imali na zalihi i u nekoliko stotina primjeraka, pa je time i ukupna vrijednost zalihe mogla biti i puno veća. Podatak o zbroju svih cijena iz pojedinog kataloga nam govori da je Novosel držao zalihu knjižare u vrijednosti od oko 4000 forinti. Za Rudolfa se može procijeniti da mu je zaliha bila vrijedna više od 6000 forinti, dok je Županova zaliha vjerojatno bila puno skromnija, tj. između 1000 i 2000 forinti. Radilo se znači o velikom kapitalu koji je bio vezan u knjižari više godina, o čemu je već pisalo više autora.[271] [272] Primjerice, da je Antun Novosel bio mesar ili klaoničar, on bi u svakom trenutku imao na zalihi 80 najdebljih krava ili čak i do 200 mršavijih! Podatak o vrijednosti zalihe znači da su se knjižari mogli regrutirati samo iz najbogatijeg sloja stanovništva, a poznato je da ih je i u Zagrebu bilo malo i među njima je konkurencija bila žestoka.

[271] Puškadija Ribkin, Tatjana. Navedeno djelo, 2007., str. 141.

[272] Stipčević, Aleksandar. Navedeno djelo, str. 66.

6.7 Ostali zanimljivi podaci

Tijekom izrade baze podataka uočeni su i zabilježeni mnogi podaci koji nisu detaljnije obrađeni u ovom istraživanju, a mogli bi biti zanimljivi za neka druga istraživanja u području povijesti tiskarstva, knjižarstva i nakladništva, te se ovdje ukratko navode.

U katalogu *Novosel 1796* samo se kod 15-ak od ukupno 2401 naslova spominje da se knjiga prodaje uvezana, te se može pretpostaviti da je Novosel tada prodavao uglavnom neuvezane knjige. U *Novoselu 1800* detaljnije su opisane mogućnosti nabavke novog izdanja u različitim uvezima, a *Novosel 1801* na kraju popisa svih knjiga navodi 70 uvezanih knjiga u oktavo i kvarto formatima, što bi moglo navoditi na zaključak da ostale knjige nisu bile uvezane. Zanimljivo je da među knjigama u kvarto formatu najviše ima priručnika za obrtnička zanimanja, koji su se prodavali po cijenama od nekoliko forinti, dakle bili su prilično skupi, dok je u oktavu bilo različitih naslova, po cijenama od nekoliko desetaka krajcara naviše. U starijem Rudolfovom katalogu gotovo da nema nikakvih napomena o fizičkom izgledu knjiga, pa tako nema ni onih o uvezu, iako se može pretpostaviti da je većina knjiga bila uvezana jer se radilo o antiknim knjigama. Kasniji Rudolfov katalog sadrži mnoštvo napomena o uvezu iz kojih možemo zaključiti kakve su vrste uveza bile dostupne i popularne, a najčešće napomene govore o mekom ili tvrdom uvezu, kožnom, francuskom, o neuvezanim knjigama ili onima s koricama od papira. Jasno je vidljivo da vrsta uveza ima veliki utjecaj na cijenu pojedine knjige. U Županovim katalozima ima dosta raznovrsnih napomena, pa tako i onih o uvezu, a pojavljuju se i napomene o lijepim koricama, ovicima, omotima, džepnom formatu i druge, kakvih nije bilo kod Novosela i Rudolfa.

U većini istraženih kataloga ima dosta napomena o slikama koje se nalaze u knjigama, a same su napomene u Novoselovim katalozima tiskane na jeziku knjige, u Rudolfovima raznoliko, a u Županovima gotovo isključivo na njemačkom jeziku. Već i sama činjenica da je napomenom istaknuto da knjiga sadrži slike je pokazatelj da je, uz tadašnju tehnologiju, tiskanje i umetanje slika predstavljalo značajan napor i uzrokovalo višu cijenu. Neki su knjižari isticali da knjige sadrže slike, vinjete, karte, oslikane naslovnice, portrete i druge priloge kao što su scheme i planovi, vjerojatno presavijeni i na papiru većeg formata, a posebno se isticalo ako su

slike bile u boji, pa se čak navodilo u koliko boja.[273] Kako su u Županovim katalozima vrlo česte napomene o slikama, možda bi se moglo reći da se s razvojem tehnologije povećava broj slika u knjigama, no za to sami katalozi ne pružaju dokaz. Jedino je uočljivo da se u kasnijim katalozima slike sve rjeđe opisuju detaljno, te se njihovo postojanje uglavnom samo registriralo kraticom „m.K.“, u značenju „*mit Kupfern“* ili *„s gravurama“* (Prevela Jasna Tingle).

Uočene su i napomene o mogućnosti tiskanja iste knjige na različitim vrstama papira, pa je zbog toga uz isti naslov navedeno i više cijena, ovisno o papiru. Ovakvih napomena ima i u najstarijem Novoselu, ali su češće u Županovim katalozima, a kao rječiti primjer može poslužiti knjiga *Österreichischer Plutarch*, popularnog pisca Josepha von Hormayra.[274] Uz njezin naslov i osnovne podatke navedeno je da se djelo prodaje u 20 svezaka, po cijeni od 24 forinte, a ta se cijena odnosila na tisak označen kao „*Broschirt auf Druckpapier*“ u značenju „meki uvez, na tiskarskom papiru“. Druge mogućnosti tiska bile su opisane kao *„Schreibppr. 30 fl. Velinp. 40 fl. Einzelne Hefte auf Druckp. 1 fl. 30. kr, auf Schrbpp. 2 fl.“*, odnosno otisak na papiru za pisanje prodavao se po 30 forinti, otisak na pergamentu po 40 forinti, pojedinačni svezak na tiskarskom papiru po 1 forintu i 30 krajcara, a pojedinačni svezak na papiru za pisanje po 2 forinte. (Prevela Jasna Tingle) Iako je navedeni primjer knjiga kojoj je Župan bio i izdavač (u katalogu je navedena među njegovim vlastitim izdanjima), slične se napomene mogu naći i kod naslova koje je držao u komisionoj prodaji. To bi moglo ukazivati na praksu naručivanja pojedinačnih primjeraka za poznate kupce, gotovo kao vrstu *haute couture* u zagrebačkom knjižarstvu.

Podatak o broju svezaka pojedinog djela je čest u katalozima, a nalazimo ga na različitim jezicima i u različitim oblicima. Iako je uočljivo da knjige tiskane u dva sveska nemaju dvostruku cijenu od one u jednom svesku, nego nešto nižu, ovo se istraživanje nije bavilo tom temom. No, podaci o broju svezaka dosljedno su uneseni u bazu, standardizirani su i mogu biti iskorišteni za neko buduće istraživanje o cijenama, uvezu i sličnoj tematici.

O cijenama knjiga dosta je rečeno u ovom radu, a u istraživanju su zapažene još neke zanimljivosti. Tako se primjerice u *Županu1814* spominje mogućnost pretplate na neka novija,

[273] U nekim je napomenama o slikama čak naveden i njihov autor, a kao primjer se može navesti napomena uz jednu knjigu K. H. Gutmanna, (*Župan 1823*, ID=90), koja glasi „*M. 2 Holzschnitten von Cosandier*“, odnosno „s dva Cosandierova drvoreza“. (Prevela Jasna Tingle)

[274] *Župan 1823*, ID=101.

skuplja izdanja, ali su takve napomene rijetke, a u *Županu 1823* pojavljuju se izdavački nizovi i druge vrste kompleta koji ponekad imaju zajedničku cijenu, a ponekad se pojedini dijelovi mogu kupiti zasebno.

Iz napomena u nekim katalozima jasno je da su knjižari u svojim trgovinama osim knjiga držali i drugu robu, a slična praksa bila je poznata širom Europe. Tako su u *Novoselu 1796* u uvodnoj napomeni spomenute muzikalije i geografske karte, a u samom popisu jedno je veće poglavlje posvećeno igrama. Neke od igara bile su u obliku tiskanog teksta, no druge su uključivale igraće ploče, plakate, karte, a vjerojatno i kocke i drugi sličan pribor. I *Novosel 1800* spominje geografske i školske karte, a u *Novoselu 1801* osim muzikalija i karata navodi se poduži popis samih igara, kao i uputa i pravilnika za igre na sreću, razne oblike proricanja i druge vrste društvene razonode. Među muzikalijama se spominju sonate, koncerti i druge skladbe više poznatih kompozitora, između ostalih Mozarta i Haydna, a među igrama biljar, karambol, kasino, kartaške i druge igre. Rudolf ne nudi ništa slično u katalogu iz 1812. godine, no u katalogu iz 1822. godine nudi slične muzikalije i igre kao i Novosel, a zanimljivo je da se prvi put pojavljuju i pitalice na hrvatskom jeziku. No, već je spomenuto da je Rudolf u uvodnom tekstu u katalogu iz 1822. godine naglasio da prodaje i pribor za crtanje, igračke, kozmetiku, i drugu robu koja se ne nalazi u samom popisu, kao i neku koja je popisana (slike svetaca, raspela i druga galanterija koje najviše ima među knjigama na srpskom jeziku). U svim Županovim katalozima popisane su samo dvije igre. Na temelju ovih podataka o raznovrsnoj robi teško je zamisliti kako je knjižara izgledala i je li imala police na kojima je ta roba bila izložena. Za pretpostaviti je da zagrebačke knjižare krajem 18. i početkom 19. stoljeća nisu izgledale kao ona spomenutog Jamesa Lackingtona u Londonu, na više katova, ali uvezane knjige vjerojatno jesu bile složene po formatu. Dok je kupcima sigurno bilo zanimljivo u knjižari vidjeti igračke, kozmetiku i uvezane knjige, neuvezani tiskani arci ili neukoričeni sveščići su morali biti skladišteni na neki drugi način.

7. Zaključak

Ovim je istraživanjem obuhvaćeno 8 knjižarskih kataloga izdanih od 3 zagrebačka knjižara u razdoblju između 1796. i 1823. godine. U tim je katalozima bilo navedeno ukupno 9938 naslova knjiga koje su se prodavale u Zagrebu, a istraživanje je većim dijelom otklonilo sumnju da se navedene knjige možda nisu nalazile u Zagrebu i da su se tek mogle naručiti.[275] Istraživanje je potvrdilo tezu o bogatoj i raznovrsnoj knjižarskoj ponudi u Zagrebu u navedenom razdoblju, koju je prije gotovo 100 godina prvi put iznio Klaić, a kasnije i drugi autori.[276] Egzaktnim je podacima iz 8 kataloga istraživanje po prvi puta utvrdilo da se to bogatstvo ponude očitovalo u broju različitih naslova, u jezicima na kojima su knjige tiskane, u njihovoj tematici, provenijenciji i u rasponu cijena.

Zahvaljujući činjenici da su se u zagrebačkim knjižarskim katalozima knjige uglavnom navodile na jeziku i pismu kojim su bile i tiskane, moguće je napraviti analizu jezika. Analiza je potvrdila Klaićevo zapažanje da je u Zagrebu najveća bila ponuda knjiga na njemačkom jeziku, a dokazala je i da je u ukupnom broju naslova njemačkim jezikom i goticom bilo tiskano njih oko 70%. No, ukazala je i na desetak ostalih jezika na kojima su bile tiskane knjige koje su se prodavale u Zagrebu. Usporedbom godine tiska i jezika knjige, na 3 veća kataloga je utvrđeno da su među knjigama tiskanima do 1780. godine podjednako zastupljeni latinski i njemački jezik, dok se u zadnja dva desetljeća 18. stoljeća trend naglo mijenja, da bi do 1800. godine njemački jezik sasvim prevladao sve ostale jezike u tisku, pa i u prodaji koja je uslijedila. Zaključno, i knjižarski katalozi potvrđuju da je generacija kasnijih preporoditelja u Hrvatskoj mogla biti odgojena i obrazovana jedino u njemačkom jeziku. Kad se govori o kataložnoj prodaji, sigurno je da ona nije bila usmjerena kupcima koji su govorili samo hrvatski jezik jer je u katalozima navedeno manje od 1% naslova na hrvatskom.

Analiza tematike knjiga navedenih u katalozima potvrđuje tezu da je prevladavala vjerska literatura, kako su tvrdili i drugi, ovdje već spomenuti autori. No, svrstavanjem naslova iz svih 8 kataloga u istu klasifikacijsku shemu, koja sadrži 21 stručnu skupinu, temeljem klasifikacije prezentirane u katalogu knjižara Novosela iz 1796. godine, po prvi put je utvrđeno

[275] O ovoj se temi detaljnije govori u poglavlju 6.1 Broj knjiga navedenih u katalozima.

[276] U ovom su radu više puta spomenuti autori koji su dali temeljni doprinos povijesti knjige u Hrvatskoj, među koje se mogu ubrojiti Vjekoslav Klaić, Velimir Deželić, Tatjana Puškadija Ribkin i drugi.

da je vjerska tematika u ukupnoj ponudi zastupljena s oko 20 % naslova, a da je gotovo podjednako zastupljena i književnost, pogotovo ako bi se zajedno razmatrale proza i poezija, koje su u ovoj shemi razdvojene. Od preostalih stručnih skupina jače su zastupljene: gospodarstvo (u koje je uključena i svjetovna povijest) s oko 10% svih navedenih naslova, te medicina i pravo s po 8% naslova, zatim filozofija (koja uključuje i prirodne znanosti) s oko 7% naslova i literatura o odgoju (koja uključuje i knjige za djecu) s oko 5% naslova. Ovi podaci doprinose slici o Zagrebu kao vjerskom, kulturnom, obrazovnom i administrativnom središtu, a potvrđuju i raznovrsne interese one čitalačke publike kojoj su katalozi bili namijenjeni. To je morala biti skupina ljudi dovoljno obrazovanih da bi koristili dostignuća suvremene znanosti i umjetnosti, da bi čitali literaturu na različitim jezicima, te ujedno dovoljno bogatih da bi imali vremena za čitanje i da bi mogli kupiti knjigu. U samom Zagrebu vjerojatno nije bilo dovoljno takve publike, obzirom na iznesene podatke i procjene o broju i pismenosti stanovništva. Stoga se može pretpostaviti da su se knjižarski katalozi slali u bližu i širu okolicu kao što je to bila praksa u Europi i da je to bio glavni razlog njihova izdavanja.[277]

Stipčević je, ne navodeći precizne podatke, utvrdio da je većina knjiga u kataložnoj prodaji u Zagrebu bila tiskana u Austriji i Njemačkoj i bio je u pravu.[278] Ovo je istraživanje potvrdilo da je čak 30% svih knjiga prodavanih u Zagrebu bilo tiskano samo u Beču, a visok je i udio knjiga tiskanih u drugim gradovima u Austriji i Njemačkoj. Ono što je ovo istraživanje po prvi put istaknulo je da su u Zagreb dolazile i knjige iz velikog broja drugih gradova i država, uglavnom iz Srednje Europe, ali i iz udaljenih tiskarskih centara na njenom zapadu, sjeveru i istoku. Kako podaci iz knjižarskih kataloga ne govore o načinu na koji je neka knjiga došla do Zagreba, može se nagađati o dobrim vezama zagrebačkih knjižara s drugim europskim knjižarima, ali i o slučajnim putevima kojima su privatne kolekcije možda završavale na zalihi neke knjižare i time doprinosile raznovrsnosti ponude u Zagrebu. Ovo istraživanje svakako stavlja i Zagreb na kartu međunarodnog poslovanja koje je u tiskarstvu, nakladništvu i knjižarstvu uobičajeno od njegovog početka u 15. stoljeću, tj. od kad su, primjerice, prve knjige na mađarskom jeziku tiskane u Nürnbergu, dok su knjige na engleskom jeziku redovito tiskane u Antwerpenu.[279] Istraživanje ujedno ukazuje na moguća daljnja istraživanja koja bi prema

[277] Usp. Isaac, Peter. Navedeno djelo.

[278] Stipčević, Aleksandar. Navedeno djelo, str. 124.

[279] Pollard, Graham i Ehrmann, Albert. Navedeno djelo, str. 121.

Darntonovim riječima mogla „…slijediti knjigu preko državnih i jezičnih granica…”.[280] Novim bi se istraživanjima u Hrvatskoj također trebalo povezivati globalno s lokalnim, što je u srži kulturalne povijesti.

Cijena knjige ovim je istraživanjem istaknuta kao podatak koji je zanimljivo promotriti iz različitih aspekata. Najprije, može se potvrditi da su cijene knjiga bile visoke u usporedbi s troškovima života, plaćama ili vrijednošću imovine. No, istraživanje je pokazalo da su knjižari bili toga svjesni i da su u svojoj ponudi osiguravali prisutnost barem 10% naslova koji su se mogli nabaviti po vrlo niskim cijenama, te da se ujedno samo 10 % naslova nudio po ekstremno visokim cijenama. Upitno je jesu li niske cijene ipak bile nedostupne mnogim gradskim stanovnicima, no čini se da knjižare o njima nisu ni ovisile. Istraživanje je pokazalo da se putem kataloga mogao prodati veliki broj naslova po visokim cijenama, a samo je djelomično potkrijepilo Stipčevićevu tezu da su se knjige prodavale po više desetaka godina. Čini se, naime, da se na zalihi zagrebačkih knjižara uglavnom nalaze knjige tiskane u zadnjih 10-20 godina prije izlaska kataloga. Ovo posebno vrijedi za one od 8 istraženih kataloga koji su izdani kasnije, dok se u ranijim katalozima nalazi i značajan broj knjiga koje su u vrijeme izlaska kataloga bile antikne. O antikvarnoj prodaji ovo istraživanje nije moglo donijeti općenite zaključke, ali prikupljeni podaci mogli bi poslužiti nekom budućem istraživanju u tom smjeru.

Iz navedenih zaključnih razmatranja razvidno je da se provedenim istraživanjem odgovorilo na sva tri istraživačka pitanja istaknuta u uvodu ovoga rada. Egzaktno je utvrđeno koji su podaci dostupni u sačuvanim knjižarskim katalozima, dodatnim je interpretacijama utvrđeno što se na temelju analize podataka iz kataloga može reći o ponudi knjige u Zagrebu u pred-preporodno vrijeme, pri čemu su istaknute teme koje zahtijevaju dodatna istraživanja i, naposljetku, postala je jasna važnost kataloga u poslovanju zagrebačkih knjižara, kako u lokalnom, tako i u regionalnom kontekstu.

S obzirom na tri postavljene istraživačke hipoteze, može se reći sljedeće. Prva hipoteza, prema kojoj ponuda knjiga u Zagrebu u razdoblju 1790. – 1830. godine ukazuje na intenzivnu kulturnu razmjenu s Europom i odgovara na potrebe različitih društvenih skupina u cijelosti je potvrđena – zagrebački su knjižari nabavljali naslove na različitim jezicima, u različitim žanrovima, različitih cjenovnih raspona i iz različitih izvora. Druga hipoteza, prema kojoj je

[280] Darnton, Robert. Navedeno djelo, 2007., str. 507.

slijedom posljedica povijesnih političkih, socijalnih i ekonomskih uvjeta, produkcija knjige u Zagrebu skromna, također je potvrđena – stavljajući u omjer knjige naručene iz inozemstva i one proizvedene u Zagrebu, posve je očito da su domaće knjige u velikoj manjini. S obzirom na jezik, hrvatskim je tiskano tek 68 od ukupno 9938 ponuđenih naslova. Treća hipoteza, prema kojoj su knjižarski katalozi korišteni kao izvor u ovom istraživanju imali ograničenu ulogu u trgovini knjigom u Zagrebu, ne može za sada biti ni opovrgnuta, niti potvrđena. No, prema podacima o stanovništvu u samom gradu u navedenom razdoblju, moglo bi se zaključiti da u Zagrebu nije bilo dovoljno pismenih i financijski sposobnih kupaca knjige, da bi njihova kupovna moć opravdavala izdavanje kataloga. Daljnju potvrdu ove hipoteze trebalo bi tražiti u narudžbama kupaca, računima knjižara ili njihovoj međusobnoj prepisci.

Temeljem 8 istraženih kataloga može se govoriti i o razlikama između knjižara koje su ih izdale, a možda i o nekim razlikama nastalima zbog vremena u kojem su djelovale iako se radilo o samo 30-ak godina. To je bilo vrijeme intenzivnih promjena u Europi, vrijeme Francuske revolucije i Napoleonskih ratova, te kraj razdoblja prosvijećenog apsolutizma, a ujedno i vrijeme velike financijske krize u Habsburškoj Monarhiji. U Hrvatskoj se u to vrijeme mogu primijetiti jači izrazi nezadovoljstva stranom vlašću i prve naznake Narodnog preporoda. Kao što je već rečeno, knjižara Antuna Novosela koja je djelovala na početku proučavanog razdoblja, imala je akademska obilježja, što njezini katalozi dokazuju većim udjelom stručne i, pogotovo, teološke literature. Već u Novoselovim katalozima izdanima nekoliko godina kasnije može se primijetiti promjena trenda i veća zastupljenost popularne literature, uglavnom književnosti. Ista je knjižara izdala jedini katalog s dobro organiziranom i prezentiranom stručnom klasifikacijom, čija je izrada zahtijevala visoko obrazovanje i odlično poznavanje kako vlastite zalihe, tako i najsuvremenije međunarodne knjižarske i izdavačke prakse. No, poslovanje te knjižare je kratko trajalo, a stvarni uzroci njenog zatvaranja nisu poznati iz literature. Katalozi knjižara Rudolfa i Župana, koji su izdani 10-ak godina nakon zadnjeg Novoselovog, ne pokazuju takvu stručnost autora iako imaju neke druge prednosti. Tako Rudolfova knjižara priprema kataloge prema tada novom, abecednom načinu organizacije znanja, a ponuda je u njima najraznovrsnija među istraženim katalozima i po tematici i po cijeni i po jezicima. Župan se, čini se, sasvim prilagodio potrebama slabije obrazovanog, ali sve imućnijeg građanskog sloja, ponudom raznovrsnih književnih djela na njemačkom jeziku, a cijene je od jednog do drugog kataloga drastično mijenjao, te je najdulje opstao na zagrebačkom knjižarskom tržištu.

Promatrajući ove zaključke o zagrebačkim knjižarima u kontekstu povijesti europskog knjižarstva, moglo bi se reći da je knjižarstvo zahtjevna gospodarska grana: ono traži velika ulaganja, veliko obrazovanje vlasnika i/ili zaposlenih, teško pronalazi dovoljan broj kupaca koji bi osigurali siguran priljev sredstava, a s druge strane zbog zakonskih i drugih ograničenja ne uspijeva uvijek zadovoljiti želje zahtjevnih, ali rijetkih financijski moćnih kupaca ili kupaca željnih literature na određenom jeziku. Tako primjerice Stipčević spominje pisma između Nikole Škrlca i biskupa Vrhovca iz kojih se vidi da obojica nabavljaju knjige preko putujućih prodavača jer redovnim putem ne mogu kupiti sve što bi željeli pročitati.[281] Da je knjižarsko poslovanje nesigurno govore mnogi primjeri propalih knjižara iz strane literature, a koliko je financijski zahtjevno dokazali su i podaci o vrijednosti zalihe zagrebačkih knjižara. Moglo bi se zaključiti da su i vrlo razvijena knjižarska tržišta samo u iznimnim situacijama omogućavala dugotrajni, kontinuirani razvoj jednog knjižarskog poduzeća. Iako je bio centar hrvatske kulturne produkcije, Zagreb je bio mali grad i nikad se nije razvio u središte tiskarstva i knjižarstva kao što su to bili gradovi u Engleskoj, Belgiji, Njemačkoj ili Austriji. Kulturne potrebe u Hrvatskoj nisu poticale razvoj knjižarske mreže, niti ju je malobrojna elita mogla podržavati. Stoga u Zagrebu nema tiskarskog ni knjižarskog mogula kao što su bili Elsevier, Plantin, Nicolai ili Trattner, čije su tvrtke opstajale kroz više generacija. Pri tom se ne radi samo o potrebama za literaturom na hrvatskom jeziku jer se npr. u Belgiji tiskarstvo nije razvilo samo zbog potreba za tiskom na jednom jeziku. Iako se Župan po dugotrajnosti svoje knjižare donekle približio spomenutim knjižarima, njegov je opseg poslovanja bio skroman.

Možda i najteže interpretativno pitanje postavljeno u ovome radu je mogu li se iz knjižarskih kataloga nazrijeti naznake pred-preporodnih strujanja u Hrvatskoj krajem 18. i u prvim desetljećima 19. stoljeća. Roger Chartier proveo je golemo istraživanje kojim je dokazao da kulturna zbivanja mogu utjecati na velike povijesne procese – u monografiji *The Cultural Origins of the French Revolution* argumentirao je da su uzroci najveće građanske revolucije 18. stoljeća višestruki, a dio ih se može i mora pronaći u višedesetljetnim predrevolucionarnim kulturnim stremljenjima.[282] Ako se uzroci Francuske revolucije mogu naći i u široko rasprostranjenim tiskanim tekstovima koji govore o idejama slobode i jednakosti, a

[281] Stipčević, Aleksandar. Navedeno djelo, str. 121.

[282] Chartier, Roger. The Cultural Origins of the French Revolution. Durham; London : Duke University Press, 1991.

podrazumijevalo se da govore francuskim jezikom kao temeljem francuske narodnosti i države, onda zagrebački knjižarski katalozi upravo o tome šute. Katalozi preslikavaju tadašnju situaciju u Hrvatskoj, u kojoj nedostaje domaće intelektualne, pa i tiskane produkcije. U prvim desetljećima 19. stoljeća najglasniji su promicatelji hrvatskih narječja iz 18. stoljeća već utihnuli ili su pri kraju svojih stvaralačkih napora, a novi autori, zagovornici novog jezika i kasniji preporoditelji još nisu stasali. Oni su dvadesetih godina 19. stoljeća još gimnazijalci, koji ako i žive u Hrvatskoj, u škole im je upravo uveden mađarski kao službeni jezik, a kod kuće govore njemački. Smrću biskupa Vrhovca 1827. godine s kulturne scene nestaje i ta domaća snaga. No, katalozi ujedno govore o mogućnosti da čitatelj u Hrvatskoj bude dobro informiran o svemu što je aktualno u Europi. Obrazovani čitatelj u Hrvatskoj ne samo da je obaviješten o stvarnim događajima u Europi, on može saznati što o njima misle živući filozofi, pravnici, državnici i drugi političari. U knjižarskim se katalozima u Zagrebu mogu naći mnoga djela o habsburškim vladarima, pa čitatelj može pratiti krizu u vladarskoj obitelji. Na tragu Chartierove interpretacije, takva literatura čini „zamislivima“ neke ideje o nacionalnim interesima koje to do tada nisu bile. Čitatelj u Zagrebu je, bez obzira na zaostale ekonomske prilike, kulturno već usuglašen s ostatkom Europe – on se manje služi latinskim jezikom nego prije, samo što ga je zamijenio njemačkim, a ne hrvatskim jezikom, a vjersku je tematiku dobrim dijelom zamijenio svjetovnom. Istraženi katalozi, čini se, govore da je knjižarstvo u pred-preporodnom vremenu doprinijelo takvom stanju duha u Hrvatskoj, te da je pri tom imalo veću ulogu od tiskarstva.

Prema riječima Martyna Lyonsa, još se uvijek premalo zna o popularnoj kulturi, pismenosti i drugim aspektima intelektualnog života u prošlim razdobljima,[283] no sigurno je da su trojica zagrebačkih knjižara, Antun Novosel, Franjo Rudolf i Franjo Župan u izvorima i u literaturi ostavili dublji trag od mnoštva drugih obrtnika i trgovaca, njihovih suvremenika, a taj trag poziva na daljnja istraživanja.

[283] Lyons, Martin. Navedeno djelo, 2010., str. 73.

8. Izvori

1. Novosel, Antun. Verzeichniss der Bücher, welche in der Kais. Königl. privilegirten von Novosselschen Buchhandlung in Agram um beygesetzte Preise zu haben sind. Agram, gedruckt mit von Novosselschen Schriften, 1796. (NSK R II F-8-1477, Privez 3)

2. Novosel, Antun. Obznanenye. Bez godine i mjesta tiska. Pretisak objavljen kao dopuna članku M. Tomić Knjižarski katalozi kao izvor za povijest knjige: primjer kataloga Novoselske knjižare u Zagrebu (1794.-1825.), Libellarium, 1/2(2008), str. 265-297.

3. Novosel, Antun. Verzeichniss der Bücher, welche in der Kais. Kön. privileg. v. Novoszelschen Buchhandlung in Agram um beygesetzte billige Preise zu haben sind. Agram, gedruckt mit von Novosselschen Schriften, 1801. (NSK R II F-8-1477, Privez 4)

4. Rudolf, Franjo. Nro 3 Catalogus librorum antiquorum et omni scientiarum genere, qui apud Franciscum Rudolph, bibliopolam et compactorem Zagabriae, in bon Compactura addito Pretio venales extant. Verzeichniss von altern Büchern aus allen Fachern den Wissenschaften welchen bey Franz Rudolph Büchhandler und Büchbinder zu Agram zu habend sind, 1812. Bez mjesta tiska. (NSK R II F-8-1155)

5. Rudolf, Franjo. Verzeichniss der Bücher Welche bey Franz Rudolf Buchhandler in Agram nachst der blutigen Brucken, um beygesetzte Preise zu haben sind. Bez godine i mjesta tiska. (NSK R II F-8-876)

6. Župan, Franjo. Verzeichniss der Bücher, welche bey Franz Suppan Buch und Kunsthandler in Agram zu haben sind. Im November 1814. Bez mjesta tiska. (NSK R II F-8-1477, Privez 5)

7. Župan, Franjo. Neue Kommissions-Artikel aus dem Verlag des Buchhandler K. A. Hartleben in Pesth zu finden bei Franz Suppan, privil. Buchhandler in Agram. Bez godine i mjesta tiska. (NSK R II F-8-1477, Privez 7)

8. Župan, Franjo. Verzeichniss der Bücher welche bey Franz Suppan, Buchhandler in Agram, zu haben sind, 1823. Bez mjesta tiska. (NSK R II F-8-1218)

9. Literatura

1. Adamček, Josip. Ekonomsko-društveni razvoj u Hrvatskoj i Slavoniji u 18. st. // Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća / uredila Mirjana Gross. Zagreb : Sveučilišna naklada Liber, 1981., str. 59-82.
2. Adams, Thomas; Barker, Nicolas. A New Model for the Study of the Book. // A potencie of life: Books in society / uredio Nicolas Barker. London : The British Library, 1993., str. 5-43.
3. American Library Association, Rare Books and Manuscripts Section. Latin place names file. URL: http://rbms.info/latin_place_names/ (2016-08-21)
4. Berend, Ivan Tibor; Ranki, Gyorgy. Europska periferija i industrijalizacija 1780.-1914. Zagreb : Naprijed, 1996.
5. Berend, Ivan Tibor; Ranki, Gyorgy. Underdevelopment in Europe in the context of East-West relations in the 19th century. Budapest : Akadémiai kiadó, 1980.
6. Bićanić, Rudolf. Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750-1860. Zagreb : Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1951.
7. Bratulić, Josip. Pravopisno-jezična problematika u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda: Od borbe za jezik do pobjede jezikom (1790.-1847.). // Hrvatski narodni preporod 1790-1848.: Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta. / uredio Nikša Stančić. Zagreb : Muzej za umjetnost i obrt, 1985., str. 31-41.
8. Buntak, Franjo. Povijest Zagreba. Zagreb : Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1996.
9. Burke, Peter. Što je kulturalna povijest? Zagreb : Antibarbarus, 2006.
10. Catolic History. Modern equivalents of Latin place names. URL: http://www.catholic-history.org.uk/latin_names.htm (2016-08-21)
11. Cavallo, Guglielmo; Chartier, Roger. Introduction. // A History of Reading in the West / uredili Guglielmo Cavallo i Roger Chartier. Cambridge; Oxford : Polity Press. 1999., str. 1-36. (Prvo izdanje 1995.)
12. Chartier, Roger. General introduction : Print Culture. // The Culture of print: Power and the Uses of Print in Early Modern Europe / uredio Roger Chartier. Cambridge; Oxford : Polity Press, 1987., str. 1-9.
13. Chartier, Roger. The Cultural Origins of the French Revolution. Durham; London : Duke University Press, 1991.
14. Chartier, Roger. The Order of Books: Readers, Authors and Libraries in Europe between the Fourteenth and Eighteenth Centuries. Stanford : Stanford University Press, 1994. (Prvo izdanje 1992.)
15. Clanchy, Michael T. Literate and illiterate; hearing and seeing : England 1066-1307. // Literacy and social development in the west : a reader / uredio Harvey Graff. London;

New York; New Rochelle; Melbourne; Sidney; Cambridge : Cambridge Universtiy Press, 1981., str. 14-45.
16. Consortium of European Research Libraries. Thesaurus. URL: http://thesaurus.cerl.org/ (2016-08-21)
17. Coppens, Christian. A Census of printers and booksellers' catalogues up to 1600. // Papers of the Bibliographical Society of America 89, 4(1995), str. 447-455.
18. Curwen, Henry. A history of booksellers: The old and the new. New York : Cambridge University Press, 2010. (Prvi put objavljeno 1874.)
19. Dadić, Žarko. Egzaktne znanosti u Hrvata u doba prosvjetiteljstva. Zagreb : Matica Hrvatska, 2004.
20. Dadić, Žarko. Povijest egzaktnih znanosti u Hrvata. Zagreb : Sveučilišna naknada Liber. 1982.
21. Darnton, Robert. The case for books. New York : Public Affairs. 2009.
22. Darnton, Robert. The literary underground of the old regime. Cambridge, MA; London : Harward University Press. 1982.
23. Darnton, Robert. What is the history of books? // The book history reader / uredili: David Finkelstein i Alastair McCleery. New York; London : Routledge, 2006. Str. 9-26. (Prvi put objavljeno 1982.)
24. Darnton, Robert. What is the history of books? Revisited. // Modern Intellectual History 4, 3(2007.), str. 495-508.
25. Deželić, Velimir. Biskupska a zatim Novoselska tiskara u Zagrebu (1794.-1825.). // Narodna starina 4, 10(1925), str. 96-126.
26. Dugački, Vladimir. Zagrebačka Zakladna bolnica na Harmici (Jelačićevu trgu), 1804.-1931.: ususret 200. obljetnici. // Gazophylacium 8, 3-4(2003), str. 74-79.
27. Dular, Anja. Živeti od knjig: zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2002.
28. Febvre, Lucien; Martin, Henri-Jean. The Coming of the Book: The Impact of Printing 1450-1800. London; New York : Verso. 1997. (Prvi put objavljeno 1958.)
29. Finkelstein, David and McCleery, Alastair. Introduction. // The book history reader / uredili David Finkelstein i Alastair McCleery. New York; London : Routledge, 2006. Str. 1-4. (Prvi put objavljeno 2002.)
30. Furet, Francoise; Ozouf, Jacques. Three centuries of cultural cross-fertilization : France. // Literacy and social development in the west : a reader / uredio Harvey Graff. London; New York; New Rochelle; Melbourne; Sidney; Cambridge : Cambridge Universtiy Press, 1981., str. 214-231.
31. Gelo, Jakov. Razvoj stanovništva na tlu SR Hrvatske. Ljubljana : Globus, 1987.

32. Gilmont, Jean-Francois. Protestant Reformations and Reading. // A History of Reading in the West / uredili Guglielmo Cavallo i Roger Chartier. Cambridge; Oxford : Polity Press. 1999., str. 213-237. (Prvo izdanje 1995.)
33. Google maps. https://www.google.hr/maps/ (2016-08-21)
34. Ginzburg, Carlo. The Cheese and the Worms : The Cosmos of a Sixteenth Century Miller. Baltimore : The John Hopkins University Press, 2013. (Prvi put objavljeno na talijanskom 1976.) (Kindle izdanje)
35. Graff, Harvey. Introduction. // Literacy and social development in the west : a reader / uredio Harvey Graff. London; New York; New Rochelle; Melbourne; Sidney; Cambridge : Cambridge Universtiy Press, 1981., str. 1-13.
36. Gross, Mirjana. Dekonstrukcija historije ili svijet bez prošlosti. // Historijski zbornik LXII, 1(2009.), str. 165-195.
37. Gross, Mirjana. Jezgra i periferija. // Radovi instituta za hrvatsku povijest 16(1983), str. 247-252.
38. Gross, Mirjana. Suvremena historiografija. Zagreb : Novi Liber. 1996.
39. Herkov, Zlatko. Povijest zagrebačke trgovine. Zagreb; Samobor : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti i RZJO Zagreb, 1987.
40. Horvat, Rudolf. Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj. // priredila Mira Kolar Dimitrijević. Zagreb : AGM, 1994.
41. Howard-Hill, Terrence H. Why bibliography matters? // A companion to the history of book. / Simon Elliot; Johathan Rose. Malden; Oxford; Chichester : Willey-Blackwell, 2009., str. 9-20.
42. Howsam, Leslie. Old books and new histories : An orientation to studies in book and print culture. Toronto: University of Toronto Press Incorporated, 2006. (Kindle izdanje)
43. Hunt, Lynn. Uvod. // Nova kulturna historija / uredila Lynn Hunt. Zagreb : Naklada Ljevak, 1989., str. 25-51.
44. Institut za etnologiju i folkloristiku. URL: http://www.ief.hr/DjelatnostiInstituta/Znanstveniprojekti/Teku%C4%87iprojekti/tabid/154/language/hr-HR/Default.aspx (2016-08-21)
45. Isaac, Peter. Charles Elliot and the English Provincial Book Trade. // The Human Face of the Book Trade: Print Culture and its Creators. / Peter Isaac; Barry McKay. Winchester, DE : St Paul's Bibliographies; Oak Knooll Press. 1999., str. 97-116.
46. Iveljić, Iskra. Banska Hrvatska i Vojna krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine. Zagreb : Leykam international d.o.o., 2010.
47. Jarnević, Dragojla. Dnevnik. // priredila Irena Lukšić. Karlovac: Matica hrvatska Karlovac, 2000. Citat sa str. 108.

48. Jembrih, Alojz; Kosić, Ivan. Tiskovine u riznici Nacionalne i sveučilišne knjižnice: Johann Thomas von Trattner, Joseph Anton von Trattner, Matthias Trattner, Johann Thomas Trattner, Istvan Trattner-Karolyi. Zagreb : NSK, 1999.
49. Jernej, Mirna; Glovacki-Bernardi, Zrinjka; Sujoldžić, Anita. Mulitilingualisam in Northwestern part of Croatia during Habsburg rule. // Jezikoslovlje 13, 2(2012), str. 327-350.
50. Julia, Dominique. Reading and the Counter-Reformation. // A History of Reading in the West / uredili Guglielmo Cavallo i Roger Chartier. Cambridge; Oxford : Polity Press. 1999. (Prvo izdanje 1995.)., str. 238-266.
51. Karaman, Igor. Hrvatska na pragu modernizacije. Zagreb : Naklada Ljevak, 2000.
52. Karaman, Igor. Predgovor: Pisci i njihova djela. // Europska periferija i industrijalizacija 1780.-1914. / autori Berend, Ivan Tibor i Gyorgy Ranki. Zagreb : Naprijed, 1996., str. 5-12.
53. Karaman, Igor. Privredni život banske Hrvatske od 1700. do 1850. Zagreb : SNL, 1989.
54. Katić, Tinka. Stara knjiga: bibliografska organizacija informacija. Zagreb : Hrvatsko knjižničarsko društvo, 2007.
55. Klaić, Vjekoslav. Književarstvo u Hrvata. Zagreb : St. Kugli, 1922.
56. Krivošić, Stjepan. Pokušaj kvantificiranja književnog stvaralaštva u sjeverno Hrvatskoj u 18. st. // Forum, časopis Razreda za suvremenu književnost JAZU, 36, 10-11(1978), str. 895-900.
57. Krivošić Stjepan. Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do sredine XIX stoljeća. Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1981.
58. Lakuš, Jelena. Old Books, Bibliography and Its Research Possibilities. // Zbornik radova ljetne škole o staroj knjizi / uredile Mirna Willer i Marijana Tomić. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2010., str. 119-144.
59. Lankhorst, Otto S. Dutch Book Auctions in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. // Under the Hammer: Book Auctions since the Seventeenth Century. / Robin Myers; Michael Harris; Giles Mandelbrote. New Castle, DE ; London : Oak Knoll Press; The British Library, 2001., str. 65-87.
60. Lesage, Claire; Netchine, Eve; Sarrazin, Veronique. Catalogues de libraires 1473-1810. Paris : Bibliotheque Nationale de France. 2006.
61. Lyons, Martin. A history of reading and writing in the Western world. Basingstoke; New York : Palgrave Macmillan, 2010.
62. Lyons, Martyn. Books: a living history. Los Angeles : The Paul J. Getty Museum, 2011.
63. Mandelbrote, Giles. The Organization of Book Auctions in Late Sventeenth-Century London. // Under the Hammer: Book Auctions since the Seventeenth Century. / Robin

Myers; Michael Harris; Giles Mandelbrote. New Castle, DE ; London : Oak Knoll Press; The British Library, 2001., str. 65-87.

64. Maruševski, Olga. Kako je zagrebački knjižar Franjo Župan namjeravao osnovati tiskaru u Karlovcu. // Vjesnik bibliotekara Hrvatske 21, 1-4(1975), str. 27-35.
65. McKenzie, Douglas F. The Book as an Expressive Form. // The book history reader / uredili: David Finkelstein i Alastair McCleery. New York; London : Routledge, 2006. Str. 27-38. (Prvi put objavljeno 1985.)
66. Netchine, Eve. Booksellers' catalogues in the collection of the Bibliothèque nationale de France (Paris): a scientific description of the collection of ephemera. // Zbornik radova ljetne škole o staroj knjizi / uredile Mirna Willer i Marijana Tomić. Zadar : Sveučilište u Zadru, 2010., str. 145-155.
67. Online Computer Library Center, Inc. OCLC Classify. URL: http://classify.oclc.org/ (2016-08-21)
68. Pearson, David. Provenance Research in Book History. London; New Castle, DE : The British Library; Oak Knoll Press, 1998.
69. Pollard, Graham; Ehrman, Albert. The Distribution of books by catalogue from the invention of printing to AD 1800 based on material in the Broxbourne library. Cambridge : Roxburghe club, 1965.
70. Powell, Michael; Wyke, Terry. At the Fall of the Hammer: Auctioning Books in Manchester 1700-1850. // The Human Face of the Book Trade: Print Culture and its Creators. / Peter Isaac; Barry McKay. Winchester, DE : St Paul's Bibliographies; Oak Knooll Press. 1999., str. 171-189.
71. Puškadija Ribkin, Tatjana. Još neke pojedinosti o Biskupskoj, kasnije Novoselovoj tiskari u Zagrebu. // Kaj: časopis za književnost, umjetnost i kulturu. 26, 5-6(1993), str. 83-96.
72. Puškadija Ribkin, Tatjana. Kaptolska tiskara u Zagrebu. // Kaj: časopis za književnost, umjetnost i kulturu, 27, 6(1994), str. 83-96.
73. Puškadija Ribkin, Tatjana. Knjigoveže i knjižari u Zagrebu u drugoj polovici XVIII stoljeća (I). // Kaj: časopis za književnost, umjetnost i kulturu 38, 3(2005), str. 59-74.
74. Puškadija Ribkin, Tatjana. Knjigoveže i knjižari u Zagrebu u drugoj polovici XVIII stoljeća (II). Kaj: časopis za književnost, umjetnost i kulturu 40, 1-2(2007), str. 141-164.
75. Puškadija Ribkin, Tatjana. Požar u Zagrebu. // Kaj: Časopis za književnost, umjetnost i kulturu. 25, 5-6(1992), str. 77-82.
76. Puškadija Ribkin, Tatjana. Trattnerova tiskara i knjižara u Varaždinu, a zatim u Zagrebu. Kaj: časopis za književnost, umjetnost i kulturu 33, 1-2(2000), str. 27-49.

77. Roksandić, Drago. Kontroverze o njemačkoj kulturnoj orijentaciji u hrvatskom narodnom preporodu: njemački jezik u hrvatskoj svakodnevici, 1835-1848. Historijski zbornik 60(2007), str. 65-82.
78. Sikirić, Zvjezdana. Građani Slobodnog i Kraljevskog Grada Zagreba prema Knjizi građana (1773-1799). // Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, 29(1996), str. 103-126.
79. Stančić, Nikša. Hrvatska i Europa 1789.-1848. // Historijski zbornik 56/57(2004), str. 137-150.
80. Stančić, Nikša. Hrvatski narodni preporod 1790-1949. // Hrvatski narodni preporod 1790-1848. : Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta / uredio Nikša Stančić. Zagreb : Muzej za umjetnost i obrt, 1985., str. 31-41.
81. Stanford University Libraries. Searchworks. URL: http://searchworks.stanford.edu (2016-08-21)
82. Stipčević, Aleksandar. Socijalna povijest knjige u Hrvata. Knjiga II. Od glagoljskog prvotiska (1483) do hrvatskoga narodnog preporoda (1835). Zagreb : Školska knjiga, 2005.
83. Stipetić, Vladimir. Povijest hrvatske ekonomske misli. Zagreb : Golden marketing, 2001.
84. Stipetić, Vladimir. Predgovor. // Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971./ Korenčić, Mirko. Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1979.
85. Stipetić, Vladimir; Vekarić, Nenad. Povijesna demografija Hrvatske. Zagreb; Dubrovnik : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Zavod za povijesne znanosti Dubrovnik, 2004.
86. Stoker, David. The English Country Book Trades in 1784-5. // The Human Face of the Book Trade : Print Culture and its Creators. / Peter Isaac; Barry McKay. Winchester, DE : St Paul's Bibliographies; Oak Knooll Press. 1999., str. 13-27.
87. Tingle, Jasna. Trade in French books in Zagreb: 1796-1823. // Libellarium III, 2(2010), str. 135-152.
88. Tomečak, Branko. 400. obljetnica Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu. // Zbornik radova sa znanstveno-stručnog skupa 9.-11. svibnja 2007. / uredila Mirna Willer. 2007. [CD ROM]
89. Tomić, Marijana (2008.) Knjižarski katalozi kao izvori za povijest knjige: primjer kataloga Novoselske knjižare u Zagrebu (1794-1829). Libellarium, I-2(2008), str. 161-179.
90. Velagić, Zoran. Nekoliko vidova prosvjetnog rada na hrvatskom sjeveru osamnaestoga stoljeća. // Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 17(2000), str. 111-131.
91. Velagić, Zoran. Pisac i autoritet: bit autorstva i sustav autorizacije vjerskih knjiga u 18. stoljeću. Zagreb : Naklada Ljevak, 2010.

92. Velagić, Zoran. Uvod u nakladništvo. Osijek : Filozofski fakultet u Osijeku, 2013.
93. Velagić, Zoran; Dolfić, Nikolina. Knjižarski oglasi u „Kraljskom Dalmatinu“ i „Zori dalmatinskoj“. // Libellarium, 1/2(2009), str. 47-63.
94. Verona, Eva. Prinosi povijesti Sveučilišne knjižnice u Zagrebu i njena uređenja (1773.-1814.). // Vjesnik bibliotekara Hrvatske 4, 1/4(1955-57.), str. 1-36.
95. Vranješ-Šoljan Božena; Anušić, Nikola. Društvenopovijesna uvjetovanost razdoblja početne demografske tranzicije u Hrvatskoj i Slavoniji. // Historijski zbornik 60(2007), str. 83-101.
96. Wertheimer-Baletić, Alica. Stanovništvo i razvoj. Zagreb : Mate, 1999.
97. Wittmann, Reinhard. Was there a reading revolution at the end of the eighteenth century? // A history of reading in the West / uredili Guglielmo Cavallo i Roger Chartier. Amherst; Boston : University of Massachusetts Press. 1999., str. 284-312. (Prvo izdanje 1995.)
98. Zemon Davies, Natalie. Printing and the people : early modern France. // Literacy and social development in the west : a reader / uredio Harvey Graff. London; New York; New Rochelle; Melbourne; Sidney; Cambridge : Cambridge Universtiy Press, 1981., str. 69-95.
99. Živković, Danijela. Publicistika na njemačkom jeziku u Zagrebu u drugoj polovici 18. stoljeća. // Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu 22, 1(1989), str. 49-70.

10. Sažetak

U interdisciplinarnom području povijesti knjige knjižarski katalozi su priznati i pouzdani izvori, no u Hrvatskoj su rijetko bili korišteni kao polazna točka temeljitog istraživanja. Stoga se ovaj doktorski rad temelji na 8 sačuvanih kataloga, koje su trojica domaćih knjižara objavila u Zagrebu između 1796 i 1823. godine. Vrijeme njihove objave podudara se s razdobljem poznatim kao pred-preporodnim, tj. razdobljem od nekoliko desetljeća koja su prethodila Hrvatskom narodnom preporodu 1848. godine, čime je potaknuto pitanje o mogućoj ulozi knjige u tom važnom vremenu.

Istraživanje obuhvaća opis kataloga i kvantitativnu analizu podataka o knjigama koje su u njima popisane. Da bi analiza bila moguća kreirana je baza podataka i u nju je uneseno 9938 naslova popisanih knjiga i ostalih bibliografskih podataka. Neki od rezultata istraživanja potvrđuju ono što se već zna o Zagrebačkim katalozima: većina knjiga bila je tiskana na njemačkom jeziku, uglavnom su objavljene u Austriji i Njemačkoj i mnoge su bile vjerskog sadržaja. No, rezultati su mnogo precizniji i prezentiraju postotak knjiga na njemačkom i latinskom, ali i na više od 10 drugih jezika. Iako je većina knjiga tiskana u Austriji, istraživanjem je utvrđeno da su u Zagrebu prodavana izdanja iz cijele Europe. Knjige vjerskog sadržaja su brojne, ali su u ukupnoj ponudi zastupljene u istom postotku kao i romani, kazališni komadi i poezija. Ostale popularne teme su gospodarstvo, medicina i pravo, s naglaskom na raznovrsnost predmeta i dostupnost aktualne, suvremene literature iz svih područja. Korelacija podataka o jeziku i o godini tiska pokazala je da je tijekom 18. stoljeća latinski jezik postepeno zamijenjen njemačkim, a korelacija podataka o tematici knjiga i godini tiska pokazala je da vjerska tematika prevladava samo među knjigama tiskanima prije 1790. godine. Analiza cijena potvrđuje da su knjige bile skupe, ali i da su jeftinija izdanja predstavljala stalni dio ponude.

Zaključno se može reći da je čak i u nepovoljnim ekonomskim prilikama u Hrvatskoj, s procijenjenom niskom razinom pismenosti i s ograničenom kupovnom moći čitalačke publike, književarstvo u Zagrebu bilo dijelom međunarodne mreže i da je prolazilo promjene koje zahvatile cijelu Europu kao dio sekularizacije društava. To je moglo posredno utjecati na čitalačku publiku u Hrvatskoj.

Ključne riječi:

povijest knjige; trgovina knjigom; knjižarski katalozi; Hrvatski narodni preporod; povijest Zagreba

Abstract

In the interdisciplinary field of book history booksellers' catalogues are recognised and reliable resource but have not often been used in Croatia as a starting point of a thorough research. The theses therefore focused on 8 preserved catalogues published in Zagreb by 3 local booksellers between 1796 and 1823. Time of their publication coincides with time known as pre-revolutionary i.e. several decades before the Croatian National Movement of 1848. This raises the question of the potential role of the book in this important period.

The research comprises a description of the catalogues and the quantitative analysis of data about the books listed in them. To enable the analysis a database was created and all of the 9938 titles and other bibliographic data were entered. Some of the results confirm what was already known about Zagreb catalogues: majority of listed books were printed in German language, they were mostly published in Austria and Germany and many of them were of religious nature. However, results are much more precise, showing the percentage of books printed in German and Latin but also in more than 10 other languages. Even though most books were printed in Austria, the research also establishes that editions from all over Europe were sold in Zagreb. Books of religious content were numerous but were represented in total stock with equal share as novels, theatre pieces and poetry. Other popular subjects were economy, medicine and law, the emphasis being on the variety of subjects and the availability of up-to-date literature from all subject groups. Correlation of language and year of print shows that Latin language was gradually replaced with German during the 18th century and correlation between subject and year of print shows that religious topics were only prevailing in books printed before 1790. While the analysis of price confirms that books were very expensive, it also shows that booksellers kept a steady stock of cheaper editions.

In conclusion, it could be said that even in unfavourable economic circumstances in Croatia, with estimated poor literacy rate and limited buying power of reading population, book trade in Zagreb was a part of the international network and it had undergone the changes experienced all over Europe as a part of secularisation of societies. This could have indirectly influenced the reading audience in Croatia.

Key words:

book history; book trade; bookseller's catalogue; Croatian National Movement; Zagreb history

11. Životopis autorice:

Jasna Tingle rođena je u Zagrebu 1963. godine. Diplomirala je etnologiju i povijest na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, a pohađala je i tadašnji dvogodišnji studij bibliotekarstva. Iako joj profesionalna karijera nije usko vezana za ove discipline, na njima se ipak temelji Jasnin odabir modula Organizacija, očuvanje i uporaba pisane baštine na doktorskom studiju Društvo znanja i prijenos informacija Sveučilišta u Zadru.

Jasna od 1997. godine radi u Hrvatskoj akademskoj mreži – CARNet, agenciji Vlade RH zaduženoj za povezivanje akademskih i obrazovnih ustanova na Internet. Jasnini poslovi u CARNetu usmjereni su na primjenu informacijskih tehnologija u obrazovanju, a uključivali su vođenje Edukacijskog centra, uređivanje online časopisa, sudjelovanje u osnivanju i vođenje E-learning akademije, vođenje Programskog odbora CARNetove korisničke konferencije CUC i vođenje Službe za istraživanje i razvoj e-učenja.

Izvan CARNeta Jasna je od 2014. godine članica Upravnog vijeća Agencije za odgoj i obrazovanje, a u Cjelovitoj kurikularnoj reformi bila je članica Stručne radne skupine za međupredmetnu temu Uporaba informacijske i komunikacijske tehnologije. Kao ključni stručnjak surađivala je na EU projektima na Kosovu, u Bosni i Hercegovini i Turskoj.

U razdoblju 2004.-2007. godine Jasna je pohađala i završila online program Master of Distance Education na Sveučilištu Athabasca u Kanadi. Osim više objavljenih radova o e-učenju, Jasnin prvi znanstveni rad objavljen je tijekom doktorskog studija na temu stare knjige.